

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ ve EDEBİYATLARI
ANABİLİM DALI

Afganistan Özbek Türkçesinde Birleşik İsimler

Yüksek Lisans Tezi

Sayed Farid SAYED MAHMUD

Ankara 2012

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ ve EDEBİYATLARI
ANABİLİM DALI

Afganistan Özbek Türkçesinde Birleşik İsimler

Yüksek Lisans Tezi

Sayed Farid SAYED MAHMUD

Tez Danışmanı
Doç.Dr. Aynur Öz ÖZCAN

Ankara 2012

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ ve EDEBİYATLARI
ANABİLİM DALI

Afganistan Özbek Türkçesinde Birleşik İsimler

Yüksek Lisans Tezi

Tez Danışmanı: Doç.Dr. Aynur Öz ÖZCAN

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı

İmzası

.....
.....
.....
.....
.....
.....

Tez Sınavı Tarihi

Önsöz

Dilde bir kavramın karşılanması için yeni kelimelere ihtiyaç vardır. Yeni kelimelerin yapımında ek ekleme ve birleştirme yolu çok önemlidir. Bir dilin söz varlığının genişleyip, zenginleşmesinde, kelimelerin, atasözlerin ve deyimlerin yanı sıra birleşik isimlerin de önemi dikkate değerdir. Birleşik isimler, kelimeler, atasözleri ve deyimler gibi günlük hayatta kullanılan dil öğeleridir. Birleşik isimler, insan adlarından yer adlarına, nesne adlarından organ adlarına, hayvan, kuş, böcek adlarından bitki türlerine, gelenek adlarından çocuk oyunlarına ve yiyecek, içecek adlarına kadar geniş bir kullanım alanıyla bir dilin söz varlığının genişlemesine ve zenginleşmesine büyük katkı sağlamaktadır.

Birleşik isimlerin, Türkiye Türkçesinde de Standart Özbek Türkçesinde de yeteri kadar incelenmediği belirtilmektedir. Birleşik isimlerin kapsamı konusunda bilim adamları arasında bir fikir birliği olmadığı dikkati çeker. Birleşik isimler üzerine yapılan çalışmalar, birkaç çalışmanın dışında genellikle makale düzeyindedir. Bu çalışmalarda birleşik isimlerin, basit veya türemiş kelimelerden ve tamlamalardan farkı ve özellikleri belirgin bir şekilde belirtilmemiştir. Hatta kimi dilciler, tamlamaları da birleşik isim olarak kabul etmiş, kimileri de ikilemeleri de birleşik isim içerisinde incelemiştir.

Türk dilinin bir lehçesi olan Özbek Türkçesinin; Standart Özbek Türkçesinin birleşik isimleri üzerine dikkate değer bazı çalışmalar yapılmış ise de, Afganistan Özbek Türkçesi ile ilgili bugüne kadar özellikle birkaç çalışma dışında önemli bir çalışma yapılmamıştır. Kelime yapımında ek ekleme yolu dışında oldukça işlevsel bir görevi olan birleştirme yolunun Afganistan'da konuşulan Özbek Türkçesindeki durumunun yani birleşik isimlerin incelenmemiş olması, bu konuyu tez çalışması olarak seçmemizde önemli bir etken olmuştur.

Çalışmamız, Giriş, Özbek Türkçesinde Kelime Yapımı, Birleşik İsimlerin Kelime Türlerine Göre Gruplandırılması ve Birleşik İsimler Sözlüğü olmak üzere üç bölümden oluşmaktadır.

Giriş bölümünde, Afganistan'ın tarihçesi, Özbek Türklerinin adı ve boyları, yerleşim alanı, nüfus dağılımı, sosyo-kültürel ve ekonomik yapılarına değinildikten sonra Afganistan Özbek Türkçesi üzerine yapılan çalışmalar üzerinde durulmuştur. Çalışmanın birinci bölümünde Özbek Türkçesinde, kelime yapım yollarına değinildikten sonra, ek ekleme yoluyla kelime yapımı ve birleştirme yoluyla kelime

yapımı eş zamanlı kelime yapımı açısından incelenmiştir. Yapım ekleri, Standart Özbek Türkçesinin gramerlerinde olduğu gibi her bir kelime türünün kendi içinde incelenmiştir. Ancak yapım ekleri, Türkçe ekler ve Farsçadan alıntı ekler olarak ayrı ayrı ve alfabe sırasına göre verilmiştir. Farsçadan alıntı ekler de ön ek ve son ek olarak ayrı ayrı gösterilmiştir. Bu bölümde birleşik isimlerin yapımına da yer verilmiştir. Ancak birleşik fiiller ve ikilemeler, ayrı ayrı inceleme konuları olduğu için bu bölümde yer verilmemiştir.

Çalışmanın ikinci bölümünde birleşik isimler, kelime türlerine göre gruplandırıldıktan sonra bu guruplar semantik guruplara da ayrılarak incelenmiştir. Birleşik isimlerin kelime türlerine göre gruplandırılmasında ve semantik guruplara ayrılmasında Hacıyev'in "Özbek Tilide Koşma, Cuft ve Tekrariy Sözler" adlı çalışması ve Öz'ün "Özbek Türkçesinde İsimler" adlı çalışmasında yer verdiği birleşik isimler bölümü esas alınmıştır. Birleşik isimlerin anlamları, Türkiye Türkçesinde de verilmiştir.

Çalışmanın son kısmını oluşturan üçüncü bölümde birleşik isimler sözlüğüne yer verilmiştir. Sözlük malzemesi, son yıllarda Afganistan'da yayımlanan "Özbek Tili Sözlüğü", "Ferhengi Farsi be Özbeki" sözlüklerinden ve birçok hikaye kitaplarından fişlenerek oluşturulmuştur. Birleşik isimlerin, transkripsiyonu yapılmış ve Türkçe anlamları da verilmiştir. Ayrıca birleşik isimler, Standart Özbek Türkçesinin "Özbek Tilining İzahli Lugati I-II" ile de karşılaştırılmıştır. Birleşik isimlerin yazımı konusunda Afganistan'da yayımlanan sözlüklerin çeviri yazısı esas alınarak fişlenen tüm birleşik isimler, genel olarak birleşik yazılmıştır. Ancak birleşik yazılması mümkün olmayan "eçki emer" ve eş sesli kelime olan "kahraman ana" gibi birleşik isimler ayrı yazılmıştır. Bunun dışında ikiden fazla ögeden oluşan ve birleşik yazıldığında okunması güç olan birleşik isimler de ayrı yazılmıştır.

Yüksek lisans öğrenimimde emeği geçen tüm değerli hocalarıma, özellikle de engin bilgileriyle ve bilimsel titizliğiyle yardımlarını esirgemeyen, tez çalışmam esnasında da maneviyatıyla yardımlarını hissettiren değerli hocam sayın Prof. Dr. F. Sema Barutçu Özönder'e ve beni bu ilginç ve zevkli konuyla tanıştıran, danışmanlığımı üstlenen ve tezi büyük bir titizlikle yöneten, çalışmam esnasında benden her türlü bilimsel fikirlerini ve yardımlarını esirgemeyen değerli hocam Doç. Dr. Aynur Öz Özcan'a içtenlikle teşekkürlerimi sunuyorum.

Sayed Farid SAYED MAHMUD

Ankara 2012

İçindekiler

Önsöz	iv
İçindekiler	vi
Kısaltmalar	ix
İşaretler	ix
Çeviri Yazı	x
Giriş	1
Afganistan'ın Tarihçesine Bir Bakış	1
Özbek Adı ve Özbek Boyları	4
Özbek Türklerinin Yerleşim Alanı ve Nüfus Dağılımı	7
Özbek Türklerinin Sosyo-Kültürel ve Ekonomik Yapıları	10
Afganistan Özbek Türkçesi	11
Birinci Bölüm	15
1. Özbek Türkçesinde Kelime Yapımı	15
1.1. Kelime Yapımı Hakkında Genel Bilgi	15
1.2. Eş Zamanlı ve Art Zamanlı Kelime Yapımı	17
1.3. Kelime Yapma Yolları	21
1.3.1. Semantik veya Leksik-Semantik yol (Semantik ya da Leksik-Semantik usulü)	24
1.3.2. Fonetik Yol (Fonetik Usulü)	24
1.3.3. Sentaktik-Leksik yol (Sintaktik-leksik usulü)	25
1.3.4. Ek Ekleme Yolu (Affiksetsiye Usulü)	25
1.3.5. Birleştirme Yolu (Kompozetsiye Usulü)	26
1.3.6. Kısaltma Yolu (Abbrevetsiye usulü)	27
1.4. Kelime Türlerinde Kelime Yapımı (Söz Turkuimleride Söz Yeselişi)	28
1.4.1. Ek Ekleme Yoluyla Kelime Yapımı (Affiksetsiye Usulü Bilen Söz Yeselişi)	28
1.4.1.1. Ad Yapımı (At Yeselişi)	29
1.4.1.2. Sıfat Yapımı (Sıfat Yeselişi)	40
1.4.1.3. Fiil Yapımı (Fe'l Yeselişi)	46
1.4.1.4. Zarf Yapımı (Reviş Yeselişi)	52
1.4.2. Birleştirme Yoluyla Kelime Yapımı (Kompozetsiye Usulü Bilen Söz Yeselişi)	54
1.4.2.1. Birleşik Kelimelerin Yapım Yolları	56
1.4.2.1.1. Sentaktik-Leksik Yolla Birleşik Kelime Yapımı	57

1.4.2.1.2. Sentaktik-Morfolojik Yolla Birleşik Kelime Yapımı	58
1.4.2.1.3. Morfolojik Yolla Birleşik Kelime Yapımı	58
1.4.2.2. Birleşik Kelimelerin Türemiş Kelimelerden Farkı	58
1.4.2.3. Birleşik Kelimelerin Tamlamalardan Farkı	59
1.4.2.4. Birleşik Kelimelerin Deyimlerden Farkı	61
1.4.2.5. Birleşik Adların Yapımı	63
1.4.2.6. Birleşik Sıfatların Yapımı	65
1.4.2.7. Birleşik Zarfların Yapımı	69
1.4.2.8. Birleşik Zamirlerin Yapımı	69
İkinci Bölüm	71
2. Birleşik İsimlerin Kelime Türlerine Göre Gruplandırılması	71
2.1. Birleşik İsimler	71
2.1.1. Birleşik Adlar (Çoşma Adlar)	72
2.1.1.1. Ad + Ad Biçimindeki Birleşik Adlar	74
2.1.1.2. Ad + Sıfat Biçimindeki Birleşik Adlar	101
2.1.1.3. Sıfat + Ad Biçimindeki Birleşik Adlar	102
2.1.1.4. Sayı + Ad Biçimindeki Birleşik Adlar	112
2.1.1.5. Ad + Fiil Biçimindeki Birleşik Adlar	113
2.1.2. Birleşik Sıfatlar (Çoşma Sıfatlar)	117
2.1.2.1. Ad + Ad Biçimindeki Birleşik Sıfatlar	119
2.1.2.2. Ad + Sıfat Biçimindeki Birleşik Sıfatlar	123
2.1.2.3. Ad + Sıfat Fiil Biçimindeki Birleşik Sıfatlar	125
2.1.2.4. Ad + Fiil Biçimindeki Birleşik Sıfatlar	126
2.1.2.5. Sıfat + Ad Biçimindeki Birleşik Sıfatlar	127
2.1.2.6. Sayı + Ad Biçimindeki Birleşik Sıfatlar	132
2.1.2.7. Sıfat + Sıfat Biçimindeki Birleşik Sıfatlar	133
2.1.2.8. Sıfat + Sıfat Fiil Biçimindeki Birleşik Sıfatlar	133
2.1.2.9. Zarf + Sıfat Fiil Biçimindeki Birleşik Sıfatlar	134
2.1.2.10. Zarf fiil + Sıfat Fiil Biçimindeki Birleşik Sıfatlar	134
2.1.2.11. Zamir + Sıfat veya Ad Biçimindeki Birleşik Sıfatlar	134
2.1.3. Birleşik Zamirler (Çoşma Alışlar)	134
2.1.3.1. Her "här" ile Yapılan Birleşik Zamirler	135
2.1.3.2. Hiç "heç" ile Yapılan Birleşik Zamirler	135
2.1.4. Birleşik Zarflar (Çoşma Râvışlar)	136

Birleşik İsimler Sözlüğü	140
Kaynaklar	203
Özet	208
Abstract	209

Kısaltmalar

FÖZF.	Ferhengi Özbeki be Fārsī
ÖZTS.	Özbek Tili Sözlüğü
ÖZTİL.	Özbek Tilining İzahlı Lugati
Çev.	Çeviren
bkz.	Bakınız.
krş.	Karşılaştırınız
M.Ö.	Milattan önce
M.S.	Milattan sonra
C.	cilt
S.	sayı
s.	sayfa
TDK	Türk Dil Kurumu
vb.	ve benzeri
vs.	ve saire
yy	Yüzyıl
yay.	Yayımları

İşaretler

ä	Açık /e/ sesi
e	Kapalı /e/ sesi
ğ	Art damak /g/ sesi
h	Gırtlak /h/ sesi
ķ	Art damak /k/ sesi
ñ	nazal /ng/ sesi
‘	Ayin (ع) işareti
’	Hemze (ء) işareti
A, I, U	Gramer tahlilinde sırasıyla /a,e/, /ı, i/, /u,ü/ ünlü değişimlerini gösterir.
//	Fonem parantezi.
-	Gramer tahlilinde fiil kökü, fiil köküne gelen yapım eki. Fiil ve isim tabanında çekim eki.
+	Gramer tahlilinde isim kökü, isim köküne gelen ek.
>	Kaynak şekilden sonra "buna gider" anlamındadır.
<	Kaynak şekilden önce "bundan gelir" anlamındadır.

→ Bir anlamdan başka bir anlama geçiş.

Çeviri Yazı

ا، هـ (هـ، -)	ä	ق	ķ
ب	b	ك	k
پ	p	گ	g
ت	t	نگ	ñ
ث	s	ل	l
ج	c	م	m
چ	ç	ن	n
ح	ḥ	و	v, w
خ	ḫ	او، و	o, ö
د	d	او، و	u, ü
ذ	z	هـ	h
ر	r	لا	la
ز	z	ء	'
س	s	ی	y
ش	ş	ای، ی	i, ı
ص	ş	ای، ی	e
ض	z		
ط	ṭ		
ظ	ẓ		
ع	‘		
غ	ğ		
ف	f		

Giriş

Dünyada 6000 den fazla dilin var olduğu dil bilimciler tarafından ileri sürülmektedir. Elbette, bu dillerin kendilerine özgü tarihinin, genetiğinin, tipolojisinin ve yazıya sahip olup olmaması açısından sosyal hayatta önemli yerleri vardır. Bu dillerden bir tanesi de Altay dil ailesine mensup olan Türk Dilinin bir lehçesi Özbek Türkçesidir. Günümüzde Özbek Türkçesi konuşurları, çoğunluk Özbekistan başta olmak üzere tüm Orta Asya (Türkistan) ülkelerinde yaşamaktadır. Bu ülkelerden biri olan Afganistan'da da, genellikle ülkenin kuzey ve kuzeydoğusunda Özbek Türkçesi konuşulmaktadır.

Afganistan'da farklı diller, lehçeler ve şiveler konuşulmakta olduğundan çok dilli bir ülke görünümüne sahiptir. Bu ülkede yaşayan halklar, genelde Hindu-İrani, Dravidi, Hami-Sami ve Altay koluna mensup Türk halkları olmak üzere dört gruba ayrılmaktadır. Afganistan'da ağırlıklı olarak üç dil kullanılmaktadır: Farsi-Dari (Farsça), Peştunca ve Türkçe. Peştunca ve Farsça devlet dili olarak anayasada yerini alırken, Türkçeye (Özbek Türkçesi ve Türkmen Türkçesi) de; en çok konuşulan bölgelerde üçüncü dil olarak, 2003 yılında çıkartılan yeni anayasanın 16. maddesinde resmi statü verildi. Ancak bu statü, gerçekleştirilmeyen ve gerçekleştirilmesine de imkan verilmeyen bir madde olarak anayasada yer almaktadır.

Afganistan'ın Tarihçesine Bir Bakış

Dünyanın en büyük istila yollarından birinin üzerinde bulunan eski Horasan bugünkü Afganistan (Güney Türkistan)¹, eski çağlardan beri pek çok fütuhatçı orduların gelip geçtiği bir yer olmuştur. Dolayısıyla Tarih ve Coğrafya bilgileri tarafından Afganistan dünya fatihlerinin güzergahı, İpek yolunun kesiti, Hint kapısı, İslam Dünyasının doğu kapısı, tampon bölge, ticaret dünyasının büyük kapısı ve nihayet Asya'nın kalbi olarak adlandırılmıştır.

1. Eski çağda Aryana, Bakteryana, ortaçağda ise Horasan adı verilen Güney Türkistan'a, 1747 tarihinden itibaren güneydeki bölgelere Afganistan adı verilse de kuzey, kuzeydoğu, kuzeybatı bölgelerine Amanullah Han saltanatının son dönemine kadar pek çok tarihi ve coğrafi kaynaklarda "Türkistan", "Türkistan-i Cenubi (Güney Türkistan)", "Türkistan-i Sağır (Küçük Türkistan)" ve "Türkistan-i Afgani (Afganistan Türkistan'ı)" denilmiştir. 20 yy'ın başlarında yazılan eserlerde de özellikle Mulla Feyz Muhammed Katib'in "Siracuttavarih" adlı eserinde ve Amanullahan döneminde (1302h/1924) yazılan "Nizamname-i Mulki" adlı eserde de bu bölgeler, "Türkistan, Türkistan-i Cenubi" olarak belirtilmiştir (Yarkin 1388h/2009: 37, 77).

Willem Vogelsing da (The Afghans) adlı çalışmasında, Afganistan adının 19. yüzyılın sonuna kadar, Peştunların yaşadıkları bölgelere; bugünkü Pakistan'ın kuzey bölgelerine ve Afganistan'ın güney bölgelerine verildiğini belirtmiştir. Afganistan'ın kuzey, kuzeydoğu ve batı bölgelerine ise genellikle Horasan ve Türkistan denildiğini ifade etmiştir (2002: 17).

Kaynaklara göre, Afganistan'ın bu stratejik konumundan ilk istifade edenler eski İranlılar olmuştur. M.Ö. 500'de İran hükümdarı Dara, bu ülkeyi işgal ederek güneye İndus vadisine inmeye çalışmıştır. Yine batıdan gelen başka bir müstevli, Makedonya kralı Büyük İskender, çıktığı meşhur doğu seferinde İranlıları yendikten sonra Afganistan'ı da işgal etmiş ve Hindu Kuş dağlarını aşarak Hindistan'a ulaşmıştır (Tarzi 1964: 148-150). İskender'in ölümünden sonra bir grup Yunanlı idaresinde kurulan Baktariana Devleti, memlekete hakim olmuştur. Batıdan gelen müstevlilerin hakimiyetleri yıkıldıktan sonra Afganistan, devamlı olarak kuzeyden gelen Türk kökenli kavimlerce tehdit edilmeye başlamıştır²(Yılmaz 1993: 25, 26). M.Ö. 160'da Afganistan'ın büyük bir kısmı, kuzeyden gelen Yuçiler tarafından işgal edilmiş ve Yunanlılarla yan yana hüküm sürmüşlerdir. Daha sonra Yunanlıların son hükümdarını yenilgiye uğratarak büyük Kuşanlı İmparatorluğunu kurmuşlardır. Bu hanedanın en ünlü hükümdarı, 120-160 yıllarında hükmeden Kanişka (Güneş Kaan) dir. Kuşanlılar'ın hakimiyetlerine 5. yüzyılın ilk yarısında Akhunlar son vermiştir (Yarkın 1388h/2009: 16, 17). Gök Türkler ve Sasaniler'in işbirliğiyle Ak Hunlar'a verdikleri büyük bir darbe neticesinde Ak-Hunlar'ın da 569'da hakimiyetleri sona ermiştir (Yılmaz 1993: 25-26).

7. yüzyılın sonlarına doğru Afganistan, İslamiyet'i yayan Arap orduları tarafından İstila edilmiştir³. 9. yüzyılın başlarında Al-Mamun halife olduğu ve Tahiriler'in de iktidar mevkiine geldikleri zaman Tahir-i Foşancı tarafından Afganistan'ın bağımsızlığı ilan edilmiş. Yakup b. Leys Tahiriler'in idaresine son verdikten sonra 860 yılında Sicistan'da Saffari devletini kurmuştur. Samaniler'in zuhuruna kadar bu ülke, Saffariler tarafından yönetilmiştir. 9. yüzyılın ikinci yarısından itibaren 10. yüzyılın sonlarına doğru Afganistan, Buhara'da kurulan Samaniler'in egemenliği altında kalmıştır. 10. yüzyılın sonlarına doğru Samani devletinin zayıflaması üzerine Samani ordularında vazife gören Türkler ayrılarak Sebük Tegin önderliğinde Afganistan'daki Gazne şehri merkez olmak üzere Gazne devletini kurmuşlardır (Saray 1997: 28).

999'da Halife el- Kadir tarafından da hükümdarlığı tasdik edilen Mahmut, devletin başına geçer. Mahmut 999'dan 1030'a kadar süren yönetimi sürecinde sadece

2. Vamberi, "Buhara Tarihi" adlı çalışmasında Türklerin, M.Ö. 7. yy'da Amu-Derya (Ceyhun Nehri) kenarları, bugünkü Afganistan ve Hindistan sınırlarına kadar geldiklerini belirtmiştir (Yarkın 1388h / 2009: 22). Gubar ise Türklerin, M. S. 6. yy'da Afganistan'a geldiğini ve "Tegin Şahlar" devletinin kurduğunu ifade etmiştir. Ancak eserinin önceki sayfalarında "Hahamaş devletinin padişahı, Daryuşun saldırısından önce Bahtar (Afganistan) devleti, Orta Asya'nın (Türkistan), çadırlarda yaşayan konargöçer halklarının güçlü saldırıları sonucunda zayıflamıştı" der (Gubar 1352h/1974: 56-58). Orta Asya'nın bozkırlarında at koşuturan konargöçer halklar Türklerden başka kimler olabilir?

3. İslamiyetin Afganistan'a ilk girişi, üçüncü Halife Hz. Osman zamanında başlamıştır (BİT, VIII, s.26, İA, IV, s.151.)

tarihin belirgin asker hükümdarlarından biri olmadığını aynı zamanda sanat ve kültür alanında da pek çok eser veren biri olduğunu ıspatlamıştır. Gazneliler 1187’de Gurlular tarafından kesin bir şekilde hakimiyetlerine son verildiği zamana kadar ayakta kalmışlardır (Yılmaz 1993: 27). Afganistan’daki Gazneli hakimiyeti bir müddet sonra yerini başka bir Türk devletine terk etmiştir. Yani Sultan Mahmud’un ölümünden sonra yerine geçen oğlu Mes’ud (1030-1041). Selçuklulara 1040’da yenilince Gazne Devleti, büyük sarsıntı geçirmiş ve Selçuklu nüfuzuna girmiştir. Afganistan’daki Selçuklu hakimiyeti memleketin güney doğusunda Hindistan’a doğru uzanan sahada bir devlet kurmuş olan Gurlular tarafından zaman zaman tehlide uğramış ise de, Selçuklu imparatorluğunun sonuna kadar devam etmiştir. Son büyük Selçuklu hükümdarı Sultan Sencer (1119-1157)’in ölümünden sonra Gurlular kısa bir müddet için Afganistan’ı kontrolleri altına almışlardır. 12. yüzyılın sonlarına doğru Afganistan’daki Gurlular hakimiyet yerini, bir Türk devleti olan Harezmsahlar’a terk etmiştir (Tarzi 1964: 154-155). 1220’den sonra Moğollar, Afganistan’ı istila edip yaklaşık 150 yıl ülkeye hakim oldular. Bu arada bazı Moğol menşeli unsurlar Afganistan’a yerleşmişlerdir. Afganistan’ın 14. yüzyılın sonlarından itibaren yeniden Türk hakimiyetine girdiğine şahit oluyoruz. 1364’de Amir Timur Afganistan’ı ele geçirirken Afganistan bütün orta Asya’nın kültür merkezi haline gelmiştir (Saray 1997: 31). Özellikle Şahruh Mirza ile Hüseyin Baykara’nın uzun saltanat devirleri döneminde ve Türk dünyasının büyük şairi Amir Alişir Nevayî’nin çabası ve desteğiyle Herat, şöhretinin en yüksek mertebesine erişmiş ve edebiyat, felsefe, sanat’ın ünlü merkezlerinden biri olmuştur.

Amir Timur’un ölümünden sonra kurduğu devlet, uzun süre yaşamamış ise de, Onun torunlarından Muhammad Babür Türk hakimiyetini Afganistan’da daha uzun zaman devam ettirecek yeni bir Türk devleti kurmayı başarmıştır. Babür ve oğulları devletin sınırlarını Hindistan içlerine kadar genişletmişler ise de, Afganistan’ın büyük bir kısmı Nadir Şahin istilasına kadar daima onların kontrolünde kalmıştır. Ne var ki, bu kontrol her zaman sağlıklı yürümemiştir. Devletin zamanla ağırlığını Hindistan’a kaydırması kuzeyden Özbek Türklerinin ve batıdan da Safevilerin Afganistan’ı tasallutuna ve dolayısıyla ülkede tedirginliğe yol açmıştır (Saray 1997: 31-32). 17. yüzyılın sonlarına doğru Babürlülerde görülen zaaf alametlerinin, 18. yüzyılın başlarında daha da ağırlaşması, Afganistan’daki kuvvetli kabileleri daha bağımsız hareket etmeye sevk etmiştir.

Bu hareketler sonucunda Kandahar’ı ele geçirip bağımsız bir devlet kuran Gılaylar 1722 yılında Mahmud Hotak önderliğinde, Safevilerin içine düşmüş olan

zaaftan istifade ederek İran'a yürümüşler. Safevi kuvvetlerini tekrar tekrar yenilgiye uğratan Mahmud Hotak, en son Isfahan'ı alarak İran'da şahlığını ilan etmiştir (Atayi 1384h / 2005: 30).

Afşar Türkmen kabilesi ileri gelenlerinden bir bey olan Nadir Kulu, kısa zamanda İran'daki Gılzay hakimiyetine son vermiştir (1729). Bir müddet sonra İran Şahlığını da ele geçiren Nadir Kulu (Saray 1997: 32) 1732'de Herat'ı, daha sonra 1738'de bir yıl süren bir muhasaradan sonra Kandahar'ı, aynı yıl içerisinde Kabil, Calalabad ve Peşaveri de ele geçirmiştir. Böylece bütün Afganistan'ı hakimiyet altına almıştır (Beyoğlu 2002: 47-49). 1747'de Nadir Şah, bazı İranlılar ve Kızılbazlar tarafından katledildiği zaman büyük bir Abdali kıtası ile civarında bulunan ve Nadir Şah'ın komutanlarından olan Ahmed, hazine nakleden bir kervanı zapt ederek Kandahar'a doğru ilerlemiştir. Kandahar'ı ele geçirdikten sonra, orada Abdali reisleri tarafından hükümdar ilan edilmiştir. Ahmed Şah, Kabil ve çevresini de devletine kattıktan sonra, sırasıyla Gılzayları, Türkleri ve Tacikleri hakimiyetine alarak Afganistan'ın mutlak hakimi olmuş (Atayi 1384 / 2005: 39) ve Horasan yerine Afganistan ismini ilk kez ortaya atmıştır. Dolayısıyla Afganistan Devleti'nin kurucusu olarak tanınmaktadır. Böylelikle hakimiyet Afganistan'da yüzlerce yıl hüküm süren Türklerden Peştunlara geçmiş oldu ve 1747 yılından beri Afganistan Peştunların egemenliği altındadır.

Böylece tarih biliminin tespit ettiğine göre Afganistan'ın ilk dönemlerinden itibaren 18. yüzyılın ortalarına kadar Türk hakimiyeti ve devletleri tarafından yönetildiği ortaya çıkmaktadır.

Özbek Adı ve Özbek Boyları

Bugün her ne kadar Özbek adı, etnografik bir kelime görünümünde ise de 14. yüzyılda Kıpçak bozkırlarındaki Altınorda Hanlığı'nın hükümdarı Özbek Han'ın adından ileri geldiği bilinmektedir. Bu görüşe M. A. Aristov, A. Y. Yakubovski, İ. P. İvanov, M. A. Çaplıçka, Hilda Huklem ve Barthold gibi birçok bilim adamı da katılmaktadır (Özdemir 2007: 70). Dolayısıyla bu kelimenin etnografik bir kelime olmaktan öte, bir kişi adıyla ünlendiğini kabul etmek gerekmektedir. Fakat diğer taraftan da, günümüzde Özbek adını taşıyan bir Türk kavminin varlığı da inkar edilemez bir gerçektir (Erol 2001: 110).

Ebulgazi'nin nakline göre "il ve ulusunu İslam'a sokması sebebiyle Özbek Han devrinden başlayarak bütün Cuci iline Özbek ili denilmiştir" (Ebulgazi 1925: 181). Ebulgazi'nin takipçisi olan Munis ise bu yeni adlandırmanın bizzat Özbek Han'ın kendi

arzusu olduğunu ileri sürer. 14. yüzyıl Farsça tarihi kaynaklarda da Özbek Han'dan sonra Cuci ulusuna Özbek ulusu denilmeye başladığını gösteren kayıtlara rastlanmaktadır. Bunlardan ilki olan Hamdullah Kazvini'nin "Tarihi Güzidesi"nde Özbek Han'ın 1335 yılı sonundaki Kafkas seferinden bahisle onun askerlerine "Özbekiyan" Cuci iline de "Memleketi Özbeki" tabirleri kullanılmaktadır. Kazvini'nin oğlu Zeyniddin ile Mu'iniddin Natanzi, açık bir şekilde Özbek ulusu tabirini, yeri geldikçe Özbek Han devrine münhasır olmamak üzere, kullanmışlardır. Timur devri tarihçisi Nizameddin Şami, doğrudan Özbek adını kullanmakla beraber o, bu adla Cuci ili ve ulusunun belirli bir kısmını kastetmektedir ki, bu kısım ise Şiban ulusudur (Gündoğdu 2002: 607).

Barthold, Özbek adı ve anlamı hakkında şu fikirleri öne sürmektedir: "Özbeklerin kavim adını başka kaynaklarda da, Ebülгази de, Özbek Han'ın (1312-1340) adından getiriyorlar. Mevcut örneğe göre böyle bir türetme her halde birçok alimler ve bunlardan Radloff tarafından kabul edilmiş olan Özbek (kendi başına hakim) anlamında olan tefsir şekli de uygun olsa gerektir. 15. yüzyıl tarihçileri Cuci torunlarına veya uluslarına "Özbek Ulusları" adını veriyorlar" (Barthold 2006: 147). Cuci'nin ulusu bozkır halkı diye isimlendirebilecek konargöçer Türk boylarından oluşmaktaydı. Bunların içinde yer alan ve sayıları fazla olmayan Moğollar da Türk dilini benimseyerek bu boyların arasında erimiştir. Bozkırda genellikle tanınmış bir idarecinin veya komutanın başında bulunduğu grubun zamanla onun adını taşıması geleneği uyarınca Cuci'nin ardıllarından Özbek Han'ı liderleri olarak Cuci ulusunun dört şubesi, onun ismini kendilerini tanımlamak üzere kullanmaya başlamış, böylece Özbekler denen topluluk ortaya çıkmıştır (Alpargu 2007: 119).

Öte yandan orta Asya'da sonradan Özbek kelimesine, kavim adı olmak itibarıyla Çağatay kelimesi karşılık tutulmuştur. 15. yüzyılın ilk yarısında, anlaşıldığına göre Özbek ulusunun bütün Askeri halkı tek bir kavim addolunuyordu. Altınorda çöküp ayrı parçaları istiklallerini kaybedince Özbek kelimesi Güney Rusya'da bir millet ve devlet adı olmak üzere kullanılmaktan tamamen çıkmış ve yalnız Türkistana göç etmiş olan kabilelere alem olarak kalmıştır (Barthold 2006: 147-148). Togan, her halde evvelce "Toğmak" denilen bu kavim "Özbek Han"dan (1312-1340) sonra "Özbek" umumi adıyla adlandırılmıştır, der (Togan 1981: 31).

Altınorda Türk devletinin hükümdarı Özbek Han soyundan gelen Ebu'l-Hayr Han Şibani (1428-1468), Timurlular arasında tek bir siyasi otoritenin olmadığından

yararlanarak Fergane Vadisinde yeni bir devlet kurmuştur. Bu yeni devletin hükümdarı Şibani, Altınorda hakanı Özbek Han soyundan geldiği için bu devlete Özbek devleti ve bu devletin tabilerine de Özbek veya Özbek ulusu denmiştir (Saray 1993: 13). Gerçekten de kaynaklardaki bilgiler bu görüşleri desteklemektedir.

Özetle, 14. yüzyılda Altınorda hükümdarı Özbek Hanla başlayan Özbek ve Özbek ulusu tabirleri 16. yüzyılda Muhammed Şibani devleti ile resmîyet kazanmıştır. Daha önceleri Moğol geleneğine bağlı olarak sadece bir şahıs adı ile ortaya çıkmış olan Özbek kelimesi, daha sonraları bir Türk boyu olarak tanınmış ve günümüzde varlığını sürdürmektedir.

Özbek Türklerinin ne zamandan beri Afganistan'da ikamet ettiklerini Timurlular, Babürlüler ve Şibanlıların tarihinden öğrenebiliriz. Bu aynı zamanda, kimi bilgisizler tarafından ortaya atılan “*Özbekler, Sovyet işgalinden kaçarak Orta-Asya cumhuriyetlerinden geldiler.*” iddiasına da bir cevap olsa gerektir (Hayri 2007: 24).

Günümüzde Afganistan'ın kuzey ve kuzeydoğusunda yaşamakta olan Özbek Türklerinin boy bölümlerinin tespiti oldukça güçtür. Çünkü eskiden konargöçer ve yarı konargöçer olan ve şimdi yerleşmiş Özbek Türklerinin arasında boya ait teşkilat yoktur. Çünkü bunlar daha önce hangi boydan olduklarını hatırlamamaktadırlar. Ancak yarı konargöçer ve henüz yeni nesil Özbek köylüleri arasında bazı boya ait şuur hala mevcuttur (Merçil 1965: 62). Özellikle Badahşan, Tahar, Baglan, Semengan, Belh, Faryab ve Sarpul illerinin dağlık yerlerinde ve köylerinde yaşayanlar, hala hangi boya ait olduklarını bilirler. Jarring, Özbek Türkleri arasında yüze yakın boy veya alt bölüm sayarken Khanikof (97), Logufit (102), Khuruşkin (72), rakamlarını vermektedir (Jarring 1939: 29). Bazı bilim adamları özellikle Togan ve Dr. M. Yakub Cuzcani, 92 sayısını kabul etmektedir (Yarkın 13884h / 2009: 30, 34). Togan, Özbek Türklerinin boyları hakkında şu bilgileri vermektedir:

Özbekleri her yerde “doksan iki boy Özbek” (Toksan iki bavlı Özbek) diye anıyorlar. Bav “boy” demektir. Özbeklerde bu 92 kabileyi sayan bir “nesep name” vardır (1981: 42).

Afganistan Özbeklerinin boyları hakkında şu bilgileri vermektedir: Sarepulda “Ming”, kabilesinin “Açamaylı” oymağı, onun yanında sayyad adlı yerde “Açamaylı” ve “Kazayağlı” Mingleri, Sençeyrek'te “Kıpçak” uruğu, Kunduzda tamamen “Katagan”, Belh civarında “Saray” ve “Möyten” uruğları, Badahşanda “Katagan”ların “Bürge” ve “Timiş” adlı oymakları, Narinde “Çağatay” uruğu vardır (Togan 1981: 45). Möyten ve Katagan uruklarının oymakları hakkında da bilgi vermektedir.

Khanikof, 19. yüzyılın ikinci yarısında Afganistan'ın kuzeyinde 28 boya ait Özbek Türklerinin yaşadıklarını belirtmiştir. Bu boylardan bazıları şunlardır: *Nayman, Katagan, Koşçı, Kurama, Ming, Sari, Barlas, Karluk, Kolturat, Mangit, Kıyat, Timur, Birke, Tubalı, Kıpçak, Argun, Togul, Yüz, Celayir, Sarıbaş, Moğol* (Yarkın 13884h / 2009: 33).

Nitekim Afganistan Özbeklerine, *Karluk, Kıpçak, Kongurat, Çağatay* ve *Katagan* Özbekleri gibi isimler verilmektedir. Diğer taraftan Özbekler kendilerini eskiden kullanılan *Kamaki, Mangit, Ming, Şişkara* ve *Teymus* şeklinde de adlandırmaktadırlar (Erol 2001: 110). Bunun yanı sıra Kiyameddin Barlas, Afganistan Özbek Türklerinin boylarını şöyle sıralamaktadır: *Ming, Kıpçak, Katagan, Saray, Möyten, Burge, Timiş, Nayman, Kuşçı, Korama, Sari, Barlas, Mingit, Kungirat, Kolturat, Otaring, Kengli Kazaklı, Girmsili, Kiyak, Oymaut, Çoçmen, Şibağlı, Yüz, Celayir, Çağatay, Kevçin, Togil, Tolegeçi...vs.* (Barlas 1987: 4).

Bu boyların bazıları halen Badahşan ve Tahar illerinde yaşamaktadır. Bunlar: *Barlas, Erlat, Kineges, Kongirat, Çigil, Doglat, Torig, Saray, Karluk, Otarçi, Şoran, Oz, Argun, Moğol* (Yarkın 13884h / 2009: 34).

Görüldüğü gibi bu boylar arasında bazı farklılıklar vardır. Bu farklılıklar araştırmacıların ortak bir fikre sahip olmadıklarından ya da bazıları, alt boyları boy olarak kabul etmesinden kaynaklanmış olmalıdır.

Özbek Türklerinin Yerleşim Alanı ve Nüfus Dağılımı

Afganistan Türkleri, özellikle Özbek Türkleri Afganistan'ın kuzey ve doğu bölgelerinde, yani Güney Türkistan'ın çeşitli yerlerinde yaşamaktadır. Güney Türkistan, Türkistan ve Katagan olarak iki idari bölgeye ayrılmıştır⁴. Türkistan bölgesi, İran sınırındaki Herat ilinden başlayarak Özbekistan sınırındaki Belh ve Samangan bölgelerine kadar uzanan yedi ilden (Herat "*Herat*", Badgiz "*Kale-i Nev*", Faryab "*Meymene*", Cuzcan "*Şibirgan*", Sarepu "*Sarepul*", Belh "*Mezar-i Şerif*", Samangan "*Aybek*") oluşmaktadır.

Türkistan bölgesinin doğusunda bulunan Katagan bölgesi, Türkistan vilayetleriyle Kabil yolunun kesişme noktasındaki Bağlan vilayetinden başlayarak Afganistan'ın en

4. Türkistan ve Katagan bölgesi, büyük Türkistan'ın güney kısmıdır. Bu nedenle birçok eserde Güney Türkistan adıyla bilinir. Özellikle bu bölgeler, 1747'de kurulan Afganistan devletinin hakimiyetine girmiştir. 1880'li yıllarda İngiliz ve Rus İmparatorluklarının öncüllüğü ile Afganistan'ın siyasi sınırları çizilmiştir. Bununla beraber Güney Türkistan bölgeleri bugünkü Afganistan sınırları içerisinde kalmış ve dönemim Afgan kralı Emir Abdurrahman Han, Emir-i Türkistan ve Afganistan (Türkistan ve Afganistan emiri) unvanını almıştır. Afgan hükümeti politikasına bağlı olarak Güney Türkistan bölgeleri ikiye bölünmüştür.

doğusundaki Badahşan vilayetine kadar uzanan dört ilden (Bağlan “ Pulihumri”, Kunduz “Kunduz”, Tahar “Talikan”, Badahşan “Feyzabad”) oluşmaktadır. Son zamanlarda devlet memurluğu ve ticaret amacıyla Kabil ve diğer bölgelere gidip yerleşen Özbekler dışında, Afganistan Özbek Türkleri ağırlıklı olarak bu iki bölgede dağınık bir şekilde yaşamaktadırlar. Bununla birlikte Herat ve Badgis illerinde de yaşamaktadırlar⁵.

Özbek Türklerinin yanı sıra diğer Türk boyları da bu bölgelerde yaşamaktadır. Türkmen Türkleri, Cuzcan, Faryab, Belh, Kunduz, Herat, Badgis, ve Tahar illerinde, genellikle Amu-Derya'nın kenarında yerleşmişlerdir. Kırgızlar, Badahşan ilinin Pamir bölgesinde; Afşarlar Kabil ve Herat illerinde; Kazaklar, Faryab ilinin Andhuy ilçesinde, Kunduz ilinin Hanabad, Cuzcan ilinin Akça ilçesinde ve Tahar ilinde; Uygurlar, Badahşan, Tahar, Kunduz ve Kabil'de, Karakalpak Türkleri ise Belh ve Celalabad illerinde yaşamaktadırlar (Yarkın 13884h / 2009: 46; Jarring 1939: 18-41).

Afganistan'da bugüne değin güvenilir ve resmi nüfus sayımı yapılmadığından devlet politikasına uygun olarak resmi makamlarca tahmini rakamlar verilmiş ve halen verilmektedir. Afganistan tarihi boyunca sadece iki kez nüfus sayımı yapılmıştır (1962 ve 1974). Yapılan bu iki sayım da birbiriyle tamamen çelişkilidir. Ayrıca idari sistem tamamen Peştunların elinde olduğu için bölgedeki Peştunlar daha fazla gösterilmeye çalışılmıştır (Erol 2001: 113). Ülkenin nüfusu, 1974 yılında yirmi milyon olarak kabul edilmiş tahmini olarak şu yüzdeler verilmiştir:

Peştunlar : % 60 (12 milyon)

Tacikler : % 30 (6 milyon)

Türkler, Hazaralar ve diğer etnik grupların toplamı: % 10 (2 milyon).

Bu rakamlar, Birleşik Milletlerin ilgili kuruluşlarına bildirilmiş ve bütün araştırmacılar da Birleşik Milletlerin yayınlarından aldıkları bu rakamlara dayanarak Afganistan etnik grupları hakkında yanlış bilgiler vermişlerdir.

Bazı yazarların verdiği rakamlar da Özbeklerin yaşadıkları bölgeleri görmedikleri için indi tahminlerin mahsulüdür. Örneğin:

A. Snesev (1921'de) 800.000

İ.M Resner (1936'da) 500.000

Gunnar Jarring (1939'da) 500.000

Boçkarev (1953'te) 1.00.000

5. Bkz. (Barlas 1987: 3, 4; Erol 2001: 115; Rasuly 2004: 214; Yarkın 13884h / 2009: 49, 50).

olarak vermektedirler (Barlas, 1987: 5). En güvenilir nüfus sayımı olarak kabul edilen 1962 yılındaki istatistiğe göre, ülkenin toplam nüfus sayısı 15.271.687 kişi olarak gösterilirken, bölgedeki Özbeklerin sayısının 1 milyon olduğu belirlenmiştir. Daha sonra 1974 sayımında ülke nüfusu yaklaşık 20 milyon gösterilirken, Özbeklerin sayısı 820 bin kişi olarak bildirilmiştir (Erol 2001: 113).

Bazı tahminlere göre Özbek Türklerinin nüfusu aşağıdaki çizelgede gösterilmiştir.

Nüfus sayımı ve Tahminler	Yıl	Ülke Nüfusu	%100	Özbeklerin Nüfusu
-	1962	15.271.687	7	1.000.000
-	1974	20.000.000	4.2	820.000
Gabriele Rasuli	1970	10-20 milyon	10	750.000 ile 1.649.000
Nevzat Özkan	1981	-	6.8, 14	1,5-3milyon
Ethnologue ⁶	1991	25.067.000	5.6	1.400.000
Afganistan İletişim Merkezi ⁷	2000	25.838.000	6	1.550.280
CIA	2001	23.500.000	6	1.410.000
TİKA ⁸	2004	28.513.057	9	2.566.170
http://www.fasicp.org	2006	31.056.997	8	2.484.560
CIA ⁹	2012	31.419.928	9	2.827.794

Afganistan Nüfus Sayımı Merkezi (İdare-i İhsaiye-i Merkezi Afganistan) tarafından Afganistan'ın nüfusu 2012 yılında 26.5 milyon tahmin edildiği belirtilmiştir. Bunun yanı sıra 5 milyon Afganistan vatandaşının da İran, Pakistan ve diğer ülkelerde yaşadığı vurgulanmıştır.¹⁰ Ancak etnik grupların sayısı belirtilmemiştir.

Sonuç itibarıyla, Afganistan'daki bütün Türk boylarının genel nüfusun % 10'nun altında gösterilmesi bir gelenek şeklinde bu çeşit kitap ve çalışmalarda yer almıştır. Halbuki Güney Türkistan bölgelerinde Özbek Türkleri, çoğunluğu oluştururken Kabil, ve Hilmend gibi illerde de toplu olarak tehcir ettirilen Özbek Türkleri vardır.

6 . <http://www.ethnologue.com>

7. <http://www.afghanpaper.com/info/joghrafia/jameiat.htm>

8. <https://www.tika.gov.tr>

9. <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/af.html>

10. <http://www.mahaknews.com/sections.php?section=news&do=show&id=5129>

Afganistan'daki diğerk etnik gruplarda olduğu gibi, bölgedeki Özbek Türklerinin sayısı hakkında da kesin bir şey söylemek kolay değildir. Yıllardır yaşadığımız bu bölgede Türk boylarının %25, Özbek Türklerinin de en az % 15 nüfusa sahip olduğunu düşünüyoruz. Bu da son tahmine (2012) göre Afganistan sınırları içerisinde yaşamakta olan Özbek Türklerinin sayısının yaklaşık 4.5 milyon olduğunu göstermektedir.

Özbek Türklerinin Sosyo-Kültürel ve Ekonomik Yapıları

Afganistan'ın bir tarım ülkesi olması sebebiyle ülke nüfusunun büyük bir bölümü tarım ve hayvancılıkla, az bir kısmı ise ticaret, esnafılık ve memurlukla uğraşmaktadır. Ülke nüfusunun toplam yüzde 87'lik bir bölümü, yerleşik hayat yaşarken, geri kalan yüzde 13'ü konargöçer hayat yaşayarak hayvancılıkla uğraşmaktadır. Yerleşik hayatı benimseyenlerin bir kısmı, şehirlerde yaşayarak ticaret, esnafılık ve devlet memurluğu gibi işlerle meşgul olmaktadır. Geri kalan büyük bir bölümü ise köy ve kasaba gibi kırsal kesimlerde yaşayarak tarımla meşguldür (Erol 2001: 114). Dış ülkelere ihraç edilen halı, kilim, karakul gibi mallar Türkler tarafından özellikle Özbek Türkleri tarafından üretilmektedir.

Afganistan hükümetlerinin takip ettikleri asimilasyon politikası neticesinde Türk boyları özellikle Özbek Türkleri ülkede üçüncü sınıf vatandaş statüsüne sokulmuştur. Bu durum, Özbek Türkleri başta olmak üzere bütün Türk topluluğunun ekonomik durumlarına da kaçınılmaz olarak olumsuz etki göstermektedir (Abdülhamitoğlu 1982: 20). Bu nedenle Özbek Türklerinin çoğu çiftçilik, hayvancılık, zanaatkarlık, esnafılık yaparak, pamuk ve gaz fabrikalarında çalışarak geçimlerini sağlamaktadır. Bunların dışında geleneksel küçük el sanatlarından halıcılık, dokumacılık, çömlekçilik, demircilik ve marangozluk geçim kaynakları arasında yer almaktadır.

Afganistan'da yaşamakta olan Özbek Türkleri genellikle şehirlerde ve köylerde yerleşmişlerdir. Eskiden konargöçer olan Özbek Türkleri, nereye giderlerse aileleri ve sürülerini de götürürlerdi. Rusya'nın Afganistan'ı işgal etmesinin ardından, daha sonra da iç savaşlardan dolayı ilkbahar ve sonbaharda yapılan bu muntazam göçten vazgeçerek yerleşmeye başladılar. 1995'e kadar Özbek Türklerinin bir kısmı, özellikle Faryab, Sarepul ve Tahar illerinde kışın evlerde, yazın ise bağ ve bahçelerdeki "yurt" denilen evlerde otururlardı. Yurdun etrafını çeviren ağaçtan yapılan duvara "kirega", üst kısmına "çengerak" ve kapsına ise "eşik" denirdi. Yurdun duvarı "kiiz" veya "kigiz" denilen keçe ile kaplanırdı (Vogelsing 2001: 16; Yarkın 13884h / 2009: 7).

Afganistan Özbek Türkçesi

Afgan veya Peştun yöneticilerinin Peştun olmayan kavimlere ve özellikle Türklere (Özbek ve Türkmenlere) karşı uyguladıkları baskı ve asimilasyon politikası gün gittikçe ağırlaştı. Her ne kadar 1963'te Afganistan'da yeni demokrasi altında ülkede bir takım demokratik düzenlemeler yapıldıysa da, Özbek Türkleri yine özlenen politika, sosyal ve kültürel gelişmelere erişememişler. Fakat Afganistan'da yaşamakta olan milyonlarca Türk halkı boğucu bir siyasi ve sosyal atmosfer altında yaşamakla birlikte, kendi edebi, tarihi ve kültürel geçmişinden kopmayıp bu zenginliklerini korumaya ve geliştirmeye çalıştılar. Başka bir deyişle, halkla bütünleşen aydın çevresi, kendi milli ve edebi varlığına sahip çıkıp Lutfi, Atayi, Nevayi, Babür, Baykara ve Mahdumkulu Firakı gibi Türk büyüklerinin ölmez düşünce ve edebi mirasını yazdıkları şiir ve edebi eserleriyle yaşatmaya başladılar (Barlas 1996: 982).

Afganistan'daki Türk edebiyatı meşalesini 20. yüzyılda canlı tutup halkın milli uyanış yolunda kendi şiirleriyle büyük emekleri geçen aşağıdaki şair, alim ve siyasetçileri örnek olarak gösterebiliriz: Ebülhayr Hayri, Nazar Muhammed Neva, Hadim Sarepuli, Nadim Memeneli, Azimi Sarepuli, Nefir Faryabi, Mevlevi Abdulgani İلمي, Mevlevi Alauddin Meymeneli, Siddik Gevheri, Ergeş Uçkun, Üstat Furkat ve Muhammed Amin Uçkun.

1978 yılında komünist partisinin ve ardından 1979 yılında ülkenin eski Sovyet ordusu tarafından işgal edilmesi ile Afganistan'ın siyasi ve sosyal hayatında bir takım değişiklikler getirilmiştir. Yeni yönetim kendi varlığını koruyabilmek için bundan önceki adaletsizliklere karşı mücadele edip sosyal adalete dayalı yönetim sözünü vermiş ve yeni uygulamalar esasında (Barlas, 1996: 982) tüm etno-dilsel grupların eşit haklara sahip olmaları doğrultusunda politikalar gütmeye çalışmış ve Sovyet politikasını benimsemiştir. Özbek, Türkmen, Beluç ve Peşeyi gibi toplulukların dillerine resmi statü tanınarak, bu dillerde eğitim yapılmasına, radyo programları hazırlanmasına ve yayıncılığa olanak sağlanarak, özellikle Özbek Türklerine devlet ve Komünist yönetiminde üst konumlarda görevler verilmesine vaat edilmiştir (Rasuli, 2004: 204). Dolayısıyla Türklere (Özbekler ve Türkmenler) kendi ana dillerinde eğitim ve yayın yapma imkanlarını elde etmiş olmuşturlar. Böylelikle çeşitli etnik grupların özellikle Özbek Türkçesinde radyo ve gazete yayınına başlanırken, başkent Kabil'de ilk olarak Amin Uçkun tarafından Özbekçe "Yıldız" ve Abdurrahim Oraz tarafından çıkartılan "Güreş" adlı gazeteler yayın hayatına girmiştir. Yine bu dönemde birlik ve beraberlik şuurunu yaşatmak için "Vatan" adında Özbekçe ve Farsça yazıları içeren bir dergi de

yayımlanmaya başlamıştır (Erol 2001: 117). Aynı zamanda Özbek ve Türkmen Türkçelerinde şarkılar da bestelenerek radyo ve televizyonda yayımlanmıştır.

Taraki zamanından Necibullah yönetimine kadar yani 1978–1992 yılları arasında Afganistan Türk (Özbek ve Türkmen) aydınları, bu imkanlardan az da olsa, faydalanıp edebi ve sosyo-kültürel kimliklerini pekiştirebilmişlerdir. Bu dönem içerisinde Nevayi, Baykara, Babür ve Mahdumkulu gibi klasik şairlerin yanında, genç şair ve yazarların divanları ve hikayeleri de basılmıştır. Ülkem Baharı (1980), Sulak (1985), Babürge Armağan (1983) ve Afganistan Türkmen şairlerinin şiir toplamı (1985) gibi eserler örnek olarak gösterebilir (Barlas 1996: 983).

Türk bölgelerinde, yani Güney Türkistan'da Özbek ve Türkmen Türkçelerinde eğitim seferberliği de başladığı gibi Babrak Karmal döneminde 1983 yılında, Kabil Üniversitesi Dil ve Edebiyat Fakültesinde, "Özbek Dili ve Edebiyatı" bölümü açılmıştır. Ancak 1992 yılında birçok sebepten dolayı kapatılmıştır. Bu bölüm, 1993 yılından sonra işlevini Belh Üniversitesinde sürdürdü (Hayri 2007: 90, 98). Taliban zamanında ise Taliban tarafından kapatıldı. Bu bölüm 2003 yılından itibaren Özbek Türklerinin çabalarıyla yeniden hizmet vermeye başladı. Bunun yanı sıra Cuzcan Üniversitesi Dil ve Edebiyat Fakültesinde "Özbekçe ve İngilizce" bölümü, daha sonra 2006-2007 yıllarında Tahar Üniversitesinde de "Özbek Dili ve Edebiyatı Bölümü" açıldı. Maalesef bu bölümlerin bugüne kadar gelişmemesinin ve yeteri kadar verimli olmamasının nedeni, bir yandan bu bölümlerde uzman hocaların ve yeterli ders kitaplarının olmaması, öte yandan bu bölümlerin üst düzey yetkililer tarafından kapatılması düşüncesidir. Dolayısıyla Özbek Türkleri sosyo-ekonomik, eğitim ve siyasi bakımından Peştun ve Taciklere göre daha zayıf bir konumdadır ve yükselme fırsatları da çok sınırlıdır.

Son yıllarda, Özbek Türkçesinin gelişimi açısından çalışmalar yapılmıştır. 2002 yılından itibaren Özbek Türkçesinde yeniden kültürel faaliyetler başlamış, az sayıda olsa da "Özbekçe-Farsça" ve "Özbekçe-Özbekçe" sözlükle birlikte birçok hikaye ve şiir kitapları yayımlanmıştır. Bunlara ek olarak Özbek Türkçesinin canlanması ve kullanılması açısından önem taşıyan onlarca web sitesi açılmıştır. Bütün bu gelişmeler, Özbek Türkçesi açısından çok umut verici olmakla birlikte yeterli değildir.

Afganistan'da Özbek Türkleri genelde Uygur-Karluk ve Kıpçak şiveleriyle konuşmaktadır. Bu ise iki farklı topluluk, Özbek ve Kıpçak anlamına gelmez. Çünkü Özbek boylarının bazılarının özellikle, Kıpçak boyunun kelime başında /y/ yerine /c/ söylediği bilinmektedir. Son zamanlarda yabancı misyonerler, Özbek Türkçesini

"celavçılar (kelime başını /c/li konuşanlar)" ve "yelavçılar (kelime başını /y/li konuşanlar) olarak ikiye ayırmaya çalışmaktadır. Ama oralarda yaşamakta olan Özek Türkleri, kendilerini Özbek ve Türk olarak bilirler. Afganistan'da (Güney Türkistan'da) konuşulan Özbek Türkçesi üzerine dilbilimsel araştırmalar ve çalışmalar yapılmadan Özbek Türkçesinin şiveleri ve ağızları hakkında kesin bir fikir vermek doğru değildir.

Dil ve gramer açısından ise bugüne kadar Afganistan Özbek Türkçesi üzerine yapılmış araştırma ve incelemelerin sayısı fazla değildir. Bu çalışmaların ilki, İsveçli Türkolog *Gunnar Jaring*'in 1938'de "*Uzbek Texts from Afghan Turkestan*" isimli çalışmasıdır. *K.K. Yudahin*'nin de "*Uzbek text from Afghan Turkestan with glossary*" adlı çalışması da bu alanda önemli bir boşluğu doldurmuştur.

Daha sonra yani 1946–1949 yıllarında Karl Heinrich Menges'in bir makale çapında olan "*Zum Uzbekischen vom Nord Afghanistan*" adlı araştırmasını görüyoruz. Bu çalışmalardan sonra 1980'lere kadar hiçbir çalışma yapılmamıştır. Ancak 1976 yılında Semenganlı bir Özbek Türkü olan *Kıyamuddin RAY*'in "*Afganistan Özbek Şivesiyle İbrahim-i Edhem Kıssası Üzerinde Dil İncelemesi*" adlı doktora çalışması, bugünkü Özbek diyalektlerinin durumlarını aksettirmekten ziyade Çağatay edebi şivesi ile ilgili bir araştırma olarak kabul edilmelidir. 1977'de *Dor Remy*'in, "*Orature du Nord-Est Afghan: II. Les Özbek du Badakhchan*", 1978'de ve 1984'te *Ingeborg Thalhammer*'in "*Zum Özbekischen Dialekt von Maimana, New-Afghanistan*", "*Die Liedkategorien der Özbeken Nordwest Afghanistan*" çalışmaları önemlidir. 1979'da *N. Abdullayev*'in, "*Ob Uzbekshih govorah Afganistana*" adlı makalesi ve 1983'de *Hendrik E. Boeschten*'in "*Özbekisches aus Aibak (Samangan)*" adlı diyalektoloji çalışması, 1989'de ise *Ingeborg Baldauf*'un "*Materialien zum Volkslied der Özbeken Afghanistans*" adlı araştırması bu alanda yapılan önemli çalışmalardır. Yukarıda verilen bu çalışmalar, ya diyalektoloji ya da folklorik çalışmalardan ibarettir.

Bu çalışmaların dışında *Mevlüt GÜLTEKİN*'in "*Afgan Özbekçesinin Serepul Ağzında-GAn Eki*", "*Özbek Türkçesinin Asiyabad Ağzında Şimdiki Zaman*", "*Asiyabad'dan Özbek Türkçesi Metinleri Gramer-Metinler ve Aktarmalar-Sözlük*" adlı çalışmaları bulunmaktadır. Afganistanlı Özbek Türkü olan *Peygamber Kul*'un 1984'te "*Afganistandegi Serepul Özbek Şevesining Leksik Hususiyetleri*" adlı yüksek lisans tezinin dışında gramer üzerine ciddi bir araştırmaya rastlanmamaktadır.

Ayrıca Afganistan Özbeklerinin söz varlığını içeren Nurullah Altay'ın 2007'de yayımladığı "*Özbek Tili Sözlüğü*" ve Halim YARKIN, Şefika YARKIN'ın birlikte

yayımladıkları *Özbekçe-Farsça* sözlük dışında dikkate değer bir sözlük çalışması bulunmamaktadır.

2011 yılında Najibullah Akbari'nin "*Afganistan Tahar İli Hocağar İlçesi Ağzı*" adlı yüksek lisans tezi ve 2012 yılında Hamidullah Tadash'ın "*Kudunz İli İmamsahib İlçesi Ağzı*" adlı yüksek lisans tezi dikkate değerdir.

Afganistan Özbek Türkçesi üzerine yapılan çalışmaların genellikle edebiyat ve kültürel ağırlıklı olduğu, dil ile ilgili çalışmaların ise iki veya üçünün dışında, çoğunun makale kapsamında olduğu görülür. 1747'den günümüze kadar tehlikede olan ve yeniden canlanmaya başlayan Afganistan Özbek Türkçesi üzerine Türkoloji araştırmacıları ve dilbilimciler tarafından ivedilikle çalışmalar yapılması oldukça önemlidir. Bu sebeple tarafımızdan "*Afganistan Özbek Türkçesinde Birleşik İsimler*" konusuyla alınan yüksek lisans tezinin hem Afganistan Özbek Türkleri için hem de Türkoloji alanı için önemli bir çalışma olacağı kanaatindeyiz.

Birinci Bölüm

1. Özbek Türkçesinde Kelime Yapımı

1.1 Kelime Yapımı Hakkında Genel Bilgi

Dilbilgisinin en dikkat çekici alanlarından biri olan kelime yapımı, Özbek dilcilerince dilbilgisinin "sesbilgisi, biçimbilgisi, sözdizimi" alanları gibi bağımsız bir alanı olarak tanımlanmaktadır.¹¹ Kelime yapımı, ilk olarak Batıda hazırlanan gramerlerde ayrı bir bölüm halinde değerlendirildiği görülür. A. Von Gabain tarafından 1945 yılında hazırlanan çalışmada da 1950 yılında hazırlanan eserde de kelime yapımı, ayrı bir bölüm olarak değerlendirilmiştir (Öz 1999: 1). Bununla birlikte "Russkaya Grammetika" (Nayka 1982) adlı çalışmada da ayrı bir alan olarak vurgulanmıştır (Hacıyev 1989: 5). Daha sonra Özbek dilcileri tarafından da ayrı bir alan olarak değerlendirilmiştir. Dilbilgisinin bu alanı, bir dilin söz birimlerinden yeni birimler oluşmasını, kelime yapma yollarını ve genellikle kelime yapımı ile ilgili dilsel üretim süreçlerinin tümünü incelemektedir (Şaabdurahmanov 1980: 167; Hamrayev 2007: 81).

Özbek Türkçesinde kelime yapımı terimi iki anlamda kullanılmaktadır: 1. Dilbilgisinin kelime yapımı ile ilgili dilsel sorunları inceleme; 2. Genellikle dilin söz birimlerinden yeni birimler oluşturma (Hacıyev 1989: 12; Şaabdurahmanov 1980: 167).

Kelime yapma veya türetme, kelime yapma yollarının herhangi bir yoluyla yapılsa da yeni kelime yapmak demektir (Abdurahmanov 1975: 7). *temir + çi > temirçi* "demirci", *temir + yol > temir yol* "demir yolu", *temir yol + çi > temir yolçi* "demir yolcu". Görüldüğü gibi ilk örnekte "temir" köküne addan ad türeten "-çi" eki eklenerek, yani ek ekleme yoluyla "*temirçi*" kelimesi yapılmıştır. Bu yola "türetme" yolu denmektedir. İkinci örnek iki kökün bir araya gelmesiyle, yani birleştirme yoluyla yapılmıştır ki, bu yol birleştirme yolu olarak bilinmektedir. Üçüncü örnek ise önce "*temir*" ve "*yol*" köklerinin birleşmesinden "temir yol" birleşği yapılmış ve bu birleşik kelimeye "-çi" eki eklenerek "*temir yolçi*" birleşik adı türetilmiştir. Bu yolla yapılan kelimeler genellikle sentaktik-morfolojik yolla yapılmaktadır. Bu yolların dışında başka yollarla da yeni kelimeler yapılmaktadır. Bu konuya kelime yapma yolları bölümünde ayrıntılı olarak değinilecektir.

Bir dilin gelişme sürecinde, o dilin sözcük varlığında ve diğer alanlarında olduğu gibi kelime yapımı alanında da çeşitli gelişim ve değişimler olabilir. Örneğin, kelime yapma

11. Bkz. (Abdurahmanov 1975: 7-9; Şaabdurahmanov 1980: 167; Hacıyev 1985: 4-11; Orakov 2007: 43; Hamrayev 2007: 81; Sayfullayeva 2005: 156; Azimov 2008: 19).

yollarının işlek olması veya işlek olmaması sebebiyle, eski dönemlerde türemiş olan kelimeler günümüzdeki kelime yapımı kuralları bakımından türemiş kelime olarak değil, kök olarak kabul edilmektedir.

Dilbilgisinin bu alanı, ilk olarak yeni kelimelerin hangi yolla yapıldığını, ikinci olarak türemiş kelimelerin nasıl türediğini inceler. Yeni kelime yapma var olan biçime uyularak bu biçim esasında yapılır ve kelime yapımının çeşitli yollarıyla yapılan kelimeler de bu biçimin esasını oluşturur. Çünkü bir dilin türemiş kelimeleri, o dilin kelime yapma biçimleri vasıtasıyla türetilir. Örneğin, genellikle bir işi veya bir sanatı kendisine meslek veya uğraşı olarak seçmiş olan kişi adlarının oluşum biçimleri, ad (kök, gövde) + çi eki, "*temir + çi > temirçi, iş + çi > işçi*", ad + saz, "*sa'ät + saz > sa'ätsaz*"; sıfat yapma biçimleri ad + li eki, "*balä + li > baläli, köngil + li > köngilli*", fiil + ık, "*yap + ık > yapıık, aç + ık > açık*" şeklinde gösterilebilir: Birleşik isimlerin oluşum biçimleri şu şekilde gösterilebilir: ad + ad (*taşkömir, belbağ*), sıfat + ad (*koksultan, akbaş*), sayı + ad (*beştas, beşuruğ*); soyut kelimelerin oluşum biçimleri: sıfat + lik eki, "*yaşsi + lik > yaşşilik* (iyilik), *yäman + lik > yämanlik* (kötülük)", zarf + lik, "*tez + lik > tezlük*" (Abdurahmanov 1975: 12).

Kelime yapma biçimini A. G. Gulamov şöyle tanımlamaktadır: "Kelime yapma modelleri, genellikle kelime yapımı, kelime yapma şeması, ölçütü anlamında kullanılan soyut kavramdır" (Hacıyev 1989: 18). Kelime yapma modeli, kelime yapımı alanına ait birer kavramı ifade etmemektedir. Bununla birlikte kelime yapma biçiminin işlek olup olmaması yapım biçimi aynı olan kelimelerin yapı ve anlam açısından benzerliği gibi düşünceler, birer kavramın niteliğini belirtmemektedir. Söz gelimi, Özbek Türkçesinde kelime yapma biçiminin net bir şekilde belirlemek mümkündür. Ama bununla kelime yapımına ait birer önemli sorun çözülmüş olmayacaktır. Örneğin, türemiş kelimenin kök + ek, birleşik adın ad + ad biçimini belirlemek, türemiş kelime ve birleşik adın temel öğelerini belirlemektir. Bunun, Özbek Türkçesinin kelime yapma sisteminin belirlenmesinde bilimsel, kuramsal ve uygulamalı açıdan bir önemi yoktur. Dolayısıyla kelime yapma biçimleri dilin kelime yapma sistemini oluşturur görüşü kesinlikle kabul edilemez. Çünkü hiçbir zaman dilin bir alanına özgü birimlerin oluşum ölçütü, biçimi dil sistemini oluşturmaz (Hacıyev 1989: 18). Kelime yapımına ait genel bilgiler konusunda Özbek dilbilimcisi Hacıyev, "Russkaya Grammatika" adlı çalışmadaki görüşlere katıldığını belirtmektedir. Özellikle, leksik-semantik gruba ait olan kelimelerden somut bir yapım ekinin yardımıyla yapılan, aynı kelime yapma anlamına sahip olan kelimelerin, kelime yapımının bir biçimini oluşturacağı görüşünün doğru

olduğunu vurgulamaktadır. Örneğin, adlardan "-daş" ekiyle türetilen adların: *sinfdaş*, *vätändaş*, *quraldaş*, *qarındaş*, *zämändaş* gibi; sıfatlardan ve adlardan "-lä" ekiyle türetilen fiillerin: *tekislä-*, *toğrilä-*, *yağşilä-*, *tazälä-*, *işlä-*, *tişlä-*, *qayçilä-*, *cocälä-* ; adlardan "-li" ekiyle türetilen: *cazibäli*, *korkli*, *färasätli*, *kuçli*, *baläli*, *sütli*, *mäzmunli*, *türli*, *suvli* gibi sıfatların, kelime yapımının ayrı ayrı biçimleri olarak adlandırılabilceği ve bu biçimlerin tümünün kelime yapma sistemini oluşturacağını ifade etmektedir (Hacıyev 1989: 18, 19).

1.2. Eş Zamanlı ve Art Zamanlı Kelime Yapımı

Bir dilin gelişme sürecinde o dilin tüm alanlarında (Örneğin, sözcük ve dilbilgisinin yapısında) değişimler olduğu gibi kelime yapma alanında da değişimler olur. Örneğin, kelime yapma biçimlerinin işlek olup olmaması çeşitli dönemlerde farklı olabilir veya art zamanlı kelime yapımı açısından türemiş bir kelime, eş zamanlı kelime yapımı bakımından türemiş kelime olarak kabul edilmemesi söz konusu olabilir (Şaabdurahmanov 1980: 167; Hacıyev 1989: 24). Dolayısıyla kelime yapımı, bir dilin gelişme sürecinde o dilin eş zamanlı ve art zamanlı kelime yapımına dayanır. Bu nedenle eş zamanlı kelime yapımıyla art zamanlı kelime yapımı birbirinden ayırt edilmelidir (Sayfullayeva 2005: 156). Ama bu, eş zamanlı ve art zamanlı kelime yapımının birbirinden tamamen ayrı olduğu anlamına gelmez. Çünkü bunlar birbirleriyle ilgilidir ve biri diğerini reddetmez.

Eş zamanlı kelime yapımında türemiş kelime ögeleri arasındaki bağ, canlıdır. Örneğin, *ter + im > terim* "hasat", *yıg + im > yıgım* "birer amaç için halktan tahsil edilen para; vergi", *or + im > orim* "ekin biçme işi"; *ärrä + lä > ärrälä-* "testerelemek", *rändä + lä > rändälä-* "rendelemek", *qayçi + lä > qayçilä-* "makasla kesmek", *toğri + lä > toğrilä-* "doğrulamak", *iş + lä > işlä-* "çalışmak"; *sävad + li > sävadli* "okuryazar", *‘aql + li > ‘aqlıli* "akıllı", *vicdan + li > vicdanli* "vicdanlı"; *insaf + siz > insafsiz* "insafsız", *bilim + siz > bilimsiz* "bilimsiz" (Şaabdurahmanov 1980: 167).

Art zamanlı kelime yapımına ait türemiş kelimenin anlamı, günümüzdeki yapısıyla açıklanamaz. Çünkü türemiş kelimenin anlamı ve türemiş olup olmadığı dilbilimcilerce tarihsel açıdan incelendiğinde açıklanabilir. Örneğin, *zağçä* "kargagillerden, tüyleri siyahımsı bir kuş", *şalçä* "yünden dokunan paspas", *korpäçä* "döşek, yatak", *küräkçä* "kürek" kelimelerinin "*zağ*, *şal*, *korpa*, *küräk*" kökleri Standart Özbek Türkçesinde basit kelimeler olarak kullanılmaktadır. Bununla birlikte *-çä* ekinin küçültme eki ve küçültücü anlama da sahip olduğu bilinmektedir. Ama *zağçä*, *şalçä*,

korpāčā, *kürākčā* kelimelerinin anlamları, ögelerinin anlam bütünlülüğünden oluşmaz. Çünkü *korpāčā* "küçük yorgan", *küreğčā* "küçük kürek" anlamında değildir. Aslında küçültme biçimi olan "*zagčā*, *şalčā*, *korpāčā*, *kürākčā*" daha sonra küçültme işlevlerini, anlamlarını kaybederek somut bir kavramı karşılama sonucunda basit kelimelere dönüşmüştür (Hacıyev 1989: 25). Örneğin, *korpāčā*: korpā "yorgan" kelimesi, yatakta örtünmeye yarayan, içi pamuk, yün ve benzeri şeylerle doldurularak dikilmiş geniş örtüyü bildirirken, *-čā* eki ise küçültme işlevi ve anlamını bildirir. Ancak *korpāčā* kelimesi "küçük yorganı" değil, üstünde oturlan, yatılan, içi pamukla, yünle doldurulmuş döşeği karşılar. Bu nedenle *korpāčā* kelimesinin yapımı art zamanlı kelime yapımıdır (Şaabdurahmanov 1980: 168). Bu açıdan *otlağ*, *taşlağ*, *qumlağ*, *qışlağ* ve *avlağ* örnekleri de gözden geçirildiğinde bu kelimelerin yapı bakımından birbirlerine benzer olduğu görülür. Bu kelimeler aslında kökteki adın bildirdiği anlamda "yer, yöre" işlevi katan *-lağ* ekiyle yapılmıştır. Standart Özbek Türkçesinde, bu kelimelerin ilk üçü biçimbirimlere ayrılabilirdiği için türemiş kelimeler olarak nitelendirilmektedir. Diğer ikisi "*qışlağ* ve *avlağ*" biçimbirimlere ayrılmaz. Çünkü bu kelimelerin ögelerinin arasındaki anlambilimsel ilişki sezilmez duruma gelmiştir. Örneğin, *qışlağ* (aslında *qış + la + ğ > qışlağ*, "kışın barınılan yer") kelimesinin standart Özbek Türkçesinde mevsim bildiren "qış" kelimesiyle herhangi bir bağlantısı yok. Bu kelime "köy" anlamında kullanılmaktadır. *Avlağ* kelimesi de artık "av yeri" anlamında kullanılmamaktadır. Aksine bu kelimenin anlamı değişerek "ıssız yer" anlamını bildirmektedir (Abdurahmanov 1975: 9, 10).

Özbek Türkçesinde, tarihsel açıdan birleşik kelime olan, ama günümüzde o birleşimin ögelerinden biri bağımsız olarak kullanılmayan kelimeler de vardır. Söz gelişi, *keçqurun* "akşam" gibi birleşikler konusunda iki bakış açısı söz konusudur. Dilcilerin pek çoğu buna benzer kelimeleri basit kelimeler olarak nitelendirirken, bazıları da birleşik isim olduğunu vurgulamaktadırlar. *Keçqurun* birleşik ismi tarihsel açıdan bakıldığında kuşkusuz ki, birleşik isimdir. Ama *keçqurun* birleşiminin ikinci ögesi "*qurun*" artık tek başına kullanılmamaktadır. Bu sebeple, Özbek Türkçesinde *keçqurun* birleşimi, artık birleşik kelime olarak kabul edilmemektedir. Dolayısıyla *keçqurun* birleşiminin ikinci ögesine kök veya gövde de denmez. Çünkü "*qurun*" ögesi Standart Özbek Türkçesinde bir leksik anlamı bildirmemektedir.¹² Bununla birlikte, *keçqurun* birleşimi türemiş kelime olarak da bilinmemektedir. Çünkü *keçqurun*

12. *Qurun*, biçimbirimi aslında iki biçimbirimden (*-qur* ve *-un*) oluşmaktadır. Standart Özbek Türkçesinde "*qur*" da bağımsız kök olarak kullanılmamaktadır (Hacıyev 1963: 11).

birleşiminin "*ķurun*" ögesi, sadece *ķeķķurun* bileşiminde bulunur ve yapım eki özelliğine da sahip değildir. Aslında *ķeķķurun* birleşimi, morfolojik sadeleşmeye uğramıştır (Hacıyev 1963: 11).

Eş zamanlı kelime yapımına ait türemiş kelimeler en az iki ögeden oluşur. Bu ögelerden hiç olmazsa biri anlamlı olur. Örneğin, *iş + ĉi > işçi*, *ter + im > terim*, *terim + ĉi > terimçi*; *bel + baĝ > belbaĝ*, *taş + kömir > taşkömir* gibi türemiş ve birleşik kelimeleri oluşturan bu ögelere yapım ögeleri (yesavçi komponent), bu ögelerin birleşmesinden oluşan kelimelere ise türemiş ve birleşik kelime denir (Şaabdurahmanov 1980: 168). Bu kelimelerin anlamlı ögelerine yapım esası (yesavçi esas), anlamsız (yapım ekleri) ögelerine de yapım vasıtası (yesavçi vasite) denir. Yukarıda verilen örneklerde, iş, ter, terim, ögeleri yapım esası, -çi, -im, -çi yapım vasıtaları yani yapım ekleridir. *Belbaĝ* ve *taşkömir* birleşik adlarının *bel*, *taş* ögeleri yapım esası ve *baĝ*, *kömir* ögeleri ise yapım vasıtalarıdır. Yapım esası kesin olarak anlamlı kelimedir. Yapım vasıtası ise hem ek (yapım eki) hem de anlamlı kelime olabilir. Örneğin birleşik kelimelerin hem yapım esası, hem de yapım vasıtası anlamlı kelimelerdir (Sayfullayeva 2005:156,157). Eğer kelimelerin bileşiminde iki yapım ögesi (yesavçi komponent) katılmıyorsa, ama yapım ekleri (yesavçi koşımçe) veya anlamlı bir kelimenin var olduğu biliniyorsa, bununla birlikte kelimenin anlamı, kelime yapımının belli bir biçimiyle baĝlı olduğu anlaşılıyorsa da, bu kelime eş zamanlı kelime yapımı açısından türemiş kelime olarak nitelendirilmez. Söz gelişi, *ķattıķ*, *yumşak*, *sillıķ* kelimelerini gözden geçirelim. Bunlardan *yumşak* kelimesi, "*yumşä-*" fiiline -ķ eki eklenerek yapılmıştır. Yani *yumşä-* fiilinin ikinci hecesindeki /ä/ ünlüsü, -ķ ekinin etkisiyle /a/ ünlüsüne deĝişmiştir. Dolayısıyla bunu anlamak çok güç değildir. Bununla beraber, *yumşak* kelimesinin anlamı, *yumşä-* ve -(ı)ķ yapım ekinin anlamıyla nitelendirilebilir (Hacıyev 1989: 25).

ķattıķ "katı, sert" kelimesi de tıpkı *yumşak* kelimesi gibi yapılmıştır. Bunun, *yumşak* kelimesinin bildirdiği anlamı, *yumşäş* eylemiyle ilgisi olduğundan, *ķattıķ* kelimesi bildiren anlamı, *ķatiş* eylemiyle baĝlı olduğundan ve ikisinde de yalnız -(ı)ķ ekinin var olduğundan dolayı anlaşılabilmesi mümkündür. Ancak ses deĝişmesi, *ķattıķ* kelimesinin *ķat-* fiiliyle baĝlantısının anlaşılmasını güçleştirmiştir. Bu nedenle *ķattıķ* kelimesi, ögelere ayrılmaz (Şaabdurahmanov 1980: 168). *Sillıķ* "düz, düzgün" kelimesi de kuşkusuz aynı şekilde yapılmıştır. Nitekim bu kelimenin türemiş kelime olduğu artık anlaşılabilir hale gelmiştir. Çünkü Standart Özbek Türkçesinde *sili-* veya *sil-* (bir şeyin yüzünü düzlemek anlamında) fiili yoktur. Bu nedenle eş zamanlı kelime yapımı

açısından *ķattıķ, sillıķ, suyuķ, ķuyuķ* kelimeleri türemiş kelimeler değildir. Bunlar artık basit kelimeler olarak nitelendirilmektedir. Diğer taraftan, *yumşak, ilıķ, osıķ* gibi kelimeler türemiş kelimeler olarak değerlendirilmektedir (Hacıyev 1989: 26). Bazı kelimelerde yapım ekleri belirgin olarak anlaşılır. Hatta bu ekler, başka eklerle de değiştirilebilir. Bu durum ise kelimenin türemiş olduğunu net bir şekilde gösterir: tirik "diri, canlı", tiril- "dirilmek, canlanmak" gibi. Ancak bu kelimelerde de bağımsız anlamlı ögeler (yapım esası- yesavçı esas) olmadığı için bu kelimeler da türemiş kelime sayılmaz. Bazı kelimelerde ise bağımsız anlamlı ögelerin var olduğu anlaşılmasına rağmen, o kelimelerin diğer ögeleri işlevini kaybederek bir bütün hale gelmiştir. Bu şekilde bütünleşen kelimeler de eş zamanlı kelime yapımında türemiş kelime olarak değerlendirilmemektedir. Örneğin, *toķmāçaķ, köçmānçı, boğız, beldāmçä, postlaķ, ķulaķçin, ķonālģa, birar (biran)* (Şaabdurahmanov 1980: 169).

Sonuç olarak, bir kelimenin bileşiminde bağımsız anlamlı öge veya yapım ekleri, ya da her ikisinin var olduğu bilirse de, bu kelimenin anlamını, diğer ögelerin anlamıyla açıklamak mümkün olmazsa, bu kelime eş zamanlı kelime yapımına girmez. Böyle özelliklere sahip olan kelimeler, yapım ögelerine ayrılmazlar. Bu kelimelerde yapım esası + yapım eki veya yapım esası + yapım esası durumu olmaz. Böyle kelimelerde sadeleşme olayı gerçekleşmiştir. Sadeleşme olayı basit veya karmaşık olabilir. Örneğin, *başlıķ* kelimesinde *baş* ve *+lıķ* ögelerinin var olduğu belirgin olsa da, bu kelimenin yapım esasının ve yapım ekinin ayrılmaz duruma gelmiş olması, eş zamanlı kelime yapımı bakımından sadeleşmedir. *ķızģın* kelimesinde ise sadeleşmenin çok karmaşık olduğu görülür. Standart Özbek Türkçesinde *ķızı-, çiri-, äçi-, isi-, çüçi-*, gibi kelimelerin sonundaki "i" ekinin aslında yapım eki olduğu anlaşılır (Hacıyev 1989: 27). Ama Standart Özbek Türkçesinde, bu kelimelerin bildirdiği anlamlarıyla bağlantısı olan *ķız, çir, äç, is, çüç* kelimeleri yoktur. Bu nedenle, *ķızı-, isi-, çiri-, savi-, çüçi-, äçi-*, kelimeleri, Özbek Türkçesinin kelime yapımı açısından basit kelimeler olarak nitelendirilmektedir. Bu fiillere -k (-ķ, -ģ) eki eklenerek, *ķızıķ, çirik, äççık, çüçüķ, issıķ, savuķ*, gibi sıfatlar yapılmıştır. *ķızģın, çirkin* kelimelerinin *çirik, ķızıķ* (sıcak anlamında) gövdelerine "-in" ekinin eklenmesiyle yapılmış olduklarını da anlamak güç değildir. Ancak bu kelimeler *ķızıķ + in, çirik + in* gibi ögelere ayrılmaz. Çünkü bu biçimde yapılmış olan kelimelerdeki -k (-ķ, ğ) ve -in ekleri kaynaşarak bir ek durumuna gelmiştir. Örneğin *harģın, solģın*. Ama *ķızģın, çirkin* kelimeleri, *ķız + ğın, çir + kin* ögelerine bölünmez. Çünkü birkaç biçimbirimden oluşan *ķızģın, çirkin* kelimeleri,

sadeleşme (kalıplaşma) sonucunda basit kelimelere dönüşmüştür (Şaabdurahmanov 1980: 170).

Yukarıda belirtildiği üzere eş zamanlı kelime yapımı bakımından bir kelimenin bileşiminde yapım ögelerinin bulunması şarttır. Aksi halde, kelime bileşiminde bağımsız anlam ifade eden ve yapım eki olarak bilinen ögeler bulunsa da, kelime yapımı ve türemiş kelimeler üzerinde durmak önemli değildir. Bu süreci, özellikle yabancı dillerden alınan kelimelerde görmek mümkündür. Örneğin, *materyalizm, kapitalizm, realizm, sosyalizm, egzistansiyalizm, sembolizm, emperyalizm, jurnalizm; materyalist, kapitalist, realist, sosyalist, jurnalist, egzistansiyalist, sembolist, emperyalist* gibi kelimelerde bağımsız anlamlı olan "*materyal, kapital, real, sosyal, egzistansiyal, jurnal*" ögeleri ve yapım ekleri olarak bilinen "*-izm ve -ist*" ögeleri de vardır. Bu kelimelerin birer tanesi bile Özbek Türkçesinin kelime yapımı kurallarına göre yapılmamıştır. Bu nedenle, bu biçimde olan kelimelerde yapım esası (söz yeseliş esası) ve yapım eki (söz yesavçi koşimçe) bulunmamaktadır. Yani Özbek Türkçesinin kelime yapımı bakımından, bu kelimelerdeki *materyal, kapital, real, sosyal, egzistansiyal, jurnal* yapım esası (söz yeseliş esası) ve *-izm, -ist* ise yapım eki (söz yesavçi koşimçe) değildir (Hacıyev 1989: 27). Bu kelimeler hangi dilden alınmışsa, ancak o dilin kelime yapımı açısından türemiş olup olmadığı değerlendirilebilir. Dolayısıyla yapım esası ve yapım eki olmadığı sürece kelime yapımı üzerinde durmak pek de mantıklı olmaz.

Sonuç olarak, eş zamanlı kelime yapımında bir kelimenin bileşiminde en az iki ögenin bulunması, bunlardan ise birinin anlamlı olması şarttır. Çünkü türemiş kelimenin anlamı, yapım ögelerinin anlamıyla bütünleşir: *ter + im > terim; ter- yapım esası* (yesavçi esas), *-im* yapım eki (yesavçi koşimçe); *belbağ + li > belbağli*; *belbağ* yapım esası (yesavçi esas), *-li* yapım eki (yesavçi koşimçe) vb. (Şaabdurahmanov 1980: 170).

1.3. Kelime Yapma Yolları

Dil, yaşayan ve sosyal varlık olmasına rağmen kendi haline bırakılmakla genişlemez, zenginleşmez. Yerinde sayan, hiçbir gelişme göstermeyen bir dil ise, çağdaş uygarlığın bilim, teknik ve sanat alanlarındaki ilerlemelerine ayak uyduramaz, yeni kavramları anlatamaz. Bunun için, bir dilin konuşurları çeşitli kaynaklardan yararlanarak, çeşitli yöntemlere başvurarak yeni kelimeler türetmeye (Dizdaroğlu 1962: 7) ve o dilin söz varlığının genişlemesine, zenginleşmesine katkı sağlamaya çaba gösterirler. Bir dilin söz varlığını genişletip zenginleştirilmesi için başvurulduğu yol, kelime yapma yollarıdır.

Kelime yapma veya türetme, yukarıda belirtildiği üzere, herhangi bir yolla gerçekleştirilse de yeni kelime yapmak demektir. Kelime yapımında iki noktanın (1. Dilde, genellikle yeni kelimelerin oluşması, 2. Dile özgü kelime yapma yollarıyla, o dilin söz varlığındaki malzemeyle yeni kelimelerin yapılması) ayrılması gerekir.

Her dilde, kelime yapımının çeşitli yollarının var olduğu bilinmektedir. Özbek Türkçesinde de kelime yapımını çeşitli yolları vardır. Ancak, bu yolların sayısı ve türlerini belirleme ve adlandırma konusunda Özbek dilcileri arasında bir fikir birliği yoktur. Özbek Türkçesine ve diğer Türk Lehçelerine ait çalışmalarda kelime yapma yolunun iki ile yedi arasında olan türü gösterilmektedir (Hacıyev 1989: 29). Bu konuda Türk dilcilerinin de ortak bir görüşe sahip olmadıklarını görüyoruz. Hikmet Dizdaroğlu "Türkçede Sözcük Yapma Yolları" adlı çalışmasında, Türkçede kelime yapmak için iki yol; türetme ve birleştirme yollarının var olduğunu belirterek, derleme ve tarama yaparak da dilin söz varlığının artırılabilceğini vurgulamıştır (1962: 7). Besim Atalay ise "Türkçede Kelime Yapma Yolları" adlı eserinde, Türkçede üç yolla kelime türetildiğini belirtmiş ve bu yolları "çekme yolu, ek ekleme yolu ve birleştirme yolu" başlıkları altında incelemiştir. Bununla birlikte Türkçede göçürme ile kelime yapma yolunun da var olduğunu belirtmiştir (1946: 70). "Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi"nde, kelime yapma yollarının sayısı belirgin bir şekilde belirtilmemişse de, türetme, birleştirme, alıntı, kalıplaşma ve deyimleşme yollarıyla yeni kelimeler türetildiği ve dilin söz varlığının genişletildiği belirtilmektedir (Korkmaz 2009: 30-227). Sevgi Özel "Türkiye Türkçesinde Sözcük Türetme ve Bileştirme" adlı çalışmasında kelime yapma yollarından bahsederken türetme ve birleştirme yollarıyla kelime yapmak, bağlantılı bir dil olan Türkçenin doğal iki yöntemi olduğunu vurgulamıştır (1977: 11). Banguoğlu ise kelime yapma yollarının iki türlü olduğunu; üretim ve birleşim terimleriyle ifade etmektedir (2011: 155).

Yukarıda belirtildiği üzere, Özbek Türkçesine ait çalışmalarda da kelime yapma yolları hem sayıca hem de biçimce farklılık göstermektedir. "Özbek Tili Gramatikası" adlı çalışmada (Taşkent 1975), önce kelime yapma yollarının türleri aşağıdaki gibi gösterilmiştir:

1. Morfolojik türü; kelime yapımının morfolojik yolu (söz yeseşning morfolojik yoli)
2. Leksik – semantik türü; kelime yapımının leksik- semantik yolu (söz yeseşning leksik – semantik yoli)

3. Morfolojik-sentaktik türü; kelime yapımının morfolojik-sentaktik yolu (söz yeseşning morfolojik-sintaktik yoli)

4. Fonetik türü; kelime yapımının fonetik yolu (söz yeseşning fonetik yoli)

Daha sonra kelime yapma yolları üç grup içerisinde incelendiği belirtilmiştir. Bu gruplar: 1. Dilbilgisel kelime yapımı (gramatik söz yeseş); ek ekleme yolu (affiks yardemi bilen söz yeseş; affiksetsiye), birleştirme yolu (söz қошиş yoli bilen yeseş; kompozitsiye), göçürme yolu (konversiye); 2. Leksik-semantik kelime yapımı (leksik-semantik söz yeseş); 3. Fonetik kelime yapımı (fonetik söz yeseş) dır (Abdurahmanov 1975: 22). Görüldüğü üzere türetme, birleştirme ve göçürme yolları dilbilgisel kelime yapımı içerisinde değerlendirilirken, leksik-semantik ve fonetik yolları ise ayrı ayrı gruplar olarak ele alınmıştır.

Başka bir çalışmada Özbek Türkçesinde kelime yapma yollarının beş yolu gösterilmektedir: Semantik yol (semantik usul), fonetik yol (fonetik usul), sentaktik-leksik yol (sintaktik-leksik usul), ek ekleme yolu (affiksetsiye usuli) ve birleştirme yolu (kompozetsiye usuli) (Şaabdurahmanov 1980: 170).

Turniyazov, "Özbek Tili" (Samarkand 2006: 69) adlı çalışmasında Özbek Türkçesinde, semantik, fonetik, kısaltma, türetme ve birleştirme yollarıyla kelime yapıldığını ifade etmektedir. Bu yollardan, semantik, fonetik, kısaltma ve birleştirme yollarını art zamanlı kelime yapma yolları, sadece türetme yolunu eş zamanlı kelime yapma yolu olarak değerlendirmektedir.

"Ana Tilden Maruzalar ve Testler Macmuasi" (Taşkent 2008: 23) adlı çalışmada kelime yapma yolları şu şekilde ele alınmıştır: 1. Türetme yolu (morfolojik usul), 2. Birleştirme yolu (sintaktik usul), 3. Kısaltma yolu (sözlerni kıskartiriş usuli), 4. semantik yol (semantik usul). Bunların yanı sıra "Hazirgi Özbek Edebi Tiliden Maruzalar Metni" (Karşi 2007: 89) adlı çalışmada ise Özbek Türkçesinde çeşitli kelime yapma yollarının var olduğu belirtilerek, türetme (morfolojik usul) ve birleştirme (sintaktik usul) yolları, esasi ve en önemli kelime yapma yolları olarak vurgulanmaktadır. Bununla birlikte "Özbek Tili Praktikumiden Laboratoriya İşlenmesi" (Cizzah 2007: 43) adlı çalışmada da Özbek Türkçesinde, birçok kelime yapma yolunun var olduğu belirtilmiş ve beş yolla; semantik yol (semantik usul), fonetik yol (fonetik usul), kısaltma yolu (abbrevetsiye usulu), türetme yolu (affiksetsiye usuli) ve birleştirme (kompozetsiye usuli) yoluyla kelime yapılabileceği ifade edilmiştir.

Hacıyev, "Özbek Tili Söz Yeselişi" adlı eserinde kelime yapımının temel yolları olarak, pek çok bilim adamı tarafından kabul edilen ve dilbilimsel çalışmalarda üzerinde durulan aşağıdaki yolları göstermiştir (1989: 29):

1. Semantik veya leksik-semantik yol (semantik ya da leksik-semantik usulü)
2. Fonetik yol (Fonetik usulü)
3. Sentaktik-leksik yol (sintaktik-leksik usulü)
4. Ek ekleme yolu (affiksetsiye usulü)
5. Birleştirme yolu (kompozetsiye usulü)
6. Kısaltma yolu (abbrevetsiye usulü)

Türkiye Türkçesi üzerine yapılan çalışmalarda olduğu gibi Özbek Türkçesi üzerine yapılan çalışmalarda da kelime yapma yolları sayıca birbirini tutmamaktadır. Kelime yapma yolları konusunda, yukarıda verilen tüm bilgileri dikkate alarak, Hacıyev'in belirlediği yolları, kısaltma yolu dışında, en uygun ve en doğru kelime yapma yolları olduğu kanaatindeyiz.

1.3.1. Semantik veya Leksik-Semantik yol (Semantik ya da Leksik-Semantik usulü)

Çok anlamlı kelimenin anlamları arasındaki ilişkinin tamamen yok olması, hal ve çekim eklerinin kalıplaşmasıyla yeni bir leksik anlamı ifade etmesi ve yeni bir kelimeye dönüşmesi sonucunda, yeni kelime oluşacağı düşünülmektedir. (Hacıyev 1989: 29). Başka bir deyişle, bir kelime türünün başka bir kelime türüne geçmesiyle yeni kelime yapılır. Bu yola leksik-semantik yolu denir (Turniyazov 2006: 69). Örneğin, *kok* ("renk; mavi" sıfat), *kok* ("gök" ad); *yupka* ("ince" sıfat), *yupka* ("yufkadan yapılan, yağda pişirilerek yenen yiyecek" ad); *koç-* ("taşınmak" fiil), *koç* ("ev eşyalarının tümü" ad); *toy-* ("doymak" fiil), *toy* ("dügün" ad); *bit-* ("bitmek, iyileşmek, yazmak" fiil), *bit* ("bit" ad); *et-* ("etmek" fiil) *et* ("et" ad), *kün* (gün), *kün* (gök cismi; güneş); *başdä* (bulunma hali ekinin kalıplaşmasından ve adın zarfa dönüşmesinden oluşan kelime); *keçäsi*, *kunduzi* (iyelik eki kalıplaşarak, adın zarfa dönüşmesinden oluşan kelime); *kelişgän* (yakışıklı "genç"), *ärzimägän* (değersiz "şey") (fiillerden sıfat-fiil yapan eklerin kalıplaşmasından ve sıfat-fiillerin sıfata dönüşmesinden oluşan kelimeler).

1.3.2. Fonetik Yol (Fonetik Usulü)

Fonetik yolla kelime yapmada iki noktayı dikkate almak gerekir: 1. Kelimede, ses değişmesi sonucunda yeni kelime oluşur: kör – köz, bor – boz, tun – kun, äkä – ukä vb. 2. Kelimede, vurgunun yerinin değişmesiyle yeni kelime oluşur: yängi ("yeni" vurgu

ikinci hecede), yāngi ("şimdi" vurgu birinci hecede); endí ("şimdi" vurgu ikinci hecede), endí ("az önce" vurgu birinci hecede), hazır ("hazır"(vurgu ikinci hecede), hazır ("şimdi" vurgu birinci hecede), kuşçá ("küçük kuş" vurgu ikinci hecede), kúşçä ("kuş gibi" vurgu birinci hecede). (Abdurahmanov 1975: 26; Hacıyev 1989: 30).

1.3.3. Sentaktik-Leksik yol (Sintaktik-leksik usul)

Sentaktik-leksik yolla kelime yapımında, tamlamalar kalıplaşıp kaynaşarak kelime haline gelir. Dilin zaman içindeki değişme ve gelişme sürecinde çeşitli tamlama türleri, birer leksik anlam üstlendiğinde, tamlama öğelerinin arasındaki sözdizimsel ilişkinin da yok olması sonucunda, bu tamlamalar yeni kelimeler oluşturur (Şaabdurahmanov 1980: 171; Hacıyev 1989: 30). Örneğin, *kaşqargül* "dalya, yıldız çiçeği", *karvanbaşi* "kervanbaşi", *kältäfähm* "anlayışı kıt", *kuncutpayä* "susam gövdesi", *ärpäpayä* "arpanın gövdesi", *koşangül* "dalya, yıldız çiçeği", *miñbaşi* "binbaşi", *äskärbaşi* "subay, komutan", *kıziluruğ* "çekirdeği ve içi kırmızımsı bir kavun türü", *dävlätkuşi* "talih kuşu, devlet kuşu", *itpäsşä* "yabanî havanların ve köpeklerin kanıyla beslenen böcek" *gülbärg* "gül yaprağı", *qavunqaqı* "kurutulmuş kavun", *aşpıçaq* "kemik kırmak, et kesmek için kullanılan büyük bıçak" gibi birleşik isimler bu yolla yapılmıştır.

1.3.4. Ek Ekleme Yolu (Affiksetsiye Usuli)

Köklere ve gövdelere yapım ekleri eklenerek yeni kelimeler yapma yoluna, ek ekleme yolu denir (Hacıyev 1989: 30). Özbek Türkçesinde yapım eklerinin kök veya gövdeye eklenmesi iki şekilde olur:

a. Genel Türk dilinde olduğu gibi Özbek Türkçesinde de yapım ekleri genellikle kök ve gövdelerin sonuna eklenerek yeni anlamlı kelimeler türetir (Turnıyazov 2006: 70; Hamrayev 2007: 82). Örneğin, *iş + çi > işçi*, *temir + çi > temirçi*, *icarä + çi > icaräçi*, *av + çi > avçi + lik > avçılık*, *aş + pöz > aşpöz + lik > aşpözlik*, *atä + lik > atälik*, *yaşşi + lik > yaşşılık*, *az + çilik > azçılık*; *insaf + li > insafli*, *yüräk + li > yüräkli*, *at + li > atli*, *adab + li > adabli*; *aç + kıç > açkıç*, *aç + ık > açık*, *yap + ık > yapıç*, *yan + ğın > yanğın*, *sol + ğın > solğın*, *yığ + ın > yığın*; *äççık + lä > äççıklä-*, *yaşşi + lä > yaşşilä-* gibi.

b. Kök ve gövdelerin önüne eklenerek yeni anlamlı kelimeler türetir. Bu ekler genellikle Farsçadan alıntı eklerdir. Kök ve gövdelerin sonuna eklenen eklere son ek (art koşimçe), önüne eklenen eklere de ön ek (ald koşimçe) denir (Turnıyazov 2006: 70; Hamrayev 2007: 82). Ön ekler alıntı oldukları için sayıca fazla değildir. Örneğin, *be +*

ädäb > *beädäb* "edebsiz", *be* + *däva* > *bedäva* "çaresiz, devasız" *be* + *bäha* > *bebah* "değerli, kıymetli", *be* + *baş* > *bebaş* "disiplinsiz, başsız", *be* + *günah* > *begünah* "suçsuz", *be* + *‘aql* > *be‘aql* "akılsız"; *na* + *toğri* > *natoğri* "yanlış, hata, doğru olmayan", *na* + *täniş* > *natäniş* "tanıdık olmayan", *na* + *orin* > *naorin* "yersiz, yerinde olmayan", *na* + *koläy* > *nağoläy* "rahatsız, huzursuz", *na* + *tinç* > *natinç* "huzursuz, sakin olmayan" *na* + *layıq* > *nalayıq* "liyakatsiz, layık olmayan"; *ser* + *bezäk* > *serbezäk* "çok süslü", *ser* + *sakal* > *sersakal* "gür sakallı", *ser* + *suv* > *sersuv* "suyu çok olan" *ser* + *suyäk* > *sersuyäk* "kemiği fazla olan et", *ser* + *quyaş* > *serquyaş* "güneşli" *ser* + *çıqım* > *serçıqım* "pahalya çıkan, masraflı", *ser* + *katıq* > *serkatıq* "yoğurdu bol olan yemek", *ser* + *qaymaq* > *serqaymaq* "kaymağı bol olan; kaymaklı" gibi.

1.3.5. Birleştirme Yolu (Kompozetsiye Usuli)

Birden fazla bağımsız anlamlı kök veya gövdenin bir araya gelmek suretiyle yapılan ve bir leksik anlam üstlenen kelimeler, birleştirme yoluyla yapılan kelimelerdir (Hacıyev 1989: 30; Hamrayev 2007: 82). Bu yolla yapılan birleşikler, iki veya ikiden fazla bağımsız anlamlı kelimedenden yapılırsa da, sadece bir soyut veya somut kavramı karşılamak için kullanılırlar. Bu birleşiklere, yapısına göre birleşik kelimeler (çoşmä sözler) denir (Turniyazov 2006: 70). Birleştirme yoluyla yapılan kelimeler daha çok ad, sıfat zarf ve fiil gibi kelime türlerinde görülür. Örneğin, *temir* + *yol* > *temiryol* "demiryolu" *tuyä* + *kuş* > *tuyäkuş* "deve kuşu" *miñ* + *ayaq* > *miñayaq* "kırkayak", *ay* + *baltä* > *aybaltä* "ucu aya benzeyen uzun saplı bir balta türü", *‘äsäl* + *äri* > *‘äsäläri* "bal arısı", *‘ätir* + *göl* > *‘ätirgöl* "gül"; *aq* + *tikän* > *aqtikän* "akdiken, alıç", *qızıl* + *miyä* > *qızilmiyä* "ilaç yapımında kullanılan çok yıllık bir bitki", *här* + *gäl* > *här gäl* "her sefer, her defa", *här* + *qaçan* > *här qaçan* "her zaman, her vakit"; *heç* + *närsä* > *heç närsä* "hiçbir şey" *heç* + *nimä* > *heç nimä* "hiçbir şey", *heç* + *kim* > *heç kim* "hiç kimse, kimse"; *alib* + *kel-* > *alib kel-* "getirmek", *satib* + *al-* > *satib al-* "satın almak", *tämam* + *bol-* > *tämam bol-* "son bulmak, sona erimek, bitmek", *köngil* + *ber-* > *köngil ber-* "gönül vermek, aşık olmak" *yahşi* + *kör-* > *yahşi kör-* "sevmek".

Birleştirme yoluyla kelime yapma denildiğinde genellikle birleşik kelimeler dikkate alınır. Birleşik kelime denildiğinde ise birden fazla bağımsız anlamlı ögeden oluşan kelime anlaşılır. Birleşik kelimeleri oluşturan ögeler, her zaman kök niteliğinde olmayabilirler. Bu ögelerin türemiş kelime (yeseme söz) niteliğinde olmaları bile mümkündür (Hacıyev 1989: 32). Örneğin, *tinçliksevär* < *tinç-lik* + *sev-är* "barışsever", *betgäçapär* < *bet-gä* + *çap-är* "dinlemeden konuşan", *ösimlikyagı* < *ös-im-lik* + *yagı-ı*

"bitki yağı", *pälävhorlik ton* < *päläv-ħor-lik-t on* ""yemekli toplantılarda giyilen hırka" *ıumarçägül taqqı* < *ıumar-çä + gül + taqqı* "geleneksel baş giysisinin bir türü" vb. Birleştirme ve ek ekleme yollarıyla yapılan kelimeler üzerinde aşağıda ayrıntılı olarak durulacaktır.

1.3.6. Kısaltma Yolu (Abbrevetsiye usuli)

Ad tamlaması niteliğinde olan kurum, kuruluş, dernek, teşkilat, okul gibi özel adların kısaltılması; baş harfleri bazen de bir hecenin alınmasıyla yapılan kelimelere kısaltma yolu denir (Orakov 2007: 43). Örneğin, BMT (Birleşen Milletler Teşkilatı), MDH (Müstakil Devletler Hemdostligi), ATS "Avtomatik Telefon Stantsiyesi", TaşMİ (Taşkent Meditsina İnstituti).

Türkiye Türkçesinde de kısaltma yoluyla kelime yapımı devam eden bir süreçtir: TDK (Türk Dil Kurumu), DTCF (Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi), TÜBİTEK (Türkiye Bilimsel ve Teknik Araştırma Kurumu), TBMM (Türkiye Büyük Millet Meclisi), TCDD (Türkiye Cumhuriyeti Devlet Demir Yolları), MEB (Milli Eğitim Bakanlığı), YÖK (Yüksek Öğretim Kurumu).

Kısaltma yoluyla kelime yapma olayı, Standart Özbek Türkçesinde yaygın olarak kullanılır. Afganistan'da konuşulmakta olan Özbek Türkçesinde, kısaltma yoluyla kelime yapılmamaktadır. Çünkü bu topraklarda yaşamakta olan Türkler, yüzyıllardan beri Farsça eğitim almalarına rağmen yüzyıllardır Arap alfabesini kullanmaktadırlar. Kısaltma yoluyla kelime yapımı, Arap alfabesinin yapısına uygun değildir. Bu nedenle kısaltma yoluyla kelime yapılmamaktadır.

Kelime yapımı ve kelime yapma yollarının özü, mahiyeti dikkate alındığında, yukarıda belirtilen kelime yapma yollarından kısaltma yolu, gerçek anlamda kelime yapma yolu olarak değerlendirilmesi doğru olamayabilir. Çünkü kelime yapma yolları denildiğinde, herhangi bir yolla yeni anlamlı kelime yapma söz konusudur. Kısaltma yoluyla yapılan kısaltmalı kelimeler ise ad tamlaması niteliğinde olan kurum, kuruluş, dernek, teşkilat, okul gibi özel adların kısaltılmış biçimidir. Kısaltmalı kelimelerin öğeleri asıl haline getirildiğinde yine eski biçimlerine; tamlamalara dönüşür (Hacıyev 1989: 30, 31). Örneğin, TDK – Türk Dil Kurumu, TBMM – Türkiye Büyük Millet Meclisi.

1.4. Kelime Türlerinde Kelime Yapımı (Söz Turkumlerinde Söz Yeselişi)

Kelime yapma olayı kelime türlerine özgü olsa da, kelime yollarının herhangi bir yoluyla yeni kelime yapma, tüm kelime türlerinde aynı değildir. Söz gelişi, Türk dilinin bütününde olduğu gibi Özbek Türkçesinde de en işlek olan kelime yapma yolları, türetme ve birleştirme yollarıdır. Bu yollarla yeni kelime yapma yalnızca ad, sıfat, fiil ve zarf türlerine özgüdür. Bu nedenle sayı türünde, ne türetme yoluyla ne de birleştirme yoluyla nicelik bildiren yeni sayılar yapılmaktadır (Şaabdurahmanov 1980: 175). Özbek Türkçesinde sayı türünde bağımsız anlamlı kelime sayılabilen yirmi iki adet sayı vardır. Bunlar: bir, ikki, üç, dört, beş, altı, yetti, *säkkiz, toqkız, on, yigirmä, ottiz, kırk, ellik, altmış, yetmiş, säksan, toqsan, yüz, miñ, milyon, milyard*. Bu sayılara *+(i)nçi, +tä, +älä* gibi ekler, eklense bile yeni sayılar yapılmamaktadır. Yani bu ekler, sayı türünü bildiren şekiller yapmaktadır (Hacıyev 1989: 34, 35). Örneğin, *ikkinçi* "ikinci", *beşinçi* "beşinci", *toqkızinçi* "dokuzuncu" (tártib san "sıra sayı sıfatlar"); *üçtä* "üç tane", *altitä* "altı tane", *birtä* "bir tane" (danä san); *ikkälä* "her ikisi, ikisi de", *törtälä* "dördü birden", *beşälä* "beşi birden"(cämlavçi san "topluluk sayı sıfatları") .

Dildeki miktar bildiren sayılar, yukarıda belirtilen sayıların bir araya gelmesinden oluşmaktadır: *on ikki*, on beş, *yigirmä üç, ottiz alti, ellik toqkız, ikki yüz altmış, alti yüz yigirmä säkkiz, bir miñ beş yüz yetmiş üç* gibi sayıların birleşmesinden birleşik sayılar oluşmaz. Çünkü bu sayıların her biri kendi anlamında kullanılmakta ve yeni bir kelime oluşturmamaktadır (Şaabdurahmanov 1980: 175).

Bağımsız anlamlı kelime türlerinden olan zamirler, kişilerin ve canlı cansız ad grubundaki varlıkların yerini tutma, onlara işaret etme görevi yüklenmiş olduklarından dolayı kelime yapımında işlek olmadıkları belirtilmektedir.

1.4.1. Ek Ekleme Yoluyla Kelime Yapımı (Affiksetsiye Usuli Bilen Söz Yeselişi)

Özbek Türkçesinde kelime yapımının, esasi yollarından biri ek ekleme yoludur. Özbek Türkçesinde yapım ekleri sayıca çok fazla olmasına rağmen, bu eklerin hepsi de yeni kelime yapmaya uygun değildir. Bu eklerin pek çoğu günümüzde yeni kelimeler yapmak için kullanılsa da, bazıları kelime yapma işlevini kaybetmiştir¹³(Hacıyev 1989: 35). Özbek Türkçesinin kelime yapma yolları incelendiğinde, yapım ekleriyle yeni kelimeler türetmeye devam etmekte olan türetme yolunun üzerinde durulması çok önemlidir. Çünkü kelime türlerinin her birinde, ilk önce yapım ekleriyle kelime yapımı incelenmektedir.

13. Bu konuda 1.2. Eş Zamanlı ve Art Zamanlı Kelime Yapımı bölümünde değinildi.

Genel Türk dilinde olduğu gibi Özbek Türkçesinde de yapım ekleri genellikle son ek biçimindedir. Diğer dillerden özellikle Farsçadan alıntı kelimelerde bulunan ön ekler de vardır. Yapım ekleri, yapıları bakımından basit veya birleşik olur. *+çi, +çân, +lâ-; +çilik, +gärçilik; +läş-, +län-* gibi.

Kelime yapımında işlevleri bakımından yapım ekleri aynı olmayıp, bazıları oldukça işlek bazıları ise işlek değildir. Dolayısıyla yapım eklerinin bazıları yeni kelimeler türetirken bazıları da türetme işlevini durdurmuş durumdadır. Yapım ekleri bu farklı özelliklerine göre çok işlek, işlek ve işlek olmayan eklere bölünmüştür (Şaaburahamnov 1980: 172).

Bu bölümde Özbek Türkçesinde ad, sıfat, fiil ve zarfların yapımı incelenecektir.

1.4.1.1. Ad Yapımı (At Yeselişi)

Türk dilinde olduğu gibi Özbek Türkçesinde de adlar, sıfatlardan, fiillerden, sayılardan ve zamirlerden yapılmakla birlikte adların kendisinden de yeni adlar türetilmektedir. Adlar, en çok fiillerden ve sıfatlardan yapılmaktadır. Sayılardan ve zamirlerden ise çok seyrek bir biçimde yapılmaktadır (Hamrayev 2007: 107). Standart Özbek Türkçesinde pek çok ad yapan ek vardır.¹⁴ Bu eklerin eş zamanlı ad yapımında işlevleri aynı değildir. Bazıları ad yapımında çok işlek olsa da, bazıları az sayıda ad yapmaktadır. Birçoğu ise ad yapma işlevini durdurmuş durumdadır (Hacıyev 1989: 36).

Özbek Türkçesinde ad yapan eklerin eş anlamlılarının çok olması sebebiyle bu kısımda ekler, anlam ve işlevlerine göre değerlendirildi.

Özbek Türkçesindeki tüm kelime türlerinden ad yapan ekler (at yesavçi koşimçeler), anlam ve işlevlerine göre çalışmalarda genellikle aşağıdaki gibi sınıflandırılmıştır (Maruf 1941: 96). Çalışmada bu sınıflandırma esas alınarak ad yapımı değerlendirilmiştir:

A. Somut adlar yapan ekler:

1. Herhangi bir işi veya sanatı kendisine meslek veya uğraşı olarak seçmiş olan kişileri bildiren adlar yapan ekler

2. Cins, kılış, kılınış ve ölçü adlarını bildiren ekler

3. Yer adlarını bildiren ekler

B. Soyut anlamlı adlar yapan ekler:

1. Nitelik, görünüş ve karakter bildiren ekler

14. Hacıyev Özbek Türkçesinde, adları oluşturan eklerin (at yesavçi koşimçeler) yaklaşık 50 ek olduğunu belirtmektedir (Hacıyev 1989: 36).

2. Oluş ve kılınış (hareket ve durum) bildiren ekler

A. Somut adlar yapan ekler:

1. Herhangi bir işi veya sanatı kendisine meslek veya uğraşı olarak seçmiş olan kişileri bildiren adlar yapan ekler:

+çi

Bu ek Özbek Türkçesinin en işlek eklerinden biridir. Bu ek ile çeşitli anlamlı kişi adları yapılır.

1. Esasen adlara eklenerek bir nesneyi, bir işi ya da bir sanatı kendisine meslek veya uğraşı olarak seçmiş olan kişi adlarını türetir: *koşıkçı, mākamçı, olāñçi, āşulāçi işçi, suvçi, terimçi, çarvaçi, temirçi, yāmağçı, orağçı, elçi, tārbiyāçi, oğçı, avçi, bālıqçı, kaçakçı, trāktorçi, sportçi, falçi, kızıkçı, tarihçi, tilçi, ādābiyatçi, çalğuçi, sāmavarçi.*

Meslek, sanat ve uğraşının genel nitelikleri ve adları vardır. Bu adların da çeşitli türleri, alanları ve bunların da terimleri vardır.

I. Meslek, sanat ve uğraşının genel adlarını bildiren kelimelere eklenerek, bu alanlarla ilgili adlar yapar: *sān'ātçi, koşıkçı, sportçi, olāñçi, lāpārçi, quruvçi, çarvaçi.*

II. Sanat ve uğraşının somut bir alanını bildiren kelimelere eklendiğinde, o alanda faaliyet gösteren kişi adlarını türetir: *sportçi; futbolçi, tenisçi, boksçi, kurāşçi, oğlağçı, paygāçi; sān'ātçi; tānburçi, dombirāçi, tāblāçi, nāyçi, çāñçi, kārñāyçi, dutarçi, qobizçi, gıccākçi, dāfçi, surnāyçi, rübabçi.*

III. -çi eki nesnelere özelliğine göre iş ve uğraşının belli bir alanıyla ilgili çeşitli anlamlı adlar yapar:

a. Bir nesneyi, bir şeyi yapan, yaratan, yetiştiren kişi adlarını bildiren adlar oluşturur: *bozçi, piçağçı, şānduğçı, kāştāçi, egārçi, pillāçi, üzümçi.*

b. Adın bildirdiği iş-hareketle ilgili olan adlar türetir: *boyağçı, tunukāçi, suvağçı, yolavçi, yolçi, temirçi, suvçi, suğaruvçi, yükçi.*

c. Alet, eşya ve teknik araçlarını bildiren adlara gelerek, bu araçlarla çalışan kişi adlarını yapar: *orağçı, trāktorçi, tankçi, topçi.*

d. Havanlarla ilgilenen ve onlara bakan kişi adlarını yapar: *çarvaçi, yilqıçi, padāçi, qoşçi, koyçi.*

e. Bilim-fen alanlarını bildiren adlara gelerek, bu alanlarda uzmanlaşmış olan kişi adlarını yapar: *ādābiyatçi, tilçi, folklorçi, luğatçi, tarihçi.*

f. Bir iş veya hareketle ilgili, yer bildiren adlara eklenerek, bu yerlerde çalışan kişi anlamındaki adlar yapar: *tegirmançi, çayhanāçi, sāmavarçi, hotālçi, mābu'açi.*

2. İş-hareket ve olaylarla ilgilenen kişileri bildiren adlar yapar: *yardımcı, himayəci, habərçi, terimçi, məşlihatçi, məşəkçi, qasaşçi, tuhmətçi, şikayətçi, icraçi, taqrizçi.*

3. Bazı faaliyet ve etkinliklerde bulunan kişi adlarını yapar: *qozgılançi, muzakərəçi, işyançi, inqılabçi, ihtilasçi, ihtiraçi, ittifaqçi, işlahatçi, säylavçi.*

4. Ad ve sıfatlara gelerek insanın herhangi bir karaktere sahip olduğunu gösterir: *yalğançi, äldämçi, täväkkälçi, kızıkçi, kinnäçi, lafçi, topalançi, uyquçi, fitnäçi, bəhanäçi, cəncälçi.*

5. Adlara gelerek bir düşünceyi, bir görüşü, bir inancı bildiren adlar yapar: *millätçi, milliyätçi, şəri'atçi, təriqatçi.*

Örneklere görüldüğü gibi Standart Özbek Türkçesinde, en işlek eklerden olan -çi eki işlek bir şekilde kelime türetmektedir. Yukarıda belirtilen meslek, sanat, uğraşı ile ilgili adların dışında birçok iş-hareket bildiren adlar da bu ekle yapılmaktadır. Örneğin, *qadaqçi, yəmaqçi, toquvçi, iştirakçi, qasaşçi.*

+daş

Bu ek, meslek, fikir, akrabalık gibi yönlendiren ortaklık, birliktelik beraberlik, aynılık bildiren adlar yapar: *yoldaş, teñdaş, ärqadaş, şinfdaş, fikirdaş, məsləkdaş, qarındaş (qardaş) vätəndaş, sirdaş, qandaş, şuħbätdaş, şäfdaş, qaygudaş, şährdaş, atdaş, zämandaş, käsbdäş.* Bununla birlikte +daş ekiyle dilbilim terimleri de yapılmaktadır: *şifätdaş, rävişdaş, ündaş .*

-(u)vçi / -(a)vçi

Bu ek fiillerden ad yapan -(u)v eki ve +çi ekinin bir araya gelerek birleşmesinden oluşan birleşik bir ektir. Bu ek:

I. Fiilin bildirdiği bir iş veya hareketle ilgili olan, o iş veya hareketi gerçekleştiren kişi adlarını yapar: *oquvçi, oqıtuvçi, häydavçi, yazuvçi, uçuvçi, qarälavçi, aqlavçi, şärhlavçi, satuvçi, bəcäruvçi, saquvçi, tärbiyälavçi, äyiblavçi, tiñlavçi.*

II. Dilbilim alanına ait terimleri bildiren adlar yapar: *toldiruvçi, bağlavçi, äniqlavçi, turlavçi, tuslavçi, yäsavçi.* -vçi / -uvçi ekiyle yapılan adlar sayıca çok fazla değildir.

-vul

Bu ekin belli dönemlerde işlek eklerden biri olduğu belirtilmiştir. Bu ek, yeni anlamlı kelimelerin yapılmasında, Özbek Türkçesinin kelime hazinesinin zenginleşmesinde önemli bir unsur sayılırdı. Ancak Özbek Türkçesinde, -vul eki eski işlevselliğini kaybederek, sadece bazı atasözü ve eski masallarda (örneğin, *bir bar ekän,*

biryok ekän, böri bäkavul ekän, tulki yäsavul ekän...) kullanılmaktadır. Bu ek eş zamanlı kelime yapımı açısından işlek olmayan bir ek olarak değerlendirilmektedir.

-vul ekiyle yapılan kelimeler Özbek Türkçesinde, bir şeyi, bir nesneyi koruyan, muhafaza eden kişiyi bildirir: *qaravul, yäsavul, bakavul*.

Farsçadan alıntı ekler:

Ön Ek

häm+

Bu ön ek -daş ekiyle aynı fonksiyondadır. Bir iş, durum veya nesneye ortak olan kişi adlarını yapar: *hämşuqbät, hämşähr, hämnäfäs, hämkar, hämşinf*.

Farsçadan alıntı yapım eklerinin pek çoğu aslında Farsçanın fiil veya isim kökleridir. Örneğin, kâş "kâşiden" (çekmek, çıkarmak), sâz "sâhtän" (yapmak), şinäs "şinähtän" (tanımak, bilmek), huän "huändän" (okumak), nävis "näviştän" (yazmak), päräst "pärästidän, pärästiş kârdän" (tapmak, sığınmak), döz "döhtän" (dikmek), furuş "furühtän" (satmak), hur "hurdan" (yemek); kâr (iş) gâr- "son ek", -häm "ön ek". Bunlar, Özbek Türkçesinde bağımsız anlamlı kelimeler olarak kullanılmadığı için ek olarak değerlendirilmektedir.

Son Ekler

+ban / +van

Bir şeyi, bir yeri koruyan kişileri bildiren adlar yapar: *därvazäban, bağban, särayvan, padävan*.

+baz

Bir işi kendisine uğraşı olarak seçmiş olan kişileri bildiren adlar yapar: *qimarbaz, darbaz, kaptärbaz, kâklikbaz, bedänäbaz, mäşharäbaz, näyränbaz, gülbaz*.

+dar

Makam ve nesnelere sahip olan kişi adlarıyla birlikte, şahısların özel niteliklere sahip olduklarını gösteren adlar da yapar: *mänşäbdar, 'ämäldar, puldar, särmayädar, maldar, mülkdar, zämindar, dokandar, dindar, täräfdar, 'äyibdar, qarzdar*.

+doz

Adlara ve sıfatlara eklenerek, adların bildirdiği nesnelere diken, hazırlayan ve bu konuda usta olan kişileri bildirir: *etikdoz, doppidoz, taqqidoz, kohnädoz*.

+furuş

Genellikle bir şeyi, bir nesneyi satma işi ile uğraşan kişi adlarını yapar: *kitabfuruş, qırqasyäfuruş, meväfuruş, çayfuruş, kavunfuruş, çinifuruş, qalinfuruş, pahtäfuruş, yağfuruş, telfuruş, gülfuruş*.

+gär

Adlara gelerek, meslek, sanat, uğraşı ve durum bildiren kişi adlarını yapar: *zärgär, misgär, sävdagär, kimyagär, çärmgär*.

+han

Herhangi bir kitap ya da şairlerin edebi eserlerini sürekli okuyan kişi adlarını yapar: *kitabhan, kıışşahan, gazälhan, kaşidähan, Mäsnavihan, Nävayihan, Mäşrähhan, Bedilhan*. Bunlarla beraber *du‘ahan* da bu biçimde yapılmıştır.

+hor

Yiyecek, içeceklere düşkünlük, aşırılık bildiren kişi adlarını yapar: *pälävhor, kähbähor, nanhor, kaymağhor, çayhor, şärahhor, tekinhor*. Bununla beraber kötü anlamda: *adämhor, kanhor, sudhor, parähhor, rişväthor*, iyi anlamda *gamhor* gibi adları da yapar.

+kar

Bu ek de adlara eklenerek, kişi adlarını yapar: 1. Belirli bitkilerle uğraşan ve o bitkileri yetiştirmeye çalışan kişi adlarını yapar: *pahtäkar, şalıklar, galläkar*. 2. Soyut adlara gelerek, bir işi bildiren ve bu işle uğraşan kişi adlarını yapar: *icadkar, hizmetkar, kaşaşkar, täcribäkar*.

+käs

Adlara gelerek kişi adları yapar:

I. Bir iş, meslekle meşgul olan kişileri bildirir: *meñnätkäş, zähmätkäş, hıştkäş (ğışkäş), laykäş, şurätkäş, kalämkäş, ärabäkäş, zämbilkäş, tuyäkäş*.

II. Kişilerin karakter, huy, durum ve benzer özelliklerini bildiren adlar yapar: *gamkäş, älämkäş, cäfakäş, häzilkäş*.

+nävis

Bir konuyu, bir olayı yazma işi ile ilgilenen kişi adlarını yapar: *mäsälnävis, hikayänävis, mäqälänävis, gazälnävis, kaşidänävis, ‘arizänävis*.

+päräst

Bir görüş, inanç veya olaya itikat eden kişi adlarını yapar: *butpäräst, atäşpäräst, mä‘işätpäräst, şahsiyätpäräst*.

+pöz

Esasen yemekleri ve yiyecekleri bildiren adlara gelerek, yemek ve yiyecek çeşitlerini pişirme, hazırlama işi ile ilgilenen kişi adlarını yapar: *pälävöpöz, kähbäöpöz, aşöpöz, nanöpöz, kulçöpöz, samsöpöz*.

+saz

Bir nesneyi, araç gereci yapma veya tamir etme işini meslek olarak seçen kişi adlarını yapar: *radiyosaz, sa'âtsiz, bayskilsaz, motârsaz, televizyonsaz, kemâsaz, maşinsaz.*

+şinas

Bir bilim, fen alanıyla birlikte büyük şair ve yazarların hayatı ve edebi eserleriyle ilgilenen, o alanları kendisine meslek edinmiş olan kişi adlarını yapar: *tilşinas, âdâbiyatşinas, şârķşinas, dinşinas, tâbi'âtşinas, folklorşinas, Nâvayişinas, Mâvlanaşinas, Bedilşinas.*

2. Cins, kılış, kılınış ve ölçü adlarını bildiren ekler: Bu ekler, fiil kökleri ve gövdelerine gelerek alet, eşya, nesne ve ölçü adlarını yapar.

-gi (-ki, -ğı, -kı, -ğu)

Bu ek de *-k* eki gibi fiillerden ad yapar: *süpürgi, kuydirgi, çapķı, tepki, tutâtķı, yakılıǵı, çalgı, tamizǵı, âçitķı, uyutķı, sâçrâtķı.* Bu ek de nesne adlarıyla birlikte birkaç soyut ad da yapmaktadır: *sevgi, külgi.*

-giç (-kıç, -ğıç, -ķıç)

Bu ek fiillere eklenerek, fiil bildiren bir iş veya hareketi gerçekleştirmek için nesne adlarını yapar: *suzgiç, emizgiç, ötkâzgiç, ölçâgiç, muzlâtgiç, sâvâgiç, sorgıç, kırǵıç, elpıǵıç, oçirǵıç, açķıç, kıskıç.*

-in /-un

Bu ek de *-(i)ndi* eki gibi fiillere eklenerek iş-hareketin gerçekleşmesinin sonucunda ortaya çıkan nesnelere bildiren adlar yapar: *yaǵın, yıǵın, boǵın, ekin, tugun.*

-(i)ndi

Bu ek de fiillere eklenerek iş-hareketin gerçekleşmesi sonucunda ortaya çıkan nesnelere bildiren adlar yapar: *yıǵındi, kırındi, supurindi, çirindi, yuvundi, çâyķandı, çökındi, kıyķındi, aķındi.*

-k (-ik, -âk, -uk), -ķ (-ik, -uk, -aķ)

Fiilden ad yapan bu ekler aslında bir ekin çeşitli şekilleridir. Bu eklerin, kökteki ünlünün etkisi, incelik ve kalınlığına göre parantez içerisinde gösterilen fonetik versiyonları kullanılır. Bunlardan *-k* ve *-ķ*, ünlülerle biten fiil köklerine eklenirken, *-ik, -âk, -uk, -ik, -uk, -aķ*, ise ünsüzlerle biten fiil köklerine gelir.

a. Sonu ince ünlülerle biten fiil köklerine *-k* biçiminde eklenir: *bezâk, elâk, kürâk, tüşâk, bölâk, ğıldirâk.*

b. Kalın ünlülerle biten fiil köklerine *-k* biçiminde eklenir: *täraq, tirnaq, yämaq, yäraq, kadaq, boyaq, suvaq, qayraq* .

c. Sonu ötümlü ve ötümsüz ünsüzlerle biten fiil köklerine *-ik, -äk, -uk, -ık, -uq, ve -aq* biçimlerinde eklenir: *bitik, emizik, tupuk, köpik, kesäk, tubäk, kuyuk çizik, çändik, sinik, salık, kavarik, çikik, yarik, saçık, tutaştirik, tartık, kusuk, kurak, uçuk yataq, oraq piçaq*. Bununla birlikte bu ekler soyut kavramları karşılayan adlar da yapar: *tiläk, aqriq, buyruq, kıynaq, säncik, yutuq* .

-mä

Bu ek, Özbek Türkçesinin işlek eklerinden biridir. Çoğunlukla fiillerin kök ve gövdeleriyle birlikte çatı eki alan fiillere de gelir. *-mä* ekiyle yapılan adlar, genellikle fiil köklerinin bildirdiği kılış ve kılınşa ait veya bir işin gerçekleşmesinin sonucunda meydana gelen nesnelere bildiren adlar yapar: *asmä, tugmä, qatlämä, qavurmä, qaynätmä, basmä, burmä, burämä, sürmä, toqımä, örämä, tartmä, yoqlämä, qollänmä, suzmä, töşämä*.

Bunların dışında *-mä* ekiyle çeşitli anlamlı adlar yapılmaktadır:

I. Fiilin bildirdiği iş-hareketin adını bildiren adlar: *eslätmä, başlämä, atışmä, yazişmä, birläşmä, birikmä, köçirmä*.

II. Hastalık adlarını bildiren adlar: *isitmä, terlämä, kıçımä, aqmä*.

III. Fiilin bildirdiği iş-hareketin gerçekleşmesi sonucunda, o iş-hareketin ürünü olarak meydana gelen nesne adlarını bildirir: *eritmä, çökmä, uyuşmä, qurulmä, qatişmä, çizmä, cämğarmä, tapilmä*.

-m(-ım, -im, -um)

Bu ek de fiillerden ad yapan bir ektir. *-m* eki, ünlüyle biten fiil köküne *-m* biçiminde, ünsüzle biten fiil köküne *-im* biçiminde ve yuvarlak ünlü bulunan fiil köküne *-um* biçiminde gelir: *topläm, çidäm, çikim, qonim, keçirim, aqim, unum, tuzum, yutum*.

Bu ekle yapılan adlar çeşitli anlamlar ifade etmektedir:

a. İş-hareketin veya olayın gerçekleşmesi sonucunda meydana gelen nesne veya olayın adlarını bildirir: *kiyim, keçirim, çidäm, tinim, örüm, terim, çikim, unum, toplam, kesim, biçim, ölim, qatläm* .

b. Bazı fiillere gelerek miktarı, ölçüyü bildiren adlar yapar. Bu adlar genellikle sayılarla birlikte kullanılır: *atim (bir atim nas), qatim (ikki qatim ip), tişläm (bir tişläm nan), yäläm (bir yäläm qatik), sıqım (bir sıqım mäyiz), qultum / yutum (üç yutum suv), bağläm (ikki bağlam piyaz), tutam (bir tutam tuz), qaynätim (ikki qaynätim çay), toqräm (beş toqräm goşt), çäqırım (alti çäqırım mäşafä)*.

3. Yer adlarını bildiren ekler: Genellikle adlara gelerek, nesnelere bulunduğu, bitkilerin yetiştiği gibi adlar türetir.

+dan

Bazı adlara gelerek, nesnelere konması, korunması için yapılan çeşitli nesne adlarını yapan +dan eki de bu grupta değerlendirilebilir: *tuzdan, suvdan, küldan, kalâmdan, nandan, güldan*.

+lağ

Bu ek, taş, kum, ot, su gibi nesnelere ifade eden kelimelere eklenerek, belirtilen nesnelere nicelik bakımından bol bulunduğu yeri bildiren adlar yapar: *taşlağ, otlağ, kumlağ, suvlağ*.

Farsçadan Alıntı Ekler:

+gah

Farsçadan alıntı bir ektir. Yer adlarını bildiren sadece birkaç kelimedede bulunmaktadır: *aramgâh, sâylgah, qarargah, mânzilgah*.

+istan

Farsçadan alıntı bir ektir. Millet, milliyet, boy adlarını ifade eden kelimelere gelerek, milletlerin, milliyetlerin ve boyların yaşadıkları yeri; ülkeyi bildirir: *Türkistan, Özbekistan, Tacikistan, Türkmenistan, Tataristan, Başkurdistan*. Bununla birlikte *kabiristan* (mezarlık), *gülistan* (gül bahçesi) gibi yer adları da bu ek ile yapılmıştır.

+zar

Farsçadan alıntı bir ektir. Ekin, ağaç, bitki, çiçek gibi nesnelere doğadaki bolluğunu, toplu olarak bulunduğu yeri gösteren adlar yapar: *lalâzar, pahtâzar, güzlzar, örikzar, dârahtzar, badamzar, almâzar*.

B. Soyut anlamlı adlar yapan ekler:

1. Nitelik, görünüş ve karakter bildiren ekler: Aşağıda üzerinde durulacak ekler, çeşitli anlam bildiren kelimelere eklenerek, genellikle soyut kavramları karşılayan adlar yapar.

+çilik

Bu ek kişi adları yapan +çi ve soyut adlar yapan +lik eklerinin birleşmesi sonucunda meydana gelen birleşik (çi + lik > -çilik) bir ektir. +çilik eki, genellikle adlardan veya soyut kelimelerden çeşitli anlam ifade eden adlar yapar:

1. Bir şey, bir nesneyle bağlantısı olan durum adlarını türetir: *şerikçilik, kudaçılık, qarındaşçılık, mehmadarçılık, ortağçılık, tirikçilik, koşniçilik*.

2. Bir nesne ile ilgili uğraşı alanını gösteren adlar yapar: *bâlikçilik, dehşançilik, tokomâçilik, ipâkçilîki, bağdarçilik, çarvaçilik, uruççilik, pâhtâçilik, üzümçilik, şaliçilik.*

3. Bir şeyin veya olayın var olduğunu gösteren adlar yapar: *kımmâtçilik, ârzançilik, pişikçilik, tokinçilik, kıyınçilik, mâ'murçilik, abadançilik, kahtâçilik, kurgakçilik (kuruççilik).*

4. Az ve köp kelimelerinden +çilik ekiyle kişilerin niceliğini bildiren adlar yapılıır: *azçilik, köpçilik.*

+gärçilik

Bu ek de +çilik eki gibi üç ayrı ekin (gär + çi + lik > +gärçilik) birleşmesinden oluşan birleşik bir ektir. +gärçilik eki genellikle durum, nitelik, hareket ve olayla ilgili adlar türetir: *adâmgärçilik, yağingärçilik, serabgäçilik, avarägärçilik, laygärçilik.*

+lik (+lık)

Bu ek, fiil dışında ad, sıfat, sayı, zarf ve zamir gibi kelime türlerinden yeni adlar yapabilir. Ancak en çok adlardan ve sıfatlardan yeni adlar yapar. +lik ekiyle yapılan adlar, hangi kelime türünden yapıldığına göre çeşitli anlamlar ifade ederler. Bu nedenle ekin görevi çeşitlenmiş ve kapsamı genişlemiştir.

+ilk (-lık) ekinin başlıca görevleri şunlardır:

1. Sıfatlara ve zarflara gelerek nitelik, özellik bildiren soyut adlar yapar: *yağşilik, yamanlık, semizlik, hursändlik, äniçlik, sağlık, tiriklik, käsällik, ağırılık, kättälik, kiçiklik, kızillik, sarıçlık, yaşillik, güzällik, batirlik, bağıllık, bahtsızlık, märtlik, alplik, saddälik, kalınlık, nazuklık, mehräbanlık, naçarlık, beçarälik, tiniklik, teñlik, huşbahtlık, ezmälik, hafälik, aydınlık, erkinlik, tezlik, sekinlik, kämlık, köplik, azlık.*

2. Kişi adlarını bildiren adlara gelerek akrabalık adlarını genelleştiren yaygınlaştıran nitelikte soyut adlar türetir: *atälik, anälik, halälık, 'ämmälik, tağalık, erlik, hatınlık, apälik, singillik, äkälık, ukälık.*

3. Kişilerin hayatlarıyla ilgili belli bir dönemi bildiren adlardan soyut adlar yapar: *yigitlik, yaşlık, ösmirlik, öspirinlik, balälık, kızlık, kelinlik, kuyavlık .*

4. Bir meslekle uğraşan kimseyi gösteren adlardan meslek adı ve uğraşı alanı gösteren adlar yapar: *rässamlık, naççaşlık, hattatlık, oymäkarlık, häkkaklık, aşpözlik, bäzzazlık, baççallık, näccarlık, zärgärlik, bänçarälik, mä'murlik, hayatlık, kaçşablık, târcumanlık, oçıtuvçılık, imamlık, katıblık, çopanlık, muräbbilik, me'marlık, mu'llimlik, ädiblik, väkillik, дәllallık, temirçilik.*

5. Rütbe ve makam bildiren adlardan soyut adlar türetir: *cänrallik, mudirlik, rāyislik, särm'ällimlik, väzirlik, orinbasärlik (mä'avunlik), qumändanlik.*

6. Kişileri bildiren bazı adlara gelerek, nesnelere bağlantısı olan iş-hareketin gerçekleşme süreciyle birlikte, bu iş-hareketle meşgul olmayı bildiren adlar yapar: *du'aḥanlik, kitabḥanlik, şe'rḥanlik, mākālāḥanlik, pālāvḥorlik, äncirḥorlik, üzümḥorlik.*

7. Ülke, şehir, köy, mahalle ve semt gibi yer bildiren adlardan tahsis, bulunma işlevi ile bu yerlere mensup olan kişi anlamındaki soyut adlar yapar: *Särpullik, Şibirğanlik, Mäymänälik, Mäzarlik, Bälḥlik, Taḥarlik, Bağlanlik, Heratlik, Taşkentlik, Buḥaralik, Sämärkändik, Farğanälik, Özbekistanlik, Türkistanlik, şährlik, kışlaḥlik, kiçik imamlık, kättä imamlık.*

8. Çevresi belirli şekilde belirlenen yer, alan ve sahayı bildiren adlar türetir: *batқақlik, qumlik, topraḥlik, muzlik.*

9. Bazı adlar ve sıfatlara gelerek yer küresinin girinti ve çıkıntılarıyla ilgili adlar türetir: *cärlik, çuqurlık, opqanlik, tubänlik, tekislik, kıyälük, pästlik, bälälndlik, tepälik, taḡlik, kırralik, doñlik, içkärilik.*

10. Zaman gösteren adlara gelerek "o zaman süresi içerisine giren" anlamında nesne adlarıyla birlikte yine zamanı bildiren adlar yapar; *daqqalik, aylık, kunlik, häftälik, yillik, yüzyillik .*

11. Adlardan dini, felsefi inanış ve düşüncüsü, o inanışa bağlılığı bildiren adlar türetir: *Sünnilik, Şi'alik, Musulmanlik, Yähudilik, Aftabpärästlik, Atäşpärästlik, Butpärästlik, 'İsävilik, dährilik.*

12. İnsanın olumlu - olumsuz özelliğini bildiren sıfatlara gelerek bu sıfatlardan olumluluk - olumsuzluk bildiren soyut adlar türetir: *çataḥlik, rāzillik, şäkkaklik, rasgoylik, aqsaklik, avsarlik, avarälik, şäytanlik, äblählik, äḥmaḥlik, nadanlik, tutqunlik, änqavlik, ämanlik, esänlik, saḡlik, sälamätlik, asudälik, uyuşqaḥlik, cäsurlük, çäqqanlik, çevärlük, öcärlik, öçlik, oḡrilük, oḡäylik, ilḡarlik, inaḥlik, inciḥlik, erkälik, ezmälik, egälik, pärişanlik, pismıḥlik, tartınçaḥlik, telbälik, ḥärişlik, ḥamlük, ḥatalük, ḥuşlik, ḥudbinlik, daḡallük, rastlik, räsvalük, riyakarlik, ziräklük, saddälik, tänbällük, şärmändälik, şoḥlik, zalimlik, 'aḥılık, ḡırramlük, qatillük, qaşşaklik, quvnaḥlik, qopallük, qorqaḥlik, keksälik, yalgızlik, yavuzlik.*

13. Olumsuzluk bildiren -siz, -maz ekleriyle yapılan adlardan ve sıfatlardan yine olumsuzluk bildiren soyut adlar türetir: *aḥlaqsızlik, ädäbsızlik, 'aḥılsızlik, itää'tsızlik, intizamsızlik, inşafsızlik, uyqusızlik, işançsızlik, imansızlik, erksızlik, bilimsızlik, egäsızlik, işsızlik, tinçsızlik, teñsızlik, çaräsızlik, ḥurmätsızlik, şäfaḥatsızlik, ḥaḥsızlik,*

şäbirsizlik sävadsizlik, 'ädalätsizlik, qansizlik, qonimsizlik, yüräksizlik, yüzsizlik, özgärmäslik, ötmäslik, bilmäslik, işyaqmäslik, çärçämäslik, qorqmäslik.

14. Sayılara gelerek bir arada olmayı gruplamayı gösteren adlar türetir: birlik, *bişlik, onlik, yüzlik, miñlik, beş yüzlik, on miñlik.*

15. +ilk eki bazı adlardan ve kim soru zamirinden çeşitli nesne adlarını bildiren somut adlar da yapmaktadır: *iftarlik, uruğlik, ösimlik, ölimlik, içkilik, içimlik, darslik, sällälik, sözlik, sirğalik, korpälik, kimlik, kiyimlik, koyläklik, yegulik, sähärlik, tuşlik .*

16. Zamirlerden soyut adlar yapar: *mänmänlik, özlik.*

+lik ekinin +lık biçimine sadece "*barlık, aqlık, äyriük, atlık, başlık, boşluk*" gibi birkaç kelimedede rastlanmaktadır. Eskiden kelime yapımında çok işlek olan +lik eki, Özbek Türkçesinde işlevini +lik biçimine bırakmıştır.

2. Oluş ve kılış (hareket ve durum) bildiren ekler:

-ç / -inç

Fiillere gelerek durum ve hareketle bağlantısı olan adlar yapar: *işanç, qorqınç, sevinç, quvanç, täyänç, utänç, sağınç, okinç.*

+(i)ş

Bu ek fiillere gelerek fiilin bildirdiği kılış, kılış, olay ve durum adlarını türetir: *oқиş, yaziş, teriş, qarğış, suziş, uruş, quriliş, tuziliş, otiriş, kiriş, çıkış, turläniş, tustläniş, yüksäliş, tekşiriş, özgäriş, yığılış, tuguliş, qayriliş.* -(i)ş eki aslında fiillerin mastar biçimini yapan bir ektir. Bununla birlikte Özbek Türkçesinde fiillerden ad yapan ekler arasında işlek eklerden biri olarak bilinmektedir.

-қın / -ğın

Fiillere gelerek hareket sürecini bildiren adlar yapar: *tolқın, taşқın, qırğın, başқın, çapқın, quvğın, yangın, qaçқın.*

-miş / -muş

İşlek olmayan eklerdendir. Fiillere gelerek soyut adlar yapar: *otmiş, keçmiş, turmuş, yumuş.*

-(u)v / -(a)v

Bu ek, fiillerden ad yapan bir ektir. Sonu /ä/ ve /i/ ünlüleriyle biten fiillere eklendiğinde /ä/ ünlüsü /a/ ünlüsüne değişir. Sonu ünsüzlerle biten fiillere -uv biçiminde eklenir. Bu ek genellikle iş-hareket ve durum bildiren adlar yapar: *toқnäşuv, yazuv, qıdıruv, keçuv, sıquv, uçräşuv, mäqtav, qıstav, siltav, qazuv säylav, sinav, çänqav,*

kurşav. Bu ek çeşitli alanlara ait kelime de türetebilir: *maslaşuv*, *bitişuvb*, *başkaruv*, *undav*, *sözləşuv*, *ayruv*, *koşuv*, *tikuv*, *yıguv*.

Özbek Türkçesinde yansıma kelimelerden de ad yapan birkaç ek vardır. Bu ekler işlek değildir ve bazı yansıma kelimelerden durum ve nesne adlarını yapar:

+ä: şärşärä, ğarġarä.

+äk / +aq: *bizbizäk*, *pirpiräk*, *tärtäräk*, *qarsäk*, *qaldiraq*.

+as: *şärras*, *gulduras*, *çuvvas*.

+ildaq: *şäqıldaq*, *hıqıldaq*, *çirildaq*, *pirildaq*.

Özbek Türkçesinde mastar eki -maq ve sıfat-fiil eki -(ä)r ekleriyle yapılan adlar da vardır. Örneğin *tapışmaq*, *çaqmaq*, *ilmaq*; *çapä*, *çarlär*. Nitekim bu adlar kelime yapımının belli bir türünü oluşturmaz. Bu nedenle bu eklerde kelime yapma işlevi durgun hale gelmiştir. Dolayısıyla da bu ekler artık yeni kelimeler yapmamaktadır.

1.4.1.2. Sıfat Yapımı (Sıfat Yeselişi)

Özbek Türkçesinde kelime türlerinden sıfat yapan eklerin neredeyse elliye yakın oldukları belirtilmektedir. Ama bu eklerin pek çoğu işlevini kaybederek Standart Özbek Türkçesinde işlek olmayan ekler dönüşmüştür. Bu eklerden bazılarıyla az sayıda sıfatlar yapılmış olsa da, eş zamanlı kelime yapımında yeni sıfatlar türetmemektedir. Örneğin, -aq (*qorq + aq > qorqaq*, *kal + aq > kalaq*) ve +äki (*ağız + äki > ağızäki*, *zor + äki > zoräki*, *şärt + äki > şärtäki*) ekleri gibi. Bazı eklerle çok sayıda sıfatlar yapılmış olmasına rağmen günümüzde o eklerle yeni sıfatlar yapılmamaktadır. Ancak o eklerle bugüne kadar hangi sıfatlar türetilmiş ise, yalnız o sıfatlar, Özbek Türkçesinin söz varlığında türemiş sıfatlar olarak mevcuttur. Örneğin +gi / +ki / +kı (*yaz + gi > yazgi*, *kuz + gi > kuzgi*, *qış + ki > qışki*, *keç + ki > keçki*, *bayä + gi > bayägi*, *sirt + kı > sirtkı*) eki yukarıda sözü edilen eklerdendir. İşlevlerini kaybetmeyen, sıfat yapımında işlek olan ekler de vardır. Bu ekler: +li, +siz, -mä, -kar, -dar, -na, -çän, -siman, -mäš, -ärli, -iy /-viy ekleridir (Hacıyev 1989: 51). Özbek Türkçesinde sıfat yapan ekler, diğer kelime türlerinden farklı biçimde, hem kök ve gövdelerden önce hem de sonra gelerek yeni sıfatlar yapar. Kök ve gövdelerden önce gelen ekler Farsçadan alıntı eklerdir.

-ç

Bu ek sadece birkaç fiilden sıfat yapar. Bu sıfatlar nesnenin niteliğinin fiilin ifade ettiği hareket, durumla bağlı olduğunu bildirir: *cirkänç*, *bulğanç*, *tinç*, *şaşilinç*.

+çä

Bu ek belli miktarda sıfat yapar. Bu sıfatlar kişi veya nesnenin yer, millet, özellik, nicelik açısından niteliğini bildiri: *Özbekçä (koyläk), Qazaqçä (donbirä), Rusça (täläffüz), zıgırçä (tuz), täriqçä (‘aql), zärräçä (faydä), artıqça, erkäkçä.*

-çaq (-çäk, -çık)

Genellikle dönüşlülük çatısını alan fiillere gelerek iş-hareketin gerçekleşmesine temayül gösteren veya nitelik, özellik, durum gibi kavramların güçlü olduğunu bildiren sıfatlar yapar: *maqtänçaq, tartınçaq, erinçaq, urinçaq, yığınçaq, kuyunçäk, sirğançık, sirpänçık kızğançık.*

+çän

Adlardan iş, durum, özellik, aşırılık, alışkanlık anlamları ifade eden sıfatlar türetir: *işçän, kuräşçän, həyatçän, təläbçän, köngilçän, unutuvcän, uyätçän, həyalçän, yaşavçän, özgäruvcän, osuvçän, sezuvcän.*

-ägan

Az işlek olan bu ek, fiil köklerine gelerek bir iş veya hareketi gerçekleştirme yeteneği, özelliği güçlü olan sıfatlar türetir: *çapägan, qapägan, tapägan, bilägan, yatägan.*

+äki

Bu ekle yapılan sıfatlar, bir şey veya nesnenin üslup açısından niteliğini bildirir: *ağzäki, zoräki, dehqanäki, qalbäki, hamäki.*

-(ä)rli

Bu ek sıfat-fiil yapan -(ä)r ve adlardan sıfat yapan -li eklerinin birleşmesinden oluşan birleşik bir ektir. Bu ek, sadece fiillere gelerek sıfat yapmaktadır. -(ä)rli ekiyle yapılan sıfatlar, kişi veya nesnenin fiilin bildirdiği hareketin gerçekleşmesine ait niteliğini bildirir: *äçinärlı, kızıqarlı, sezilärlı, zerikärlı, yetärlı, tuşunärlı, ‘äcäblänärlı, eşitilärlı.*

+gi (+ki, +kı)

Yer ve zaman bildiren kelimelerden sıfat yapar. Bu ekle yapılan sıfatlar nesnenin yer veya zamana göre niteliğini bildirir: *ävvälgı, həzirgi, aşırgı, keçägi, qadimgı, bulturgı, ertängı, tüngı, tañgi, närigı, berigi, bähargı, yazgi, kuzgi, üstki, pästki, astki, çetki, tuşki, keçki, kışki, keçki, ertäläbki, täşkı, sırtkı.*

-gir (-kir, -qır, -ğır)

Fiillere eklenerek hareketin güçlü olduğunu ifade eden sıfatlar yapar: *sezgir, keskir, ötkir, tapqır, çapqır, uçkur, algır.*

-ildaq

Yansıma fiillerden sıfat yapar. Bu ekle yapılan sıfatlar, kişi veya nesnenin nitelik ve özelliğe daha fazla hakim olduğunu bildirir: *äkildağ, likildağ, bicildağ, solkıldağ, çiyildağ, kağıldağ, porsildağ*.

-(I)k / -(I)ķ / -(I)ğ

Çeşitli kelime türüne genellikle fiillere gelerek fiilin ifade ettiği hareketin sonucu niteliğindeki durumu bildiren sıfatlar yapar. a. Durum bildirir: *tinık, boğık, sinık, buzuk, yapık, açık, savuk, teşik, tolık, ilık, sıkık, yarık, yaruğ, titrak, yirtık, yazık, yığık*.

b. Şekil ve görüntü bildirir: *piçık, kısık, çozık, suzuk, kıçoziķ, suzuk, kıyık, egik, buruşuk*.

d. Özellik ve nitelik bildirir: *kaçırık, kızık, pişık, korkak*.

Bu sıfatların kökünde, türeme sürecinde değişen durumlar aşağıdaki gibi belirtilebilir:

I. Ek fiilin, ikinci şahısı bildiren, emir kipine eklendiğinde fiil kökü hiçbir değişikliğe uğramaz: *ölik, çirik, bukik, sinık, boğık, yanık, yarık, tinık, pişık, ilık, kızık, açık, yapık, yayık, teşik*.

II. Tabanı /ä/ ünlüsüyle biten fiillere geldiğinde, fiil tabanındaki /ä/ ünlüsü -ķ ekinin etkisiyle /a/ ünlüsüne değişir; ä > a ünlü genişlemesi olur: *yumşä > a + ķ > yumşak, kuvnä > a + ķ > kuvnak, kaynä > a + kaynak, yumälä > a + ķ > yumälak, oksä + ķ > aksak, tärķa + ķ > tärķak*.

-ķak (-gak)

Esasen fiillere gelerek özellik ve nitelik bildiren sıfatlar türetir: *uyışķak, yapışķak, kaçķak, urışķak, tirişķak*.

-ki (-kı)

İşlek olamayan eklerden biridir. Fiillere gelerek bir işi yapma özelliğini bildiren sıfatlar yapar. Ünsüzlerle biten fiillere ek eklendiğinde, fiillerin tabanlarına "ä, a, u" ünlüleri getirilir. Eğer fiil kökü /ä/ ünlüsü ile bitmişse, o halde /ä/ ünlüsü /a/ ünlüsüyle değişir. *säyraķı, oynaqı, buzukı, cirtäki, şartäki, yığlaķı, portaqı*.

-kin (-kın, -ğın, -ğun)

Fiillere gelerek nitelik ve durum bildiren sıfatlar yapar: *keskin, tuşkun, coşķın, satķın, kaçķın, taşķın, şaşķın, yarkın, azğın, solğın, kızğın, turğun*.

+li

Sıfat yapan ekler arasında en işlek olan bu ek, genellikle adlardan yeni sıfatlar türetmektedir. -li eki Standart Özbek Türkçesinde çeşitli anlamlara gelen sıfatlar yapar:

1. Kökten anlaşılan şeye sahip olma, o kişi veya o nesnenin böyle bir özelliği taşıma niteliğini bildiren sıfatlar yapar: *kuçli, baläli, mäzmunli, başaqli, faydali, zärärlı, şuhrätli, bahtli, äsasli, räsmlı, doppılı, äybli, diyanätli, dästäli, mänfiätli, cäräñli, bilimli, miltıqli, izahli*. Bazı sıfatlarda -li ekine özgü sahip olma durumu sezilmemektedir: türli, vaqtli, sevimli.

2. Kişi veya nesnede bir şeyin doğal halinden aşırı derecede fazla olduğunu gösteren sıfatlar türetir. *‘aқıllı, añlı, idrakli, kuçli, gävdäli, yağli, sütlı, suvli, tuzli, çirayli*.

3. Fiilin -(i)ş ekiyle yapılan mastar biçimine gelerek, fiilin bildirdiği hareket için nesnenin uygun olduğunu gösteren sıfatlar yapar: *körişli, otirişli, yeyişli, içişli*.

-man

Genellikle fiillerden -(ä)r ekiyle yapılan sıfat-fiillere gelerek -äğan eki gibi bir iş veya hareketi gerçekleştirme yeteneği, özelliği güçlü olan sıfatlar türetir: *bilärman, kılarman, yeyärman, ölarman*.

-mä

Bu ek fiillerden aşağıdaki anlamlarda sıfat yapar:

1. Bir şeyin hareket yoluyla yapılmasını, hazırlanmasını ve nesnenin da bu açıdan niteliğini bildiren sıfatlar türetir: *қavurmä (päläv), қaynätmä (şorvä), buyurtmä (kiyim), қaytärmä (yaқа), қavumä (ton), yäsämä (tiş), boyämä (saç)*.

2. Nesnenin fiilin bildirdiği hareketle ilgili özel niteliğini bildirir: *burämä (mıh), saçmä (oқ), koçmä (қum), boğmä (yaқа)*.

Son zamanlarda Standart Özbek Türkçesinde -mä ekinin bu fonksiyonuyla pek çok yeni sıfatlar türetilmiştir. Bu olay, çeşitli bilim alanlarına ait yeni terimler türetmede, özellikle dilbilime ait terimlerde görülebilir: *қoşmä söz, қoşmä gäp, koçirmä gäp, қışқartmä söz, yäsämä söz, köçmä mä'na, özläştirmä gäp, қazilmä baylik, yazmä һışabat*.

-mäş

Bu ek aslında olumsuzluk bildiren -mä eki ve sıfat-fiil yapan -s ekinin bir araya gelmesinden oluşan birleşik bir ektir. Bu ek de -(ä)rli eki gibi sadece fiillerden sıfat yapar. -mäş ekiyle yapılan sıfatlar, kişi veya nesnenin fiilin ifade ettiği hareketin gerçekleşmemesi yönündeki niteliğini bildirir: *tinmäş, қaytmäş, қormäş, yärämäş, yengilmäş, bölünmäş, buzilmäş, otmäş, äcrälmäş, sonmäş, tugänmäş, indämäş, ärzimäş, bilmäş*.

+siman

Adlara gelerek benzerlik bildiren sıfatlar türetir: *adämsiman, kumuşsiman, kalğansiman, tuğumsiman, tolğinsiman.*

+siz

Olumsuzluk bildiren bu ek, sıfat yapımında çok işlek olan eklerden biridir. -li ekinin zıt anlamlısı olan bu ek, adlardan olumsuzluk, yokluk, eksiklik, azlık, özellik ve durum bildiren sıfatlar türetir: *säbäbsiz, işsiz, mäntıksiz, 'aqlsiz, habärsiz, yersiz, imansiz, vicdansiz, ädäbsiz, tärtibsiz, goştsiz, pulsiz, orinsiz, mädarsiz, korimsiz, diyanätsiz kuçsiz, suvsiz.*

-siz ekiyle yapılan sıfatları anlamca aşağıdaki gruplara ayrılabilir:

1. Bir şeyin veya nesnenin yokluğunu bildiren sıfatlar yapar: *'ädalätsiz, 'älakasiz, ässasiz, aqlsiz, habärsiz, baläsiz, suvsiz, imzasiz, meväsiz ädäbsiz, tärtibsiz, yersiz, diyanätsiz, zärarsiz, kimsäsiz, väfasiz, bahtsiz, cansiz, keräksiz.*

2. Bir şeyin veya bir olayın eksikliğini, çok az olduğunu bildiren sıfatlar yapar: *kuçsiz, mädarsiz, korimsiz, unumsiz, räñsiz, çansiz, goştsiz.*

Farsçadan Alıntı Ekler:**Ön Ekler****ba+ / bä+**

Bu ekle yapılan sıfatların sayısı fazla değildir. Çünkü bu ek sadece Arapça ve Farsçadan alıntı kelimelerden sıfat türetmektedir. Bu ekle türetilen sıfatlar da bir şeye veya bir nesneye gerekenden çok sahip olmayı bildiren sıfatlardır. Bu ek, bir ön ek olduğu için kelimelerin önüne eklenir: *baquvvät, bahäybät, bağayrät, basävad, bädävlät .*

be+

Adlardan olumsuzluk, yokluk, eksiklik veya azlık anlamında sıfatlar yapan bu ek, genellikle Farsçadan alıntı olan kelimelerde bulunmaktadır. Özbek Türkçesinde ise bu ekle yeni sıfatlar türetilmemektedir. Bu ek aşağıdaki gibi sıfatlar türetir:

1. Adlardan önce gelerek bir şeyin veya bir özelliğin yokluğunu bildiren sıfatlar yapar: *bemä'ni, be'ar, benamus, beminnet, behasiyät, bedäva, bepul, beädäb, begubar, betäşviş, bemäşlihä, besäbäb, bemävrid, bevasiätä befaydä, behurmat, berhm, betäyin.*

na+

-na eki genellikle sıfatlardan, az sayıda adlardan sıfat türetir:

1. Adların önüne gelerek yokluk, sahip olmama, eksiklik anlamına gelen sıfatlar yapar: *naumid, nailac, naorin, nainşaf.*

2. Sıfatların önüne gelerek kök veya gövdede ifade eden anlamı, niteliği inkar ederek, "olmayan, değil" anlamlarını bildiren sıfatlar yapar: *namä'lum, naänik, namunasib, namärd, naqoläy, nacaiz, namä'kul, nadurust, natoğri.*

ser+

Bu ek adlara gelerek bir nesnenin niceliğini, doğal durumundan aşırı derecede fazla olduğunu gösteren sıfatlar türetir: *serävc, serbär, serbezäk, serçikim, sergäp, sergoşt, serhaşil, serkaş, sersüt, serkaymağ, serkırrä, serkuyuş, sermāzmun, sermevā, serpāhtā, sersakal, sersuyäk, serşah, serunum, seruyku, seryamğır, seryag.*

Son Ekler

+(1)i

Bu ek millet, yer ve mevsim bildiren bazı kelimelere gelerek kişi veya nesnenin o millet, yer veya mevsime bağlı olduğunu gösteren sıfatlar yapar: *Qazağı (at), Türkmäni (kalın), Özbeki (doppi), 'Äräbi (altın), Taciki (koşık), kışlağı (yigit), şahri (adäm), bähari (buğday).*

+i / +vi

Bu ek, ünsüzle biten kelimelere +i , ünlüyle biten kelimelere ise +vi biçiminde eklenir. Bu genellikle adlara gelerek, nesnenin niteliğini bir şey veya bir olaya bağlılığını, ait olduğunu bildiren sıfatlar türetir: *'akli, ahlaqi, şahsi, cinayi, mädäni, mä'işi, ciddi, 'ilmî, kitabî, 'işki, âfsanävî, târbiyävî, gayävî, 'aylävi, 'ammävî, dünyävî, 'aşäbi, hâyati.*

Bu ekle yapılan sıfatların morfolojik özellikleri başlıca aşağıdaki gibidir:

I. Biçimbirimlere (kök ve ek) ayrılma özelliğini koruyan sıfatlar: *gayävî, ammävî, hayali, târbiyävî, âfsanävî, 'ilmî, kitabî, işki, sânavî, tarihî, taşadifi, kanunî, ahlaqi, aşäbi, hâyati, cuğrafiyävî, akli, aylävi, ädäbi.*

II. Yapım sürecinde ses değişmesi veya ses türemesine uğrayan sıfatlar: *tibbi, fännî, hissi.* Bu kelimelerde ünsüz türemesinin esasi nedeni *tib, fân, his* kelimelerinin Arapçada *tibb, fänn, hiss* biçiminde; iki ünsüzle kullanılması olmalıdır.

III. Biçimbirimlere ayrılma özelliğini kaybettiği durumda şekil ve içeriği de değişmiş olanlar: *mädäni, fälsäfi, cinayi, siyasi, vaqı'i, haqiki, haqqani, hurafi, täbi'i.*

+i / +vi ekiyle yapılan sıfatların birçoğu bağımsız biçimbirimlere ayrılmaz: *mä'işi, lugavi, cinayi, haqiki, haqqani, vaqı'i, mädäni.*

+dar

Bu ek, anlam ve işlev açısından +li ekine çok yakın ve bezer bir ektir. Ama sıfat yapımında +li eki kadar işlek değildir. Farsçadan alıntı kelimeler dikkate alınmazsa, bu

ekle Türkçe kelimelerden yapılan sıfatlar, sayıca az miktarı oluşturmaktadır. Bunun sebebi ise +dar ekiyle +li ekinin eş anlamlı olmasıdır. +dar eki, adlardan çeşitli anlama gelen sıfatlar yapar:

1. Kişi veya nesnenin kök ya da gövdede bildirilen şeye sahip olduğunu gösteren ve o şeyin var olduğunu bildiren sıfatlar yapar: *'ālaqadar, yārādar, 'āyibdar, ā'zadar, qarzdar, ḥabārdar, hāvadar, vāfadar, māzmunḍar hamilādar*. Bu anlamıyla -dar eki -li ekiyle eş anlamlı sayılabilir. Karşılaştıralım: *'ālaqadar – 'ālaqali, yārādar – yārāli, vāfadar – vāfali, āyibdar – āyibli, hāvadar – hāvāli, māzmunḍar – māzmunli*.

II. Kişi veya nesnede bir şeyin doğal halinden aşırı derecede fazla olduğunu gösteren sıfatlar türetir: *māḥşuldar, puldar, maldar, zāmindar, goştḍar, nāsildar, toşdar, rāñdar, boydar, bārdar, sārmayādar*.

Yukarıda belirtilen iki şıktaki örneklerin pek çoğu +li ekiyle de yapılmaktadır. Ancak bu tür sıfatların bazıları ya sadece +li ekiyle, ya da yalnız +dar ekiyle yapılır: *gāvdāli (gāvdādar olmaz), sūtli (sūtḍar olmaz), türli (türḍar olmaz); qarzdar (qarzli olmaz), puldar (pulli olmaz)*.

+kar

Bu ekle yapılan sıfatlar esasen Farsçadan alıntı sıfatlardır ve kişinin niteliğini, durumunu bildirir: *fidakār, 'iṣyankar, eḥtiyātkar, tādbirkar, riyakar, günahkar, tezkār*.

2. Bir şeyin veya bir olayın eksikliğini, çok az olduğunu bildiren sıfatlar yapar: *beḡam, bemādar, bemehr, bebārākāk, bemağz, bebaḥt, betācrubā*.

+pārvār

Kişinin bir şeye sevgisini, duygusunu, içten bağlılığını gösteren sıfatlar türetir: *insanpārvār, vātāpārvār, 'ilmpārvār, mā'rifātpārvār, sayāpārvār, erkpārvār*.

1.4.1.3. Fiil Yapımı (Fe'l Yeselişi)

Özbek Türkçesinde fiil yapımı, ad ve sıfat yapımı gibi genellikle ek ekleme ve birleştirme yoluyla gerçekleşmektedir. Özbek Türkçesinde kelime türlerinden fiil yapan ekler, ad yapan ve sıfat yapan eklere göre sayıca az olmalarına rağmen ad, sıfat ve zarf gibi kelime türlerinden pek çok fiil yapılmaktadır (Abdurahmanov 1975: 367; Şaabdurahmanov 1980: 196). Kelime Türlerinden fiil yapan eklerin sayısı yaklaşık yirmi tane olarak g Ama bu eklerin gösterilmektedir. Bu eklerin çoğu Standart Özbek Türkçesinde yeni fiiller türetmemektedir. Yani bu ekler fiil yapma işlevlerini durdurmuş durumdadır. Kaynaklarda belirtildiği üzere, Özbek Türkçesinde +lä- eki ve bu ekin

birleşmesinden oluşan -län, -läş, -tir, -läştir gibi birleşik eklerle yeni fiiller yapılmaktadır (Hacıyev 1989: 77).

Özbek Türkçesinde fiiller aşağıdaki eklerle yapılır:

+ä-

Bu ek birkaç kelimededen, *қан, boş, oyun, қийин* gibi ad ve sıfatlardan fiil türetir (Abdurahmanov 1975: 370; Şaabdurahmanov 1980: 200): *қанä-, boşä-, oynä-, қийnä-* Bazı yansıma kelimelerden yansıma fiiller türetmiştir (Hacıyev 1989: 92): *şäldirä-, şildirä-, guldirä-, cildirä-, çuldirä-, қaldirä-*.

+(ä)y-

+(ä)y- eki esasen sıfat ve zarflardan fiil yapar. Bu fiiller, durum ve niteliğin, niceliğe geçtiğini bildirir: *taräy-, keñäy-, päsäy-, қарäy-, көпäy-, азäy-, zoräy-, сағay-, кексäy-*. Adlardan sadece *kuç* kelimesinden *kuçäy-* fiilini türetmiştir (Abdurahmanov 1975: 370; Şaabdurahmanov 1980: 200; Hacıyev 1989: 92).

+(ä)r

+(ä)r eki, sadece bazı sıfatlardan fiil türetir: *kokär-, ақar-, қысқar-, eskir-*. Bu tür fiiller de işlevleri bakımından +(ä)y- ekiyle yapılan fiillere benzer. Yani bu fiiller de bir durum veya niteliğin oluşmasını bildirir (Şaabdurahmanov 1980: 200; Hacıyev 1989: 92).

+illä-

Bu ek sadece bazı yansıma kelimelerden fiil türetir. +illä- ekiyle türetilen fiiller, yansıma kelimelerin ifade ettiği bir sesin veya bir durumun meydana geldiğini bildirir (Abdurahmanov 1975: 370; Şaabdurahmanov 1980: 200; Hacıyev 1989: 92): *şuvillä-, tirsillä-, likillä-, bizillä-, tizillä-, қaltillä-, laқillä-, miltillä-, yältillä-, şuvillä-, çirқillä-, çirsillä-, guvillä-, bezillä-, çiyillä-, қarsillä-, қiltillä-, gurillä-, ğirillä-, ğizillä-, ğingillä-, dirillä-, dokkillä-, ğongıllä-, şilқillä-*.

+irä-

Bu ek de bazı yansıma kelimelerden fiil türetir ve anlam açısından +illä- ekiyle türetilen fiillere yakındır (Şaabdurahmanov 1980: 200): *yärқirä-, yältirä-, miltirä- zirқirä-, motirä-*.

+(i)k- / +(ı)қ-

Sayıli miktarda kelimededen fiil türetir: *birik-, keçik-, yolıқ-, zorıқ-*.

+i-

Bu ek işlek olmayan bir ektir. Sadece birkaç kelimededen fiil türetir: *bayi-, çängi-, tinçi-*.

+(i)t

Bu ek sadece *tolä* ve *berk* sıfatlarından *tolät-*, *berkit-* fiillerini türetmiştir.

+lä-

Bu ek, fiil yapım eklerinden en işlek olanıdır. +lä- eki, fiil dışında tüm kelime türlerinden fiil türetmekle birlikte ünlem ve yansıma kelimelerden de fiil yapmaktadır. +lä- ekiyle türetilen fiiller, çeşitli kelime yapım biçimlerine sahip olduğu için başlıca görevleri ve oluşturdukları fiiller şunlardır (Hacıyev 1989: 77).

I. Adlardan çeşitli tiplerde olan fiiller yapar:

1. Araç-gereç gibi nesnelere bildiren adlardan, o nesnelere ilgili işi gerçekleştiren veya gösteren fiiller türetir (Şaabdurahmanov 1980: 196; Hacıyev 1989: 77)3: *ärrälä-*, *rändälä-*, *kaçılä-*, *däzmällä-*, *egavlä-*, *suhanlä-* *teşälä-* *piçaqlä-* *baltälä-*, *mıhlä-*, *kaçıqlä-* *çärhlä-*. *täyıklä-*, *kaçılä-*, *sävälä-*, *kältäklä-*, *muştälä-*, *şöpäläklä-*, *tişlä-*, *havuçlä-*, *çängällä-* gibi fiiller de fiil yapımının bu biçimine aittir.

2. +lä- eki, adın gösterdiği nesneyi veya niteliği bir şeye kazandırmayı gösteren fiiller türetir: *tuzlä-*, *şabunlä-*, *yağlä-*, *zirälä-*, *maylä-*, *dağlä-*, *oğıtlä-*, *dämlä-*, *suvlä-*.

3. Kişi organlarından; gövdenin bildirdiği belli organlardan kişinin gösterdiği duruma göre fiiller türetir: *kuçaqlä-*, *yanbaşlä-*, *yelkälä-*, *arçalä-*.

4. +lä- eki, eklendiği adın gösterdiği nesneyi veya niteliği bir kişi veya başka bir nesneye yönelten, o nesneden etkilenen fiiller türetir: *tugmälä-*, *bağlä-*, *kuflä-*, *sıhlä-*, *yörgäklä-*, *kaplä-*, *avlä-*.

5. Adın karşıladığı nesnenin ortaya çıkmasını, oluşmasını sağlayan ve "yapma" bildiren fiiller yapar: *ğarämlä-*, *burdälä-*, *böläklä-*, *zuvalälä-*, *dästälä-*.

6. Eklendiği kelimelerin gösterdiği durum ve hareketi gerçekleştirme anlamında fiiller türetir: *yäkunlä-*, *hisablä-*, *cäzalä-*, *dävalä-*, *şärhlä-*, *izahlä-*, *açıqlä-*, *şärflä-*, *hazirlä-*, *täbriklä-*, *tärbiyälä-*, *hatirlä-*, *kuflä-*, *yäganälä-*.

7. Eklendiği kelimelerden bir şeyin veya bir nesnenin ortaya çıktığını; o şey veya nesnenin bir kişi ya da bir nesnede gerçekleştiğini bildiren fiiller türetir: *ğunçälä-*, *başaqlä-*, *güllä-*, *yelinlä-*, *yeriñlä-*, *uruğlä-*, *balälä-*, *terlä-*.

+lä- ekiyle adlardan yapılan fiillerin görevleri, türleri ve anlamları yukarıda belirtilenlerle sınırlanmaz. Bu tür fiillerin anlamı, herhangi bir durumda +lä- ekiyle birlikte fiil kökünün bildirdiği anlamdan ortaya çıkmaktadır. Bazı nesnelere, genel özelliklere sahip olduklarından o nesnelere bildiren adlardan yapılan fiiller de genel anlama sahiptir. (*ärrälä-*, *rändälä-* gibi). Ama her nesnenin kendine özgü özelliği de vardır. Bu nedenle adlardan yapılan fiillerin özel anlamlarını diğer fiillerle birlikte

genelleştirmek mümkün değildir. Örneğin, araç-gereç bildiren adlardan +lä- ekiyle yapılan fiillerin işlevleri ve anlamları yukarıda belirtildi. Ama +lä- ekiyle araç-gereç bildiren adlardan yapılan fiillerin tümü, piçaqlä- örneğinde olduğu gibi genel anlam ifade etmeyebilir. Bunun sebebi, ärrä, rändä, egav gibi aletlerin her biriyle belli bir işin yapılmasıdır. Halbuki piçaqlä- ile çeşitli işlerin yapılması mümkündür. İşte bu sebeplerden dolayı araç-gereç bildiren adlardan +lä- ekiyle yapılan fiillerin anlamları aynı değildir (Abdurahmanov 1975: 367; Şaabdurahmanov 1980: 197).

II. Sıfatlara ve zarflara gelen +lä- eki, sıfatlar ve zarfların bildirdiği durum ve niteliği üzerinde bulunduran fiiller yapar (Şaabdurahmanov 1980: 197; Hacıyev 1989: 79): *tekislä-, tiklä-, tazälä-, sekinlä-, yahşilä-, yamanlä-, togrilä-, ormälä-, issiklä-, sälkınlä-, ärdäqlä-*.

III. Ünlem ve yansıma kelimelerden duygu, heyecan, emir, seslenme ve bir şeyin sesini veya bir olayın ortaya çıkmasını bildiren fiiller türetir (Abdurahmanov 1975: 368; Şaabdurahmanov 1980: 197): *dadlä-, vayvaylä-, gıjgıjlä-, häyhäylä-, abbalä-, ällälä-, şivirlä-, şitirlä-, gumburlä-, tuflä-, piçirlä-, gudurlä-, guldirä-, gıcirilä-, gıçirilä-, şıçırlä-, şäldirä-, şängıllä-, şäräqlä-*.

+län-

+lä- ekiyle yapılan fiillerin bazıları -n- dönüşlülük ekiyle genişletilerek +län- biçiminde kaynaşmış ve bir birleşik ek oluşturmuştur: *äfsuslän-, ‘äcäblän-, şubhälän-, täşvişlän-, rahätlän-, zävqlän-, häyăcanlän-*.

Verilen örneklerde görüldüğü üzere bu türetmelerde fiil kökleri *äfsuslä-, ‘äcäblä-, şubhälä-, täşvişlä-, rahätlä-, zävqlä-, häyăcanlä-* biçimlerde yalın olarak kullanılmamaktadır. +län- eki kökten ayrılarak -n- ekiyle kaynaştığı için +län- biçiminde addan fiil türeten bir birleşik ek ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla ekin bu bölümde yer alması doğaldır. Ancak, bir başka yönüyle ele alındığında, +län- ekine eklenen -n- ekinin bu türetmelerde biçim olarak bir dönüşlülük eki olduğu bellidir. Ne var ki, işlevi bakımından bir yandan fiilden genişletilmiş bir çatı eki olma özelliğini taşıırken, bir yandan da fiilden özel anlamda fiil türeten bir ek niteliği kazanmıştır. İşlevinde kendini gösteren bu özel durum, ister istemez ekin bir de +län- biçiminde yeni anlamda fiiller oluşturan fiilden fiil türeten ekler arasında ele alınmasını gerekli kılmıştır (Korkmaz 2009: 119).

+län- eki esasen adlardan ve sıfatlardan fiil türetir: *häyăcanlän-, äfsuslän-, ‘äcäblän-, şubhälän-, täşvişlän-, zävqlän-, canlän-, kana‘ätlän-, aççıqlän-, kuçsizlän, yupqalän, yäşillän-*. Sayılardan ise sadece iki sayısından fiil türetilir: *ikkilän-*.

+län- ekiyle durum ve nitelik bildiren kelimelerden türetilen fiillerin öznesinde böyle bir durum ve niteliğin ortaya çıkması söz konusudur: *‘aşabilän-, havatirlän-, täşvişlän-*.

Adlardan +län- ekiyle yapılan fiiller, çeşitli anlam bildirdikleri için belli bir anlam grubunda birleştirilmeleri çok güçtür: *tolkınlä-, avqatlän-, қana‘ätlän-, faydälän-*.

+läş-

lä- ekiyle yapılan fiillerin bazıları -ş- işteşlik ekiyle genişletilerek +läş- biçiminde kaynaşmış ve bir birleşik ek oluşturmuştur: Bu ek, genellikle adlardan ve sıfatlardan fiil türetir.

Sevortyan, +läş- ekinin sestesh bir ek olduğunu ifade etmiş, fiil yapan +lä- eki + işteş çatı (birgelik nibeti) yapan -ş- ekinin kaynaşmasından, bununla birlikte +lä + orta anlamlı ş- ekinin birleşmesinden oluşmuş sestesh ekler olduğunu belirtmiştir (Hacıyev 1989: 83).

Özbek Türkçesinde, E. V. Sevortyan'ın gösterdiği ekin dışında fiil yapma eki +lä- ve fiilin mastar biçimini (hareket namı formasını yesavçı) yapan -ş (lä + ş) eklerinin kaynaşmasından oluşan üçüncü bir ekin de var olduğu belirtilmektedir. Söz konusu Özbek Türkçesinde, yapıları farklı biçimbirimlerden oluşan üç çeşit +läş- birleşik eki varken, bu eklerin her biri anlam ve görev açısından incelenmesi gerekir (Hacıyev 1989: 83, 84).

+läş- a: Yukarıda belirtildiği üzere fiil yapım eki +lä- ve -ş- dönüşlülük ekiyle kaynaşarak oluşan birleşik bir ektir. Bu ekle türetilen fiillerde dönüşlü çatısına (özlik nisbeti) özgü olan hususiyet anlaşılabilir, bu fiiller anlam açısından +län- ekiyle yapılan fiillere benzer. Bir başka deyişle +läş- ve +län- ekleriyle yapılan fiiller arasında anlam açısından genel bir benzerlik vardır: *asanläş-, yaқınläş-, ağırläş-, tezläş-*. Bu nedenle bazen bir kelimedeki +läş- ve +län- ekleriyle yapılan aynı anlamlı fiillere de rastlanır: *rävşänläş-, – rävşänlän-; ‘aşabiläş-, – ‘aşabilän-*. Ne var ki, Standart Özbek Türkçesinde +läş- ve +län- eklerinin fiil yapım görevleri somutlaşmıştır. Artık bu eklerin biri diğerinin yerine kullanılmamaktadır. Yani +läş- ve +län- eklerinin işlevleri sınırlanmış olup belirli kelimelerden fiil yapmaktadır. Bu ekleri birbirinden ayıran nokta, +läş- ekiyle yapılan fiillerin +län ekiyle; +län ekiyle yapılan fiillerin +läş- ekiyle yapılmamasıdır. Örneğim, *täşvişlä-, aқsaқlän-, kässällän-, avqatlän-, zävқlän-, şäklän-, faydälän-, tolkınlän-, cilvälän-; cäncalläş-, birgäläş-, ‘ähdläş-, қıyınläş-, şuһbätläş-, yaқınläş-, aydinläş-, қopalläş-, däğalläş-*.

+lāş- eki genellikle adlardan ve sıfatlardan fiil yapar. Her iki durumda da esasen bir biçimde olan fiil yapılıdır. Örneğin adlardan yapılan fiiller, kişi veya nesnenin özellik, nitelik ve durumu kazanması anlamını ifade eder: *hāyvanlāş-*, *mārkāzlāş-*, *‘umumlāş-*, *kōpçiliklāş-*. Millet, topluluk, boy adlarını bildiren adlardan yapılan *Türklāş-*, *Özbeklāş-*, *Farslāş-*, *‘Ārāblāş-*, *Ruslāş-* gibi fiiller de +lāş ekinin aynı işleviyle yapılmış fiillerdir.

+lāş- ekiyle sıfatlardan yapılan fiiller de, adlardan yapılan fiiller gibi kişi veya nesnenin bir özellik, nitelik veya bir duruma sahip olmasını, o kişi veya nesnede buna benzer özelliklerin bulunmasını bildirir. *āblāhlāş-* *ādābsizlāş-*, *ķuyuklāş-*, *‘āvamlāş-*, *ārzanlāş-*, *sekinlāş-*, *dostlāş-*, *güzellāş-*, *beganālāş-*, *keskinlāş-*. +lāş- eki bu işleviyle sadece geçişli fiiller yapar.

+lāş- b: Bu birleşik ek, +lā- fiil yapma eki ve -ş- işteşlik ekinin (birgelik nisbet formasını yesavçi koşımçe) kaynaşmasından oluşan ektir. Bu ek genellikle adlardan ve belirli miktarda diğer kelime türlerinden fiil türetir. Adlardan türetilen fiiller, kılış, kılınış anlamını bildirir: *yardāmlāş-*, *hāzillāş-*, *musabakālāş-*, *māşlāhātlāş-*, *muzakārālāş-*, *tillāş-*.

Verilen örneklerde görüldüğü üzere, +lāş- ekiyle türetilen fiillerden kılış ve kılınış anlamı anlaşılır. Bunun yanı sıra kılış ve kılınışın gerçekleşmesinde birden fazla kişinin katkısı olduğu da belirgindir. Bunun gibi özellikleri olamayan adlardan, özellikle somut adlardan +lāş- eki bu tür fiiller türetmez.

+lāş- ekiyle türetilen fiiller işteşlik (birgelik) anlamını ifade ederken, +lān- ekiyle yapılan fiiller ise dönüşlülük (özlik) anlamını bildirir. Örneğin, *şuħbātlāş-*, *- ħārākātlān-*; *māşlāhātlāş-*, *- şikayātlān-*. +lāş- ve +lān- eklerinin bu özelliğinden dolayı bu eklerle yapılan fiillerin kök ve tabanları birbirinden farklı olur. Yani aynı kelimedenden hem +lāş- eki hem de +lān- ekiyle fiil türetilmez. Çünkü +lāş- ekiyle yapılan fiillerin köklerine (*yardām*, *hāzil*, *musabaka*, *māşlāhāt*, *muzakārā*, *şuħbāt*) dikkat edilirse, +lān- ekine özgü olan nitelik ve özellik bulunmamaktadır. Dolayısıyla bu kelimelerden +lān- eki fiil türetmez.

+lāş- c: +lā- eki ve fiilin mastar biçimini yapan -ş- ekinin (hareket namı formasını yesavçi koşımçe) kaynaşmasından oluşan bir ektir. Aslında bu ek son zamanlarda Rusçanın etkisi altında oluşan bir ektir ve bu dilden alıntı kelimelerden bir iş adını yapmıştır: *kampekslāş-*, *kollektivlāş-*, *intensivlāş-*, *āvtomatlāş-* (Hacıyev 1989: 87).

Standart Özbek Türkçesinde +lāş- eki ve bu ekle türetilen kelimeler, Afganistan Özbek Türkçesinde kullanılmamaktadır. Çünkü Afganistan Özbek Türkçesinde bu Rusça alıntılar bulunmamaktadır.

+sirä-

Bu ek bazı adlardan ve "sen, siz" (teklik 2. şahıs ve çokluk 2. şahıs) zamirlerinden fiil türetir. Adlardan türemiş olan fiiller, kökte bildirilen nesneye, duruma gereksinim duyma, o nesne veya durumu hissetme, isteme gibi anlamlar ifade eder: *ķansirä-*, *suvsirä-*, *tuzsirä-*, *yatsirä-*, *gumansirä-*, *ķaufsirä-*. Sen ve siz zamirlerinden yapılan fiillerde ise konuşma sürecinde sen veya siz diye hitap etme söz konusudur: *sensirä-*, *sizsirä-*.

Özbek Türkçesinde işlek olmayan birçok fiil yapan ek vardır. Ancak bu ekler sadece bir veya iki fiil türetmiştir: *käm + sit-* > *kämsit-*, *baş + ķar-* > *başķar-*, *yoķ + al-* > *yoķal*, *kuķ + än-* > *kuķän-*.

1.4.1.4. Zarf Yapımı (Reviş Yeselişi)

Özbek Türkçesinde zarf yapımı esasen ek ekleme ve birleştirme yollarıyla gerçekleşir (Abdurahmanov 1975: 529). Kaynaklarda belirtildiği üzere, Özbek Türkçesinde zarf yapma ekleri sayıca çok fazla değildir. Bu nedenle ek ekleme yoluyla türetilen zarfların sayısı da çok fazla değildir. Özbek Türkçesinde zarf yapımında işlek olan ekler, yani kelime yapma işlevini durdurmamayan zarf yapma ekleri olarak "+çä", "+çäsigä", "+lärçä", "-läb", "-deb" ekleri gösterilebilir (Hacıyev 1989: 93).

+çä

+çä ek, fiil dışında diğer tüm kelime türlerinden zarf yapabilir: *yaķşilik + çä* > *yaķşilikçä*, *yäşirin + çä* > *yäşirinçä*, *zärrä + çä* > *zärräçä*, *özgä + çä* > *özgäçä*. Ama, +çä ekiyle türetilen zarflar, hem sayıca fazla değildir, hem de zarf yapımında belli bir biçimi oluşturmamaktadır. Örneğin, *zärräçä*, *yaķşilikçä*, *äyyarçä*, *yäşirinçä* zarfları adlardan ve sıfatlardan türetilmiştir. Ancak +çä eki, ad veya sıfatın belli bir leksik-semantik türünden, genel kelime yapım anlamına sahip olan bir türünü oluşturan zarflar türetmemektedir. Bu sebeplerden dolayı +çä ekiyle yapılan zarflar leksik-semantik açıdan kelime yapımının genel bir türünün çerçevesinde birleşmeyip birkaç türünü oluşturur. Yani herhangi bir kelime türüne ait kelimelerden yapılan zarflar, çeşitli leksik-semantik türe ait olur. Örneğin, *yäşirinçä* (*tarz zarfi*), *butuniçä* (*azlık-çokluk; miktar zarfi*) (Abdurahmanov 1975: 529; Şaabdurahmanov 1980: 2002; Hacıyev 1989: 93):

+çä eki, basit ve türemiş kelimelerin yanı sıra çekim ekleri alan kelimelere de gelebilir. Özellikle şahıs ve dönüşlülük zamirlerine iyelik eki ve ilgi hali ekinden sonra

gelerek bu zamirlerden zarf yapabilir: *meniñçä* (< men + iñ + çä), *bizniñçä* (< biz + iñ + çä), *öziçä* (< öz + i + çä) (Abdurahmanov 1975: 530).

+çäsigä¹⁵

Bu ek, genellikle kişileri bildiren adlara ve bazen sıfatlara gelerek hareket veya durumun, kişi ya da nesneye özgü biçimde oluştuğunu bildiren zarflar türetir: *dehkançäsigä*, *yigitçäsigä*, *märdçäsigä*, *tentäkçäsigä*, *açıqçäsigä* (Şaabdurahmanov 1980: 2003; Hacıyev 1989: 94).

+läb

+läb eki adlardan, sıfatlardan veya hacim, ölçü, miktar ve zaman bildiren kelimelerden zarf türetir: *köpläb*, *yahşiläb*, *tazäläb*, *mäydäläb*, *ciribläb* gibi. Zaman bildiren kelimelerden yapılan zarflar, kılış ve kılınışın kökte belirtilen sürede gerçekleştiğini ifade eder: *ayläb*, *yilläb*, *häftäläb*, *äzanläb*. Hacim, miktar ve ölçü bildiren kelimelerden yapılan zarflar ise hareketin bu kavramlarla birlikte gerçekleştiğini bildirir: *metrläb*, *qarıçläb*, *qadaqläb*, *ciribläb*, *serläb*, *qapläb*, *sıqımläb*, *havuçläb*.

+lärchä

Zarf yapma ekleri arasında en işlek olan ektir. Bu ek, çokluk eki +läb ve ad soylu kelimelerden zarf türeten +çä ekinin kaynaşmasından oluşan birleşik bir ektir. Bu nedenle +lärchä ekiyle türetilen zarflarda çokluk ekinin anlamı da sezilebilir. +lärchä eki adlardan, sıfatlardan ve sayı sıfatlarından zarf türetebilir.

+lärchä eki, genellikle kişiyi bildiren adlardan ve sıfatlardan zarf yapar. Bu ekle yapılan zarflar, kılış ve kılınışın veya sıfatın niteliğini, nesnenin hareketiyle, niteliğiyle karşılaştırarak benzerliğini bildirir: *qardaşlärchä*, *atälärchä*, *balälärchä*, *dostlärchä*, *ortaklärchä*. +lärchä eki sıfatlardan zarf türettiğinde, bu zarflar yalnızca kişilere özgü özellik ve nitelik bildirmekle birlikte bu özellik ve niteliğin sahibini de bildirir. Bunun yanı sıra bu zarflar sıfat olarak değil, ad olarak görev yapar: *qahrämanlärchä*, *märdlärchä*, *telbälärchä*, *yavuzlärchä*, *surbetlärchä*, *äyibdarlärchä*, *bepärvalärchä* gibi.

+lärchä eki, bazı sayı sıfatlarından ve ay, yıl ve asır gibi zaman bildiren adlardan da zarf türetir. Bu zarflar, nesnenin veya hareketin niceliğini, zaman açısından da niteliğini bildirir: *onlärchä*, *yüzlärchä*, *miñlärchä*, *saätlärchä*, *kunlärchä*, *aylarçä*, *yillärchä*, *äsirlärchä*.

15. +çäsigä eki aslında +çä ve +sigä eklerinin birleşip kaynaşmasından oluşan birleşik bir ektir (Abdurahmanov 1975: 530; Hacıyev 1989: 93).

+(s)igä

Bu ek, teklik 3. şahıs +(s)i iyelik eki ve yönelme hali +gä ekinin kaynaşmasından oluşan birleşik bir ektir. +(s)igä ekiyle türetilen zarflar, hareket ve durumun oluşma biçimini bildirir: *uzunesigä, qataräsigä, kotäräsigä, tikkäsigä, kondälänigä*.

+siz

Özbek Türkçesinde +siz eki, sıfatın yanı sıra zarf da türetir: *tohtavsiz, hişabsiz, ruşätsiz, vaqtsiz*.

Farsça ve Arapçadan Alıntı Ekler:**be+**

Özbek Türkçesinde +siz ekiyle aynı görevde kullanılan bir ön ek olan be+ eki sıfatın yanı sıra zarf da türetir: *bemälal, beihıtyar, bemähäl, bevaqt*.

+anä

+anä eki genellikle kişileri bildiren veya kişilere özgü özellik ve nitelik bildiren adlardan zarf türetir. Bu zarflar, durum ve hareketin, kelime kökünde bildirildiği şekilde gerçekleştiğini ifade eder: *qahrämananä, galibanä, dostanä, mahiranä, halişanä, faqıranä, acızanä*.

+anä ekiyle yapılan zarflar, anlam açısından +lärçä ekiyle yapılan zarflara çok yakındır. Bu zarflar, yukarıda belirtildiği üzere, genel olarak insana özgü durum ve hareketin niteliğini bildirirler: *qahrämananä – qahrämanlärçä, dostanä – dostlärçä* gibi. Ama +lärçä ekiyle zarf türetilen tüm kelimelerden +anä ekiyle zarf türetilmez. +anä eki, sadece Farsçadan alıntı olan kelimelere eklenebilir.

+än

Bu ek sadece Arapçadan alıntı kelimelerden zarf türetir: *vicdanän, mäcburän, mäzmunän, taħminän, cävabän, hayalän, täşadifän* gibi.

Belirtilen bu eklerin dışında bazı zarf türeten ekler da vardır. Ancak o ekler sadece bir veya iki zarf türetir. Örneğin +läy, +äki ve +inçä ekleri sadece *butunläy, tirikläy; yadäki; köpinçä, vaqtinçä* gibi zarfların bileşiminde görülebilir.

1.4.2. Birleştirme Yoluyla Kelime Yapımı (Kompozetsiye Usuli Bilen Söz Yeselişi)

Her dilde kök diye adlandırılan ana dilden gelme temel kelime kadrosu sınırlı olduğu için, dil zaman içinde beliren ihtiyaçları ve yeni kavramları karşılamak üzere, çeşitli yollara başvurmuştur (Korkmaz 1999: 681). Bu yollardan biri de birleştirme yoludur. Bilindiği üzere tüm dillerde çeşitli kavramlar birer kelimeyle bildirilir; fakat çoğu zaman kelime yetersizliği, anlatım zorunlukları veya çeşitli anlam ilgileri

dolayısıyla kavramların iki yahut da fazla kelime ile bildirdikleri de görülür. Bu bildirim şekilleri zaman geçtikçe kalıplaşır ve bir tek kavram bildirmeye başlar; böylece birleşik kelimeler doğar (Göğüş 1962: 245).

Birleşik kelimelerin tanımında, birden fazla kelimenin birleşme yoluyla yeni bir kelimenin ortaya çıkması ve yeni bir kavramı karşılaması konusunda dilciler hemen hemen aynı fikirdedirler.

"Yeni bir kavramı karşılamak için iki veya daha çok kelimenin Türkçenin söz kalıplarına uygun belirli yollarla bir araya getirilmesi kurulmuş söz birliği." (Korkmaz 2007: 47; Göğüş 1962: 240; Özel 1977: 49; Banguoğlu 2011: 294).

"İki ya da daha çok sözlükbirimin kaynaşıp kalıplaşmasıyla oluşan ve anlamlı bir tek birim işlevi gören öge." (Vardar 2007: 44).

"Bir nesnenin isim olmak üzere yan yana gelen birden fazla ismin meydana getirdiği kelime grubudur." (Ergin 2009: 385).

"Birleşik kelime, birden fazla bağımsız anlamlı morfemden oluşan bir kelimedir." (Şaabdurahmanov 1980: 173; Turniyazov 2006: 70; Hazretkulov 2007: 91).

"Birleşik kelime, bağımsız leksik anlamlı iki veya üç kelimenin birbirine bağımlı olarak yeni bir kelimeyi karşılamasıdır." (Hacıyev 1985: 119).

Bu tanımlardan hareketle birleşik kelime için şu tanım yapılabilir: *Leksik anlam bildiren iki veya daha fazla kelimenin, dil bilgisel ilgi sezilmeksizin, birleşmesinden veya kaynaşmasından oluşan ve yeni bir kavramı karşılayan; yeni bir anlam ifade eden kelime, birleşik kelimedir.*

Özbek Türkçesinin kelime yapımı ile ilgili çalışmalarda, birleştirme yoluyla kelime yapımından söz edildiğinde birleşik kelimeler, birleşik kelimelerden söz edildiğinde ise birleştirme yoluyla kelime yapımı dikkate alınmaktadır. Halbuki, birleşik kelimelerin tümü birleştirme yoluyla yapılmış kelimeler değildir. Bundan ötürü tüm birleşik kelimelerin, birleştirme yoluyla kelime yapımının malzemesi olması neredeyse imkansızdır (Hacıyev 1989: 97). Dolayısıyla birleşik kelimelerin hangi yollarla yapıldığını ortaya koymak gerekir.

1.4.2.1. Birleşik Kelimelerin Yapım Yolları

Birleşik kelimeler, dilbilgisi çalışmalarında, birleştirme yoluyla yapılan birleşik kelimeler yahut da sözdizimsel yolla yapılan birleşik kelimeler olarak ifade edilmektedir. Birleştirme yolu da iki kelimenin yan yana getirilmesi olarak belirtilmektedir. Ancak, iki kelimenin doğrudan yan yana getirilmesi veya gelmesi Özbek Türkçesinin dilbilgisi kuralları açısından doğru olmaz. Çünkü kelimeler önce bir araya gelerek tamlamaları oluştururlar. Daha sonra zaman içerisinde bu tamlamalar dilde kullanıla kullanıla anlambilim, dilbilgisi ve sesbilgisi kuralları açısından bir bütün hale gelerek birleşik kelimelere dönüşürler (Hacıyev 1963: 7, 8). Bu konuyu Gencan, şu şekilde ifade etmektedir. "Yan yana getirilmiş ya da gelmiş her iki sözcük hemen bileşmiş sayılmaz. Sözcüklerin bileşmiş sayılmaları için kaynaşmış, kalıplaşmış bulunmaları ya da terim değerinde olmaları gerekir.¹⁶" (Gencan 2007: 282). İki kelimenin doğrudan yan yana gelerek birleşik kelime yapması, sadece bazı durumlarda olabilir. İki kelimenin yan yana getirerek birleşik kelime yapma olayı, esasen teknolojinin gelişmesiyle yeni kavramlara ihtiyaç duyulması sonucunda, özellikle (kalkalaş)¹⁷ yoluyla yeni birleşikler yapılmış olmasında görülebilir: *işlâb çıkarış, işlâb çıkar-* gibi.

Sözdizimsel kelime yapımı denildiğinde de kelimelerin yan yana gelerek bir birleşigi oluşturması anlaşılır. Medaliyev "Hazirgi Zaman Özbek Tilide Koşma Sözcükler" adlı çalışmasında birleşik kelimelerin sözdizimsel yolla yapılması üzerinde durarak, sözdizimsel yolla kelime yapımı denince, kelimeleri birleştirerek kelime yapma olayının düşünülmesi gerektiğini belirtmiştir (Hacıyev 1963: 8). Bu ifadeye göre, kelimeleri sözdizimsel yolla birleştirme söz konusu olduğunda, birden fazla kelimenin dilbilgisi kurallarına uyularak birleştirilmesi anlaşılır. Kelimelerin dilbilgisi kurallarına uygun birleşmesinden ise kesinlikle birleşik kelime oluşmaz, aksine tamlama oluşur. Bu tamlamaların ise dilin gelişim sürecinin belirli dönemlerinde anlambilim, dilbilgisel ve sesbilgisel açıdan kaynaşarak birleşik kelimeye dönüşmesi mümkündür.¹⁸

16. Gencan, kelimelerin kaynaşmış sayılabilmeleri için gereken koşullardan birkaçını aşağıdaki gibi belirtmiştir: I. Birleşen kelimeler, kendi leksik anlamını artık düşündürmezler. O denli kalıplaşmış olurlar ki aralarına her hangi bir kelime veya ek giremez, girerse anlam değişir. II. Birleşen kelimelerin hiç olmazsa birisi leksik anlamından ayrılmış olur. Ses aşınması yüzünden birleşen kelimelerde vardır. IV. Birer bilim, fan, sanat kavramını adlandırmaya yarayan terim niteliğindeki birleşiklerde leksik anlamlarından sıyrılma olayı pek kesin değildir (Gencan 2007: 282, 283).

17. Bir dilin, başka dillerin biçembilim (deyiş bilim) ve leksik birimlerinin modelleri esasında kendi söz varlığından yararlanarak kelime veya kelime gruplarını oluşturmasıdır (Hacıyev 1985: 41).

18. Göğüş, birleşik kelimelerin oluşumu, Türkçedeki birleşik kelimeleri "belirtme ilgisiyle ve söz dizimi ilgisiyle" oluşmuş olanlar diye iki ana çerçeve içinde incelemiştir. Bunun nedenini de şu şekilde

Kaynaklarda, Özbek Türkçesinde birleşik kelimelerin üç yolla yapıldığı belirtilmiştir:

- I. Sentaktik-leksik (sözdizimsel-sözlüksel) yolla birleşik kelime yapımı
- II. Sentaktik-morfolojik (sözdizimsel-biçimbilimsel) yolla birleşik kelime yapımı
- III. Morfolojik (biçimbilimsel) yolla birleşik kelime yapımı

1.4.2.1.1. Sentaktik-Leksik (Sözdizimsel-Sözlüksel) Yolla Birleşik Kelime Yapımı

Sentaktik-leksik yolla birleşik kelime yapımında, kelime grubu herhangi bir ek almaksızın kaynaşır. Kelime grubunu öğeleri leksik anlamlarını kaybederek tek bir anlam bildirmeye başlar. Kelime grubu dilbilgisel ve sesbilgisel açıdan kaynaşarak bir bütünlük ifade etmeye başlar. Bu kaynaşmaların ve anlam değişmelerinin sonucunda ise kelime grupları birleşik kelimelere dönüşerek birleşik kelimeleri oluşturur (Hacıyev: 1963: 9). Örneğin, *dästargül* "bir tür çiçekli bitki" *aşpiçaq* "kemik kırmak, et kesmek için kullanılan büyük bıçak", *körsiçkan* "tarla faresi, köstebek", *aquruğ* "kabuğu ve çekirdeği beyaz çok tatlı bir tür kavun", *kıziluruğ* "çekirdeği ve içi kırmızımsı bir kavun türü", *börigül* "sürekli yeşil olan birkaç yıllık bitki" *kaşqargül* "dalya, yıldız çiçeği" gibi.

Bu biçimde olan birleşik kelimelerin, sentaktik-leksik yolla yapılan birleşik kelimeler olarak adlandırılmasında iki neden gösterilmiştir. Birincisi, bu tür birleşik kelimelerin, aslında birden fazla kelimenin dilbilgisi kurallarına göre bir araya gelerek oluşturduğu kelime grubundan oluşmasıdır. İkinci olarak, anlam değişmesi sonucunda kelime grubunun birleşik kelimeye dönüşmesidir. Bu nedenle kelime gruplarının

açıklamıştır: "Düşüncelerin bildirilmesi için kelimeler belirtme grubu, hükümlene grubu şekillerinde bir araya gelmektedir. Zamanla bu gruplardan bazıları kalıplaşarak tek anlam bildirmeye başlar. Bundan dolayı, birleşik kelimelerin oluşmasında görülen şekiller, kelimelerin bir düşünce bildirmek amacıyla gruplaşması yollarına benzer."(Göğüş 1962: 249).

Atalay, "Türkçede Kelime Yapma Yolları" adlı eserinde, birleşik kelimelerin yapım yollarından söz etmemiştir. Ancak birleştirme yoluyla kelime yapımında göz önüne alınması gereken bazı kuralları belirtmiştir. Bu kurallar aşağıda olduğu gibi aktarıldı:

I. Bileştirilecek olan iki kelimedenden birincisinin son harfiyle, ikincisinin ön harfi, sessiz harflerden olursa hiçbir şey değişmeden, her iki kelimeyi yan yana getirmek yetiştir: *beşbıyık*, *Beşiktaş kırkbayır* vb.

II. Birinci kelimenin son harfi sesli, ikinci kelimenin ilk harfi sessiz olursa yine hiçbir şey değişmez: *kuzukulağı*, *alaçam* vb.

III. Birinci kelimenin son harfi sessiz, ikinci kelimenin ilk harfi sesli bir harf olursa, birinci kelimenin sonundaki sessiz harf ikinci kelimenin ön sesiyle kaynaşarak birinci kelimenin son harfi, ikinci kelimenin ilk harfinin harekesini alır: *kayın ana* → *kaynana*, *hanımeli* → *hanımeli* gibi.

IV. İlk kelimenin sonu ile ikinci kelimenin önünde sesli birer harf bulunursa, sesli harfin birisi düşer: *karaağaç* → *karağaç*, *kara oğlan* → *karoğlan*.

V. İzafet varsa kimi zaman izafet edati düşer: *kol bağı* → *kolbağ*, *bilek yüzüğü* → *bilezik*.

VI. Birleştirme işinde, iki hal görülmektedir: Birinci hal, kelimeler birbirleriyle iyice kaynaşmamıştır; yukarıdan verilen örnekler hep bu soydandır. İkinci halde kelimeler birbirleriyle bütünlük kaynaşarak tek kelime haline gelmiş bulunur: *iç edik* → *çedik*, *uş imdi* → *şimdi* (Atalay 1946: 72, 73).

birleşik kelimelere dönüşmesinin, biçimbilimsel (morfolojik) kelime yapımı olarak değerlendirilmesi doğru olmayabilir (Hacıyev: 1963: 9). Dolayısıyla kelime gruplarının birleşik kelimelere dönüşmesi olayı, biçimbilimsel (morfolojik) kelime yapımından ayırt edilmelidir.

1.4.2.1.2. Sentaktik-Morfolojik (Sözdizimsel-Biçimbilimsel) Yolla Birleşik Kelime Yapımı

Sentaktik-morfolojik yolla birleşik kelime, kelime gruplarına yapım ekleri eklenerek yapılır: *beşyillik*, *beşkünlik*. Bu tür birleşik kelimelerin yapımına sentaktik-morfolojik yol denilmesinin de iki nedeni vardır. İlk önce, *beşyillik*, *beşkünlik* birleşik kelimeleri +lik eki eklenmeden önce niteleyen nitelenen biçiminde olan bir tamlama olduğu bellidir. İkinci olarak, *beşyil*, *beşkün* tamlamalarına +lik eki eklenerek *beşyillik* ve *beşkünlik* birleşik kelimeleri yapılmıştır (Hacıyev: 1963: 10). Ancak bu yolla, çok fazla birleşik kelime yapılmamıştır.

1.4.2.1.3. Morfolojik (Biçimbilimsel) Yolla Birleşik Kelime Yapımı

Bu yolla yapılan birleşik kelimeler, yapım özelliklerine göre hem kelime gurplarından oluşan birleşik kelimelerden, hem de kelime grubuna yapım eki gelerek oluşan birleşik kelimelerden farklıdır. Söz gelişi, *kızılıştan* "başı büyük ve gagası uzun bir orman kuşu", *kozişarin* "mantar" gibi birleşik kelimelerin, kelime gruplarının kaynaşmasından oluşan birleşik kelimeler olarak değerlendirilmesi uygun değildir. Çünkü bunlar, iki kökün bir araya gelmesinden oluşan birleşik kelimelerdir. Köklerle yapılan birleşik kelimeler, morfolojik yolla yapılan birleşik kelimeler olarak bilinir. Dolayısıyla iki kökün bir araya gelmesinden oluşan birleşik kelimelere morfolojik yolla yapılan birleşik kelimeler denir (Hacıyev: 1963: 10).

1.4.2.2. Birleşik Kelimelerin Türemiş Kelimelerden Farkı

Yukarıda birleşik kelimelerin tanımlarında belirtildiği üzere, birleşik kelimeler birden fazla bağımsız anlamlı kelimedenden oluşur. Türemiş kelimeler ise bir bağımsız, bir veya birkaç bağımlı anlamlı ögeden oluşur: *itbâlik* "köpek balığı", *aşkavak* "kavak", *kozişarin* "mantar", *şamçırağ* "mum", *biläküzük* "bilezik", *elsevâr* "halkı seven", *birçimdîm* "bir çimdik" bunlar birleşik kelimelerdir; *temirçilik* "demircilik", *kökâlâmzarlaşdır*- "yeşil duruma getirmek, çayırlaştırmak", *tartinçağ* "çekingen", *pillâçilik* "ipek böcekçiliği", *köngilsizlik* "tatsızlık", *körgäzmä* "sergi", *başşaruvçi* "yönetici" vb. bunlar ise türemiş kelimelerdir.

Eğer birleşik kelimelerin ögelerinden biri dilde bağımsız olarak kullanılmıyorsa, bu tür birleşik kelimeler, birleşiklik niteliğini ve özelliğini kaybederek basit kelimeye dönüşür. Örneğin, *keçkurun* "akşam" kelimesinin, tarihsel açıdan birleşik kelime olduğu belirtilmiştir. Ancak bu kelime, Özbek Türkçesinin eş zamanlı kelime yapımı açısından biçimbirimlere ayrılmamaktadır. Bu nedenle *keçkurun* kelimesi, basit kelime olarak değerlendirilmiştir (Şaabdurahmanov 1980: 173).

Diğer dillerden alıntı kelimelerin, basit veya birleşik kelime olduğu konusunda farklı görüşler vardır. Eğer alıntı birleşiklerin ögeleri, Özbek Türkçesinde bağımsız anlamlı kelimeler olarak kullanılıyorsa, o halde, bu birleşikler, birleşik kelimeler olarak değerlendirilebilir. Örneğin, *kāmdidar*, *huşhabār*, *aramican*, *cāvanmārd*, *sabitkadām* birleşik kelimelerdir. Çünkü Özbek Türkçesinde bu bileşik kelimelerin ögeleri; *kām*, *dīdar*, *huş*, *habār*, *aram*, *can*, *cāvan*, *mārd*, *sabit*, *kadām* bağımsız anlamlı kelimeler olarak da kullanılmaktadır. Eğer birleşiklerin ögelerinden biri, Özbek Türkçesinde bağımsız anlamlı kelime olarak kullanılmıyorsa, o halde, bu tür birleşikler, birleşik kelimeler olarak değerlendirilemez. Sözcüğü, *kāmnāma*, *mehmannāvaz*, *insanpārvār*, *māşharābaz*, *‘umrbad gibi* kelimeler, birleşik kelime değildir. Çünkü *nāma*, *nāvaz*, *pārvār*, *baz*, *bad*, ögeleri Özbek Türkçesinde bağımsız anlamlı kelimeler olarak kullanılmamaktadır. Bu tür kelimeler hangi dile aitse o dil açısından birleşik kelime olarak değerlendirilebilir (Hacıyev 1963: 12).

1.4.2.3. Birleşik Kelimelerin Tamlamalardan Farkı

Türk lehçeleri araştırmacılarının pek çoğu, birleşik kelimelerin özünü genel olarak doğru açıklarken, onların sınırlarını ve şeklen benzer olan diğer dil birimlerinden farklarını tespit etmemektedirler. Diğer Türk lehçelerinde olduğu gibi Özbek Türkçesindeki birleşik kelimeler de bilindiği üzere iki bazen üç kelimedenden oluşmaktadır. Dilin içerisinde iki veya daha fazla kelimedenden oluşan şeklen birleşik kelimelere benzeyen başka birimler de vardır (Ganiyev 2010: 34). Özbek Türkçesinde, birleşik kelimeleri bu birimlerden ayırt edebilmek için somut bir yöntem yoktur. Birleşik kelimeleri dildeki benzer birimlerden, özellikle tamlamalardan kolaylıkla ayırt edilememesinin temel sorunları ve zorlukları somut bir yöntemin olmamasına dayanmaktadır. Bu sorunlar ve zorluklar Özbek Türkçesinin kendine özgü özelliklerinden kaynaklanırken, onları doğru bir şekilde çözebilmek için bu dilin kurallarına uygun bir yöntem izlemek gerekmektedir (Hacıyev 1963: 14, 15). Aşağıda

söz konusu tamlamaları birleşik kelimelerden ayırt etme ölçütleri belirlenmeye çalışılacaktır.

Birleşik kelimenin tamlamadan esas farkı, birleşik kelime, yukarıda belirtildiği üzere birden fazla kök veya gövdeden oluşur. Tamlama ise birden fazla bağımsız anlamlı ve sözdizimsel bağlantılı kelimedenden oluşur. Buna rağmen birleşik kelime, şekil bakımından tamlamaya benzer (Hacıyev 1963: 14). Ama birleşik kelimeleri oluşturan ögeler, tek bir leksik anlam ifade eder ve cümlede tek bir kelime olarak işlem görürler. Yani bu ögeler arasında sözdizimsel bağlantı yoktur: *aybaltä* "ucu aya benzeyen uzun saplı bir balta türü" *aybaltä* "ucu aya benzeyen uzun saplı bir balta türü", *tuyäkuş* "deve kuşu", *taşbağa* "kaplumbağa", *koziqulaq* "kuzukulağı", *karägül* "siyah ebem gömeci", *kuşkonmäs* "çok dikenli yabanî bir bitki", *eçkisakal* "keçisakallı", *egärkaş* "kaşları yaya benzeyen", *kıltamaq* "iştihatsız" gibi.

Birleşik kelimelerden farklı olarak tamlamaları oluşturan ögeler ise leksik anlamlarını koruyarak iki farklı leksik anlam ifade eder ve cümlenin iki ögesi olarak işlem görürler. Bununla beraber ögelerin arasında sözdizimsel bağlantı da vardır (Şaabdurahmanov 1980: 173): *ätläs köyläkli (kız)* "kumaş giysili (kız)", *on beş kabätli (bina)* "on beş katlı (bina)", *galäbä kuni* "zafer günü", *kättä uy* "büyük ev", *tinçlik bäyrämi* "barış bayramı", *adabli balä* "uslu çocu", *şirin kavun* "tatlı kavun" gibi.

Görüldüğü üzere, birleşik kelimelerin ögeleri kendi bağımsızlıklarını kaybederek tek bir leksik anlam bildirmekte ve tek bir kavramı karşılamaktadır. Halbuki, tamlamalarda durum böyle değildir. Tamlamaların ögeleri bağımsız anlamlarını korumamıştır. Bu tamlamalar, kelime grubu olarak görev yapmaktadır.

Birleşik kelime ögeleri arasına, bağımsız anlama sahip olan bir kelime giremez, yani bu ögeler birbirinden ayrı olarak yer alamazlar. Örneğin, *aqkuş* "kuğu" birleşik kelimesindeki ögeleri herhangi bir kelimeyle ayırmak mümkün değildir. Birleşik kelime ögelerinin birbirinden ayrı olarak yerleşmesi durumunda, bu kelime ya sözdizimsel birimlere dağılır veya bütünlüğü kaybeder. Belirli bir anlamı olmayan kelimelerin suni bir dizisine dönüşür (Ganiyev 2010: 36). *Aqkuş* birleşik kelimesi, üçüncü bir kelimeyle bölündüğünde bağımsız tamlama haline gelir: *Balälär köldä, aq alä kuşlärmñ süzib turışni mäzzä kılib tämaşa kıldilär*. "Çocuklar gölde, beyaz alaca kuşların yüzüsünü iştihakla izlediler."

Birleşik kelime ve tamlamalar arasında sesbilgisel ve tonlama farklılıkları da mevcuttur. İlk önce, şeklen birleşik kelimelere benzeyen tamlamalarda genellikle iki bağımsız vurgu vardır. Birleşik kelimelerde ise sadece tek bir vurgu görülmektedir.

Örneğin, *bayoğli* "baykuş" birleşik kelimesinde ilk ögenin ilk hecesinde tek bir vurgu vardır. Söz konusu birleşik kelimeyle benzer tamlamayı ele alırsak, tonlama bakımından tamamıyla farklı bir tablo gözlemlenir. Yani söz konusu tamlamada iki farklı vurgu olacaktır: *bay oğli* "zengin çocuğu, patronun çocuğu". *Bayoğli* birleşik kelimesinde tek vurgu vardır. Tek vurgunun olması, birleşik kelimeyi tamlamadan ayıran özelliktir. Örneğin, *kırk ağayni* "gülün uzun ve küçük çiçekli türü" birleşik kelimesinde, aynı ögelerden oluşan tamlamanın sahip olduğu vurgu görülmez: *kırk ağayni* "kırk kardeş".

Sonuç olarak birleşik kelimeleri, tamlamalardan ayırt edilmesi anlambilimsel ve dilbilgisel özellik (anlam ve şekil) ile birlikte sesbilgisel özelliğe de dayanmaktadır. Görüldüğu gibi birleşik kelimeler tek bir vurgu alırlar. Tamlamalar da ise ögelerin ayrı ayrı vurguları vardır.

Birleşik kelimeleri bütünlüğünü oluşturan ve tamlamalardan farklı kılan özellikler şöyle sıralanabilir:

I. Tek ve bütün bir anlam;

II. Bölünmezlik, yani birleşik kelime ögelerinin, bağımsız anlama sahip olan kelimeyle bölünmemesi;

III. Tek bir vurgu ve birleşik kelime ögelerinin arasında vurgunun olmayışı.

Bütün belirtilen bu özellikler birleşik kelimeleri, tamlamalardan ayırmaktadır.

1.4.2.4. Birleşik Kelimelerin Deyimlerden Farkı

Dilde, birleşik kelimeler gibi birkaç kelimedenden meydana gelen, aralarında anlam kaynaşması gösteren ve kalıplaşmış şekilleriyle kullanılan başka kelime grupları da vardır (Göğüş 1962: 248). Bu kelime grupları kaynaklarda deyim olarak adlandırılmaktadır. Deyim, "Dilbilim Terimleri Sözlüğü"nde "Bir tür sözlüksel birim oluşturan anlam birim toplamaşması; genellikle öz anlamından az çok ayrı bir anlam içeren kalıplaşmış söz" (Vardar 2007: 71) olarak tanımlanmıştır. Korkmaza göre deyimler, "Belirli gramer kalıpları içinde bir araya gelen birden çok söz ya da söz grubunun, anlama güzellik ve zenginlik katmak için, mecazlı kullanışlar yolu ve çekici anlam kılığıyla yeni bir anlam oluşturan biçimde kaynaşmış bulunan söz topluluklarıdır." Birleşik kelimelerde de bir birleşme ve kaynaşma söz konusudur. Ancak, birleşik kelimelerin deyimlerle bazı ortak noktaları bulunsa da, ayrılan bir takım yönleri de vardır (Korkmaz, 2009: 175). Dolayısıyla bu bölümde, birleşik kelimeleri deyimlerden ayıran unsurlar üzerinde durulacaktır.

Dil birimi olarak birleşik kelimelerin özgürlüğünü tanımlarken, onların deyim birimlerinden ayırma ihtiyacı doğmaktadır. Deyimler, anlamsal ve sözdizimsel bakımından dilde ayrı bir kelime olarak işlev görmektedir. Deyimlerin anlamsal ve sözdizimsel açıdan ayrı bir kelime olarak işlev görmesi, bunun yanı sıra deyimisel oluşumların bölünmez dil birimi olarak yeniden türetilmesi de onları birleşik kelimelere yaklaştırmakta ve bağımsız kelime gruplarından ayırmaktadır (Ganiyev 2010: 36). Burada bütün deyim birimlerinden değil, dış yapısı bakımından birleşik kelimelere benzeyen ve onlardan ayırt edilmesi zor olanlardan bahsedilecektir. Birleşik kelimeler ve deyimlerin arasında söz konusu ayırt edici özellikler mevcut değildir. Birleşik kelimeler gibi birden fazla kelimedenden meydana gelen ve dış yapılarıyla da onlara benzeyen deyimler, tek bir anlama sahiptir ve cümlede sadece tek bir öge olarak yer almaktadır. Ancak söz konusu durum, birleşik kelimeler ve deyimler arasında ayırt edici özelliklerin bulunmadığı anlamına gelmez. Aralarında önemli farklar bulunmaktadır. Örneğin, *tili uzun* "dili uzun", *tört tārāf(i) kıblā* "nereye isterse gidiversin", *tabi yoq (māzāsi yoq)* "hasta" *toydän aldın nağara çälmaq* "bir şeyin veya bir olayın geçekleşmemesinden, kesinleşmemesinden önce o konu hakkında konuşmak", *kanini kaynatmaq* "kanını kaynatmak", *gam yemaq* "kaygı duymak". Eğer tek bir anlam ifade edilmesine dayanılırsa, o halde deyimler de, birleşik kelimeler olarak değerlendirilmesi gerekiyordu. Halbuki deyimleri, birleşik kelimeler olarak değerlendirmek doğru değildir (Hacıyev 1963: 14).

Yukarıda belirtildiği gibi, deyimler anlatıma güç katmak amacıyla, bazı kelimelerin çoğunlukla, gerçek anlamlarıyla değil de benzetmeli anlamları göz önüne alınarak bir araya getirilmiş dil birimleridir. Bunlar, kalıplaşmış olmalarına rağmen birleşik kelimeler gibi kaynaşmış birimler değildir. Birleşik kelimeler arasına ne bir ek, ne de bir başka kelime girebilir. Oysa deyimlerde durum böyle değildir. Deyimi oluşturan ögeler, aralarına kelime ve ek alabildikleri gibi çekimlenebilirler. Bunun yanı sıra değişik cümlelerde kullanılabilirler (Özel 1977: 59). Deyimler, tek bir anlam bildirdiğine göre tamlamalardan (erkin söz birikmeleriden)¹⁹ farklı olarak birleşik kelimelere benzer. Ancak şekil açısından tamlamalardan farklıdır. Deyimlerin, tek bir anlam ifade etmesi ve cümlede sözdizimsel işlev görmesi bir kenara bırakılırsa, tamlamalar gibi sözdizimsel bağlantıları korunmaktadır:

19. Sözdizimsel açıdan ögelerinin her biri bağımsız ögelere ayrılabilen tamlama: *bāhadir yigit, yāngi şāhār, sekin sözleşmaq, yām-yāşil balā* (Hacıyev 1985: 76).

toydän aldın nağarä çälmaq

Tabloda gösterildiği gibi tamlama ögelerinin aralarında sözdizimsel bağlantının korunması dolayısıyla tamlamanın kök ve gövdelerden değil, aksine kelimelerden oluştuğunu göstermektedir. Başka bir deyişle tamlamalarda, tamlama ögeleri şekil açısından bir bütünlülüğe sahiptir. Halbuki birleşik kelimelerde şekil bütünlüğü söz konusu değildir. Çünkü birleşik kelimeleri oluşturan ögeler arasında sözdizimsel bağlantı yoktur. Sözdizimsel bağlantının olmaması, birleşik kelime ögelerinin kelimelerden değil, anlamlı köklerden oluştuğunu gösterir. Söz gelişi, *belbağ* "bel bağı" birleşigi iki anlamlı köklerden (bel ve bağ) oluşmuştur. Şekil ve dış yapısı açısından *belbağ* birleşik kelimesinin ögeleri, bel ve bağ bağımsız kelimeleri olarak görünür. Ancak gerçekte ise kelimeler değildir (Hacıyev 1963: 14, 15). Çünkü *belbağ* tek bir kavramı ifade etmekte ve ögeleri arasında da sözdizimsel bağlantı bulunmamaktadır. Sözdizimsel bağlantı genellikle iki veya ikiden fazla kelime arasında olur.

Birleşik kelime ögeleri, benzer deyimlerden farklı olarak bağımsız tek bir vurgu alır. Deyimler ise genellikle iki veya ikiden fazla vurguya sahiptir. Bu durum, onları oluşturan kelimelerin göreceli olarak bağımsız olmalarıyla açıklanmaktadır (Ganiyev 2010: 38). Örneğin, *äsäläri* "bal arısı", *itbälük* "köpek balığı", *atkülak* "kuzukulağı", *tağalçä* "dağ eriği", *taşkömir* "taş kömürü" *eçkisakal* "keçisakallı" birleşik kelimeleri tek bir vurguyla nitelendirilmektedir. Deyimler ise iki vurguya sahiptir. Her bir öge, kendi bağımsız vurgusu ile nitelendirilmektedir: tili uzun, bir pulluk "beş paralık, değersiz", sitaräsi ıssık "alımlı, çekici, yakışıklı", bay bermaq "kumarı kaybetmek", köz tegmaq "nazar değmek". Vurgu farkı da birleşik kelimeleri ve deyimleri ayırt etmenin esas ölçütlerinden birini oluşturmaktadır.

Böylelikle, birleşik kelimelerin deyimlerden önemli farkı, genellikle birleşik kelimeleri deyimlerden kesin olarak ayırt etme olanağını veren sesbilgisel, biçimbilimsel, sözdizimsel ve anlambilimsel özelliklerinde yatmaktadır.

1.4.2.5. Birleşik Adların Yapımı

Birleştirme yoluyla yapılan birleşik adların bir kısmı yapım esası ve yapım vasıtası (formant; söz yesavçı formant) ögelerine sahiptir. Bu tür birleşik adların birkaç türü bulunmaktadır. Bu tür birleşik adlarda *tepä*, *payä*, *abad*, *hanä namä* gibi ögeler yapım vasıtası işlevindedir (Hacıyev 1989: 102).

tepä: Yer adları (özel adlar) yapar: *Tillatepä, Kıziltepä, Nävruztepä.*

payä: Esasen bazı bitkilerin gövdelerini bildiren birleşik adlarla nesne adlarını da yapar: *bedäpayä* "yoncanın kurutulmuş gövdesi", *buğdaypayä* "saman", *ärpäpayä* "arpanın gövdesi" *gözäpayä* "pamuğu alınan pamuk bitkisi, pamuk gövdesi", *kuncutpayä* "susam gövdesi", *ziğirpayä* "susamgillerden; susama benzeyen bitkinin gövdesi", *maşpayä* "yeşil mercimeğin gövdesi", *çirakpayä* "üstüne lamba koymak için ağaç veya demirden yapılan araç", *zinäpayä* "merdiven", *çarpayä* "yatak, açık havada oturmak veya yatmak için konan yatak".

abad: Bu kelime de yer adlarını bildiren (özel adlar) adlar yapar: *Fäyizabad, Mişirabad, Saşi abad, Türkmänabad, Asiyabad, Hanabad, Dävlätabad.*

hanä: Yer adları yapar: *aşpäzhanä* "mutfak", *cuvazhanä* "bitki yağı üretilen yer", *işhanä* "iş yeri, ofis", *basmähanä* "basımevi, matbaa", *mu'ayenähanä* "muayenehane", *çayhanä* "çay ocağı, çayevi", *därşhanä* "dershane" *kitabhanä* "kütüphane", *kamakhanä* "cezaevi, hapisane", *kömirhanä* "kömürlük", *toyhanä* "düğün evi" *tophanä* "savaş toplarının saklandığı yer; tophane".

namä: Resmi belge, mektup, gazete gibi yazılı kâğıtları bildiren birleşik adlar yapar: *talaknamä* "boşanma ilamı", *yilnamä* "bir yılda bir kez basılan dergi; bir yılın olaylarını kapsayan kitap", *äsasnamä* "birek kurum, kuruluş, parti ve derneğin yasaı", *aynamä* "ayda bir kez basılan gazete", *cävabnamä* "cevap olarak yazılan yazı" *ähdamä* "anlaşma şartlarını ve iki tarafın imzasını taşıyan kâğıt", *täklifnamä* "davetiye, davetname", *habärnamä* "bir olay hakkında bilgi verilen belge" *icazätnamä* "izinname, izin kâğıdı", *iltimasnamä* "istida, dilekçe, arzuhal", *mä'lumatnamä* "bilgi mektubu" *tä'birnamä* "tabirname", *täbriknamä* "tebrik yazısı, kutlama yazısı".

Birleştirme yoluyla yapılan birleşik adların pek çoğu bu yapıya sahip değildir. Bu tür yapıya sahip olmayan adların, birçoğu benzetme ve anlam aktarımı yoluyla yapılmıştır. Bununla birlikte bir nesne veya bir yerle bağlantısı olan birleşik adlar da vardır. Bu tür birleşik adlarda, birleşigi oluşturan ögeler kısmen veya tamamen anlam değişmesine uğramış birleşik adlardır. Bitki, çiçek, kuş, böcek, hayvan, eşya ve alet adlarını bildiren birleşik adların birçoğu benzetme ve deyim aktarması ile yapılmıştır: *almäbaş* "perde ayaklılar ailesinden olan bir tür ördek; tepeli dalgıç", *altınkongız* "altın böcek", *baltätümşük* "serçegillerden bir tür kuş", *cärkanat* "serçegillerden çukurluklarda ve dağ deliklerinde yaşan kuş", *ilanbälik* "yılan balığı", *itbälik* "köpek balığı", *kamişkulak* "kulakları düz ve daha uzun olan at", *taşbaka* "kaplumbağa", *kılkuş* "bağrı kara kuşuna benzeyen gurup halinde uçan bir kuş", *tuyäkuş* "deve kuşu", *atkulak*

"kuzukulağı", *itburun* "meyvesi kırmızı ve ekşi bir bitki, bu bitkinin meyvesi", *gazoti* "gövdesi dikenli bir bitki", *kärnäygül* "sarmaşıkgillerden çiçekleri mor, sarı, lacivert renkli ve yapışarak tırmanan bitki", *koşkulak* "yeni açmakta olan tomurcuk", *kaşkargül* "dalya, yıldız çiçeği", *koğangül* "dalya, yıldız çiçeği", *şäpälakgül* "alman süseni", *atemçäy(i)* "atın memesine benzeyen kırmızımsı üzüm", *eşäkmiyâ* "tohumu zehirli yabanî ot" *ayimkavak* "erken yetişen bir tür kabak", *börikällä* "bir tür yuvarlak kavun", *äncirşäftali* "incire benzer şeftali türü", *itkavun* "yabanî kavun", *yilayağı* "yılsonu" *yılbaşı* "yılın ilk günleri; yılbaşı" *aybaltä* "ucu aya benzeyen uzun saplı bir balta türü" *taşkömir* "taş kömürü", *miñayak* "kırkayak", *kırkboğın* "atkuyruğu, zemberek otu".

Birleşik adların oluşum biçimleri, ikinci bölümde birleşik isimler başlığı altında ayrıntılı şekilde incelenecektir. Bu bölümde birleşik adların, yapım esası ve yapım vasıtası özelliği olan bir kısmı değerlendirildi. Bunun yanı sıra benzetme ve anlam aktarımı yoluyla yapılan birleşik adlardan da örnekler verildi.

1.4.2.6. Birleşik Sıfatların Yapımı

Özbek Türkçesinde, birleşik sıfatları tamlamalardan ayırt etmek, birleşik adları tamlamalardan ayırt etmekten daha da güçtür. Çünkü nesnenin niteliği basit ve birleşik sıfatlarla birlikte sıfat tamlamalarıyla da ifade edilmektedir. Bu durum ise birleşik sıfatları, sıfat tamlamalarından ayırt etmede birtakım sorunlar oluşturmaktadır (Şaabdurahmanov 1980: 193).

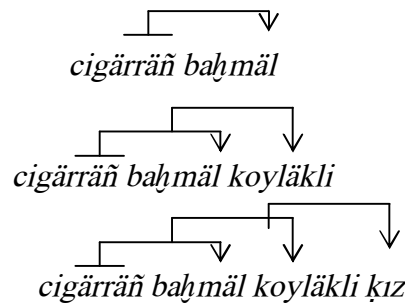
Birleşik sıfatlarla, sıfat tamlamaları arasında bir benzerlik söz konusu olduğundan bunları birbirinden ayırt etmede anlamın yanı sıra sözdizimsel bilgi de dikkate alınmalıdır. Örneğin, *'ammäbap kitab, qarä muqaväli kitab*. İlk örnekte, kitabın niteliğini *'ammäbap* birleşik sıfatı bildirmektedir. İkinci örnekte ise *qarä muqaväli* tamlama, kitabın niteliğidir. *Qarä muqaväli* tamlaması, kitabın niteliğini bildirir de, niteleyen işlevinde olsa da birleşik sıfat değildir. Çünkü bu tamlama, niteleyen nitelenen durumunda olup öğelerinin arasındaki sözdizimsel bağlantı kaybolmamıştır. Kitabın niteliğini bildiren, *qarä muqaväli* tamlamasıdır. Mukavvanın niteliğini bildiren ise *qarä* ögesidir. Bu tamlamanın sözdizimsel bağlantısı aşağıdaki gibi gösterilebilir:

qarä muqaväli kitab

Qarä muqaväli tamlamasında sözdizimsel bağlantının korunması, *qarä* ve *muqavä* öğelerinin anlamlarının korunduğunu gösterir. Birleşik sıfatlarda ise sözdizimsel bağlantı yoktur (Hacıyev 1963: 22, 23).

+li ekiyle yapılmış olan tamlamalar, nesnenin niteliğini bildirmekle beraber cümlede bir kelime grubu işlevinde olsa da, tamlama ögeleri arasında sözdizimsel bağlantı korunur. Örneğin, *qarā telpākli yigit* "siyah şapkalı genç". Bu örnekte, *qarā telpək* "siyah şapka" gencin özelliğini bildirmektedir. Çünkü genç, siyah şapka takmıştır. Bunun yanı sıra *qarā telpək* "siyah şapka" tamlamasının arasında da sözdizimsel bağlantı vardır. Yani tamlamanın *qarā* ögesi, *telpāk* ögesinin niteleyenidir. *Aq saqalli* (kişi), *beş qabatli* (bina), *ortā mā'lumatli* (yigit), *sārv boyli* (kız) tamlamalarında da aynı durum söz konusudur. Böyle tamlamalarda, tamlamanın ögeleri anlamlarını korurlar. Dolayısıyla tamlamanın nitelenen ögesi değiştirilmediği halde niteleyen ögesi diğer kelimelerle değiştirilebilir: *Aq saqalli kişi* → *qarā saqalli kişi*, *beş qabatli bina* → *on qabatli bina*, *ortā mā'lumatli* → *köp mā'lumatli*, *sārv boyli kız* → *şamşad boyli kız*. Birleşik sıfatlarda ise ögelerin değiştirilmesi mümkün değildir (Şaabdurahmanov 1980: 193, 194).

+li ekini alan tamlamalarda, birleşik sıfatlar tamlama ögesi olarak gelebilir. Örneğin, *cigärrāñ baqmäl koyläkli kız* tamlamasında *cigärrāñ* birleşik sıfatı da yer almaktadır. *Cigärrāñ baqmäl koyläkli kız* tamlamasının ögeleri arasındaki sözdizimsel bağlantı aşağıdaki gibi gösterilebilir:

Bu örnekler, +li ekini alan tamlamaların birleşik sıfat olmadığını göstermektedir. Bununla birlikte +li ekinin birleşik sıfat oluşturmayacağını da bildirmektedir. Eğer niteleyen nitelenen biçiminde olan tamlamalar bir bütün anlam ifade ederse, o halde ek almadan da niteleyen işlevinde olabilir. Bu durumda, tamlama ögeleri bir süre sonra anlamlarını kaybederek, birleşik sıfata dönüşebilir (Hacıyev 1963: 27, 28). Örneğin, *yälāñayaq* "yalın ayak", *yälāñbaş* "açık baş", *qımmätbäha* "pahalı, çok değerli", *safköngil* "iyi niyetli", *savuk ayak* "uğursuz", *şälpäñkulak* "kepçe kulak", *şirinsöz* "tatlı dilli", *täypakayaq* "düztaban ayak; ayaklarının tabanı düz olan", *qaräköz* "siyah gözlü" *huştäkälluf* "çok değer veren, hürmet gösteren".

Sonuç olarak, +li ekini alan tamlamaları birleşik sıfat olarak değerlendirilmesi doğru olmaz. Çünkü bu tür tamlamalarda sözdizimsel bağlantı canlıdır.

Birleştirme yoluyla yapılan birleşik sıfatların da bir kısmı, birleşik adlar gibi yapım esası ve yapım vasıtasına sahip olan sıfatlardır. Birleşik sıfatların bir kısmı bu yapıya sahip değildir. Bu tür yapıya sahip olmayan sıfatların, nasıl oluştuğu, hangi nesneye benzetilerek yapıldığı bu tür sıfatların her birinin çerçevesi içinde açıklanabilir (Hacıyev 1989: 103). Örneğin, *hamkällä* "budala, anlayışı kıt olan", *hazircävab* "hazırcevap", *humkällä* "büyük kafalı, anlayışı kıt olan", *käcaväkarin* "koca göbekli; doymaz, açgözlü", *ayakyälän* "yalın ayak", *qayraqburun* "büyük burunlu", *qulaksuprä* "kulağı büyük olan", *zagçäköz* "karganın gözüne benzeyen; açık mavi gözlü".

Yapım esası ve yapım vasıtasına sahip olan birleşik sıfat türleri, birleşik sıfat yapımında çok önemlidir. Özbek Türkçesinde *käm*, *huş*, *hap*, *rän*, *‘umum* gibi birkaç kelime, belli kelimelerle birleşerek birleşik sıfat yapar. Bu kelimeler yapım vasıtası işlevindedir (Hacıyev 1989: 103).

käm: Bazı adlara gelerek, o adın bildirdiği nesnenin miktarını, ölçüsünü olması gerek miktar ve ölçüden az olduğunu gösteren birleşik sıfatlar yapar: *kämğäp* "az konuşan, suskun, sesiz, konuşmayı çok sevemeyen", *kämsakal* "seyrek sakallı; köse sakal", *kämhäväsälä* "havsasalı dar olan, her şeye katlanamayan", *kämkan* "kanı az olan, kansız", *kämquvvät* "güçsüz", *kämsukum* "alçak gönüllü, mütevazı", *kämsuv* "suyu az olan", *kämçikim* "geliri az olan, az gelirli", *kämsüt* "sütü az olan", *kämkatnav* "kalabalık olmayan yer, cadde; trafik izdihamı olmayan anayol".

rän: Adlara gelerek, adların bildirdiği nesneye özgü renk bildiren birleşik sıfat yapar: *huşrän* "güzel renkli", *suvrän* "dağlarda ve tepelerde yetişen bir ot", *cigärrän* "kuyu kırmızı", *külrän* "gri", *buğdayrän* "buğday rengi", *lalärän* "lale rengi", *surmärän* "koyu gri", *şäfäkrän* "şafak rengi; kırmızımı".

huş: Adlara gelerek, genellikle kişilerin durumunu ve niteliğini bildiren birleşik sıfatlar yapar: *huşahlak* "ahlaklı, edepli", *huşätvar* "iyi davranışlı, iyi tavırlı", *huşavaz* "ince ve güzel sesli", *huşbährä* "rahat verici, keyif verici", *huşbäht* "mutlu, mesut", *huşbavär* "hoşgörülü, toleranslı", *huşbiçim* "mevzun, uyumlu", *huşçaqçaq* "neşeli, keyifli, hayatından memnun", *huşfe‘l* "iyi huylu, davranışı iyi olan", *huşgäp* "tatlı dilli", *huşhal* "memnun, şen", *huşhayal* "hoşgörülü, toleranslı", *huşhulk* "iyi huylu", *huşlähcä* "ifade tarzı güzel olan, tatlı dilli", *huşmu‘amilä* "davranışları iyi, hoş, sempatik", *huşräftar* "iyi tavırlı, iyi davranışlı", *huşsälika* "güzel yazma ve söyleme yeteneği olan, zevki olan", *huşsuhan* "tatlı dilli", *huşsuhbät* "hoş sohbet", *huşäb‘* "iyi mizaçlı, iyi

tabiatlı; tatlı dilli; hoş kariha", *huşābi'āt* "iyi huylu, iyi mizaçlı", *huştākālluf* "çok değer veren, hürmet gösteren", *huşvaqt* "sevinçli, neşeli, şad", *huşzāvķ* "güzeli çirkinden ayırt etme yetisi, beğeni, yetenekli".

bap: Nesnenin bir şey yapmaya veya bir kişiye uygun olduğunu bildiren bileşik sıfatlar yapar: *kıymābap* "kıymaya uygun olan et", *adāmbap* "insana münasip", *bazarbap* "müşterinin ilgisini daha çok çeken mal", *ammābap* "tüm halka uygun, tüm halk için hazırlanan", *pālāvbap* "pilav yapmaya uygun".

‘umum: Kurum kuruluş veya bir halka ait genel niteliği bildiren birleşik sıfat yapar: *‘umumdāvlāt* "tüm devleti ilgilendiren", *‘umumhalk* "tüm halk", *‘umumittifāk* "genel birlik, sendika koordinasyonu", *‘umumilli* "tüm millete ait, kamuya ait".

bād: Genellikle adlara gelerek, kişilerin olumsuz durum ve niteliğini bildiren birleşik sıfatlar yapar: *bādaḥlak* "ahlâksız, terbiyesiz", *bādbaḥt* "mutsuz, uğursuz", *bādfe'l* "ahlâksız" *bādguman* "her şeyden şüphe eden, şüpheci", *bādhāva* "tekebbürlü, mağrur", *bādḥoy* "huy ve ahlâkı kötü olan kimse", *bādḥulk* "huy ve ahlâkı kötü olan kimse", *bādkirdar* "davranışı kötü olan", *bādķılık* "davranışı kötü olan", *bādmāst* "kafayı dağıtan, çok sarhoş", *bādmu‘amilā* "kötü davranan, aldatici, sözünde durmayan", *bādnāfs* "kötü fitratlı; açgözlü; şehvetli", *bādnam* "adı kötüye çıkan, lekeleme, leke sürme", *bādniyāt* "kötü niyetli", *bādrāşk* "kıskanç", *bādżat* "kötü soylu, müfsit".

Birleşik sıfatların bir bölümü de birleşik adlar gibi benzetme ve deyim aktarması yoluyla yapılmıştır. Bu tür birleşik sıfatlar, daha çok insanın olumlu olumsuz nitelikte olan özelliklerini ve ruhi durumunu bildiren birleşik sıfatlardır. Örnekler: *ahuköz* "ceylan gözlü, güzel gözlü" *altinadām* "iyi insan", *aypārçā* "çok güzel ve çekici bayan", *badamķavaķ* "gözleri veya gözlerinin kapağı bademe benzeyen kimse", *bitköz* "çekik gözlü", *boḥçaķarin* "göbekli", *çumalibel* "karınca belli", *eçķisakal* "keçisakallı", *ķalāmķaş* "kalem kaşlı", *ķavaķkällā* "boş kafalı, bilgisiz," *ķayraķburun* "büyük burunlu", *ķayrilmāķaş* "kaşları yaya benzeyen kimse", *ķuşburun* "burnu kuşun gagasına benzeyen kimse" *bezbet* "utanmaz, küstah", *şāyṭanbāççā* "çok kurnaz ve uyanık çocuk", *itf‘el* "kötü niyetli, kötü ahlâklı" *doñpeşanā* "alını çıkmış olan kimse".

Birleşik sıfatların modelleri; oluşum biçimleri daha ayrıntılı olarak ikinci bölümde incelenecektir

1.4.2.7. Birleşik Zarfların Yapımı

Özbek Türkçesinde, birleştirme yoluyla yapılan birleşik zarflar çok fazla değildir. Var olan birleşik zarflar da aşağıdaki biçimlerde yapılmıştır:

här: Ad, zamir ve zarflarla bir araya gelerek birleşik zarflar yapar: *här päyt* "her zaman" *här dayim* "her daim, daima", *här vaqt* "her vakit, her zaman" *här kaçan* "her zaman, her vakit", *här kun(i)* "her gün", *här kânçä* "her ne kadar", *här mähäl* "her zaman", *här yil(i)* "her sene, her yıl".

heç: Ad ve belirsizlik zamirlerle birlikte birleşik zarflar yapar: *heç kaçan* "hiçbir zaman"

heç kayakka "hiçbir yere", *heç kayerdä* "hiçbir yerde", *heç vaqt* "hiçbir zaman".

bir: Ad, zamir ve zarflarla bir araya gelerek birleşik zarflar yapar: *birqatlä* "bir kez, bir kere", *biraz* "biraz, azıcık", *birkun(i)* "bir gün", *birlähzä* "bir an, kısa bir süre", *birmunçä* "birçok; belli bir sayı veya miktarda", *birneçä* "birkaç", *birpäs* "birazdan", *bir yolä* "birden, ansızın", *birzäman* "eski zamanda".

hämmä: Bu zamir adla birleşerek bazı birleşik zarflar oluşturmuştur: *hämmä vaqt* "her zaman", *hämmä yaqdän* "her taraftan, her yönden", *hämmä yerdä* "her yerde", *hämmä yaqka* "her yöne, her tarafa".

Özbek Türkçesinde, birleştirme yoluyla yeni birleşik zarflar yapılmamaktadır (Hacıyev 1989: 109).

1.4.2.8. Birleşik Zamirlerin Yapımı

Özbek Türkçesinde, birleştirme yoluyla yapılan birleşik zamirler esasen belirsizlik (*belgiläş ve bolışsizlik*) zamirleridir. Bu birleşik zamirler genellikle "här" ve "heç" kelimelerinin yardımıyla yapılır.

här: Bazı soru zamirleriyle bir araya gelerek birleşik zamirler yapar: *här kim* "herkes"

här kandäy "her türlü, her çeşit, her nev", *här narsä* "her şey", *här nimä* "her şey", *här kanäka* "herhangi bir", *här kaysi(si)* "herhangi biri", *här kandäy* "her türlü, her çeşit, her nev".

heç: Soru zamirleriyle birleşerek inkar bildiren birleşik zamirler yapar: *heç kandaq* "herhangi bir, hiçbir", *heç kandäy* "herhangi bir, hiçbir" *heç kaysi(si)* "hiçbiri", *heç kim* "hiç kimse, kimse", *heç kimse* "hiç kimse, kimse", *heç kişi* "hiç kimse, kimse", *heç narsä* "hiçbir şey", *heç nimä* "hiçbir şey".

Birleşik zarfların ve birleşik zamirlerin de türleri, modelleri; oluşum biçimleri daha ayrıntılı bir şekilde ikinci bölümde incelenmeye çalışılacaktır.

Birleştirme yoluyla, birleşik isimlerin yanı sıra birleşik fiiller ve ikilemeler de yapılmaktadır. Standart Özbek Türkçesinde, birleştirme yoluyla yapılan ikilemeler birleşik kelimeler olarak değil, çift sözler (cuft ve tekrari sözler) olarak incelenmiştir. Bu çalışmada söz konusu birleşik isimler üzerinde duruldu. Birleşik fiiller ve ikilemeler ayrı ayrı inceleme konuları olduğu için bu çalışmada incelenmedi.

İkinci Bölüm

2. Birleşik İsimlerin Kelime Türlerine Göre Gruplandırılması

2.1. Birleşik İsimler

Birleşik isimler, birden fazla kelimenin çeşitli gramer kuralları içerisinde bir araya gelerek, tek bir nesnenin, tek bir soyut varlığın adlarını ifade etmekle görevli kelimelerdir. Çeşitli gramer kuralları içerisinde bir araya gelen kelimeler, birleşik isim durumuna girdiklerinde tek kelimelik ismin gördüğü işleve bağımlı olurlar (Biray 1999: 192, 193). Başka bir deyişle, bağımsız leksik anlamlı iki veya üç kelimenin bağımlı olarak oluşmasıdır (Hacıyev 1985: 119). Birleşik isimlere eklenen yapım ve çekim ekleri, ek ekleme yoluyla türemiş isimlerde olduğu gibi bu isimlerin sonuna eklenir. Ama Özbek Türkçesinde fakat "çä" küçültme ekinin birinci ögenin sonuna eklendiği de görülür. *Tügmacägül, kasäçäbärg, tumarçägül*, gibi.

Birleşik isimleri oluşturan kelimeler genellikle kendi anlamlarını kaybederek bazen de kendi anlamlarını koruyarak bir araya geldikleri kelimelerle yeni bir anlam yüklenirler (Biray 1999: 192, 193). Başka bir deyişle birleşik isimde kullanılan söz kalıpları çeşitli kelime gruplarıdır. Bir kelime grubu yapısındaki her birleşik isim, birleşigi oluşturan sözlerin kendi anlamları dışında yeni ve bağımsız birer leksik anlamı kazanmıştır (Korkmaz 2009: 137). Örneğin: *boyinbağ* birleşik isminin bileşimindeki "*boyin*" ve "*bağ*" ögeleri bağımsız isimler olarak gözükebilir. Ama gerçekte *boyinbağ* birleşik isminin bileşimindeki "*boyin*" ve "*bağ*" ögeleri kendi bağımsızlıklarını kaybetmekle birlikte anlamlarını da kaybetmişlerdir. Yani "*boyin*" ve "*bağ*" sözcükleri ayrı ayrı anlam ifade etmemektedir. Çünkü *boyinbağ* birleşik ismi "*boyin*" ve "*bağ*" anlamlarından farklı, yeni bir anlam (yeni bir nesneyi) ifade etmektedir Buna ek olarak birleşik isimleri oluşturan ögeler arasında sözdizimsel bir ilişkinin bulunmaması, önemli bir özellik olarak kaynaklarda kaydedilmiştir (Hacıyev 1963: 14, 15).

Birleşik isimleri sıradan bir kelime grubundan ayıran özellik de bu anlam değişikliğine dayanır. Diğer taraftan birçok yerde bu ayırma vurgunun da etkisi olduğu görülür. Başka bir deyişle birleşik isimleri oluşturan kelimelerin önceki vurguları ile birleşik ismin vurgusu farklıdır. Birleşik ismi oluşturan ögeler vurgularını tek bir vurguya bırakırlar. Örneğin, *altınkõngız* "altın böcek" birleşik ismini oluşturan *altın* kelimesinde vurgu ikinci -tin hecesinde, *kõngız* kelimesinde ise ilk-*kõn* hecesindeyken, *altınkõngız* birleşik isminde vurgu üçüncü -*kõn* hecesindedir.

Birleşik isimler, anlam açısından ele alındıklarında değişik anlam özelliklerine sahip oldukları görülür. Bunlar bir adın, bir nesnenin yapıldığı maddeyi, yetiştiği yeri, verdiği ürünü, o nesnenin nitelik veya özelliğini gösterme, adlandırmadaki işlevini belirtme, aitlik belirtme, kalıplaşmış çekimli fiillerden oluşmuş adlara dönüşme ve benzetme gibi çok yönlü anlam ilişkileri taşırlar. Aitlik, ilgi bağı ve benzetme, birleşik isimlerin oluşumunda önemli yer tutmaktadır. Benzetme yoluyla oluşturulan birleşik isimlerde, somutlaştırma eğiliminin ağır bastığı görülür. Pek çok bitki, çiçek, hayvan, böcek, eşya, alet ve nesne adları ile bir kısım yer adları da bu yolla kurulmuştur (Korkmaz 2009: 138).

Kelime türü bakımından ise birleşik isimler, ek ekleme yoluyla yapılan türemiş isimlerden farklıdır. Ek ekleme yoluyla yapılan türemiş isimler, ad, sıfat ve zarf kelime türlerine girerken, birleştirme yoluyla yapılan isimlerde zamir türü de yer almaktadır. Sözüün kısası birleşik isimler, genellikle iki ögeden oluşur (Öz 1999: 234). Örneğin: *koziqarin*, *közmunçak*, *kıziliştan* gibi. Bunun yanı sıra, az sayıda üç ve dört ögeden oluşan birleşik isimler de vardır. *gozäpoçaq romal*, *gültäcixoräz*, *qurbakqagül taqqı* "şapka türü" gibi. Bir cümle niteliğinde olan bazı birleşik isimler de vardır. *tamteşär*, *alibsatär*, *yebtoymäs*, *kelinçäkırdı* gibi.

Bilimsel kaynaklarda birleşik isimler genellikle kelime türü bakımından ele alındığı için çalışmada bu yönetime göre birleşik isimler incelendi. Kaynaklarda kelime türlerine göre biçimler verilmiş, bu biçimlerin anlam gruplarına yer verilmemiştir (Abdurrahmanov 1975, Hacıyev 1963). Öz, "Özbek Türkçesinde İsimler" adlı doktora çalışmasında bu biçimlerin anlam gruplarını da ayrıntılı olarak değerlendirmiştir. Çalışmada, bu çalışmadaki anlam grupları esas alınarak birleşik isimler değerlendirildi. Ayrıca birleşik isimlerin çoğunun anlamlarını Türkiye Türkçesinde aktarmak için Öz'ün "Özbek Türkçesinde İsimler" adlı doktora çalışmasından çok yararlandı.

Birleşik isimler, gramer yapıları bakımından başlıca dört ana gruba ayrılabilir:

1. Birleşik Adlar
2. Bileşik Sıfatlar
3. Birleşik Zamirler
4. Birleşik Zarflar

2.1.1. Birleşik Adlar (Qoşmä Adlär)

İki veya üç bağımsız anlamlı kelimedenden oluşan ve bu kelimelerin kendi kavramları dışında yeni bir kavramı karşılamak üzere, tek vurgu ile telaffuz edilen ve

birleşik kelime kalıbına göre bir araya gelerek meydana getirdikleri ad, birleşik addır (Korkmaz 2007: 45; Öz 1999: 234, 235).

Özbek Türkçesinde birleşik adlara, tarihsel açıdan bakıldığında, farklı dönemlerde çeşitli yollarla yapıldığı vurgulanmaktadır. Bu nedenle birleşik adların bir araya gelmesi ve çeşitli yollarla yapılması da farklıdır. Dolayısıyla bugünkü Özbek Türkçesinde kullanılmakta olan birleşik adların bazılarını kavramsal açıdan açıklamak pek kolay bile değildir. Örneğin: *kokyötäl, koksultän, ayımkavak, tongıztäräk* gibi (Hacıyev 1963: 17, 18). Buna karşın, Özbek Türkçesi üzerine yapılan bazı çalışmalarda birleşik adların genel özellikleri bakımından aşağıdaki gibi ayrılacakları gösterilmektedir:

1. niteleyen + nitelenen biçiminde birleşen birleşik adlar: "*tuyäkuş, taşkömir*"
2. tamlayan + tamlanan biçiminde birleşen birleşik adlar: "*almäkäkä, aşpiçäk*"
3. özne + yüklem biçiminde birleşen birleşik adlar: "*qar yağdı*"
4. nesne + yüklem biçiminde birleşen birleşik adlar: "*keliñçakırdı, kiryuvdı*"
5. zarf tümleci + yüklem biçiminde birleşen birleşik adlar: "*gursketdi*"
6. kök veya gövde + kök veya gövde biçiminde birleşen birleşik adlar: "*qızıliştan, kozıkarın*"
7. niteleyen fonksiyonundaki bileşimlerden oluşan birleşik adlar "*aläpoçäk, kırqbogın*"
8. bazı bileşimlere yapım eki eklenerek oluşturulan birleşik adlar "*temir yolçı, beşkünlik dünya*"
9. izafeli ("i"li) bileşimlerden oluşan birleşik adlar "*gültäçhoraz, gülsäpsär*"
10. birleşik cümleden oluşan birleşik adlar "*tegmänazik*"
11. yüklem ve ünlemden oluşan birleşik adlar "*açıldästurhan, yarıltaş*" (Hacıyev 1963: 18, 19).

Bu çalışmada birleşik adlar genel özellikleri bakımından değil, kelime türü bakımından ele alındı. Dolayısıyla kelime türü bakımından birleşik adlar şu gruplara ayrılabilir:

- A. Ad + ad biçimindeki birleşik adlar
- B. Ad + sıfat biçimindeki birleşik adlar
- C. Sıfat + ad biçimindeki birleşik adlar
- D. Sayı + ad biçimindeki birleşik adlar
- E. Ad + fiil biçimindeki birleşik adlar

G. Fiil + ad biçimindeki birleşik adlar

2.1.1.1 Ad + Ad Biçimindeki Birleşik Adlar

Bu modellerle yapılan birleşik adlar, birleşik ad yapmaya oldukça elverişli bir biçimdir. Dolayısıyla, pek çok unvan, kişi, hayvan, kuş, böcek, bitki, gelenek, nesne, zaman-mevsim, çeşitli iş-meslek, yiyecek-içecek, akrabalık, organ ve hastalık adlarının büyük bir bölümü "ad + ad" biçimiyle yapılmıştır. Birleşme kurallarına göre bu biçimle yapılan birleşik adlar, ek almadan birleşen birleşik adlar ve ek alarak birleşen birleşik adlar olmak üzere ikiye ayrılır:

I. Ek almadan birleşen birleşik adlar, ad + ad biçimindeki birleşik adların esas kısmını oluştururken (Öz 1999: 236), hiçbir gramer ilişkisine bağlı olmadan doğrudan doğruya iki veya daha çok addan oluşmaktadır (Hacıyev 1963: 20). Söz gelimi, *altınkongız* "altın böcek", *bigiztumşuk* "bir kelebek türü", *itbâlik* "köpek balığı", *börigül* "sürekli yeşil olan birkaç yıllık bitki", *börükällä* "bir tür yuvarlak kavun", *koziqarin* "mantar", *âncirşâftali* "incire benzer şeftali türü", *aymamä* "ay", *aşqazan* "mide" gibi birleşik adlar, bu biçimle yapılan birleşik adlar grubuna girer.

II. Ek alarak birleşen birleşik adlar ise yine iyelik eki alarak birleşen birleşik adlar ve Farsça izafe²⁰ "i" vasıtasıyla birleşen birleşik adlar olmak üzere ikiye ayrılmaktadır (Öz 1999: 236). İyelik ekiyle birleşen birleşik adlar, *hanqızı* "uğur böceği", *käklikoti* "kekik", *bäkavulbaşi* "aşçıbaşı", *toybaşi* "dügüne rehberlik eden kişi", *takaşi* "yaprak dolması", *kanbasimi* "tansiyon" *çilläsüvi* "kışın tarlalara ve ağaçlara verilen su", *sünnättoyi* "sünnet düğünü", *yilaşi* "rahmetli olan kişinin yıl dönümünde hatim indirilerek verilen yemek", *sözbaşi* "önsöz, söz başı", *közgävähâri* "göz bebeği", *sözoyini* "kelime oyunu" gibi birleşik adlardır. İzafe ekiyle yapılan birleşik adlara ise *källä-i zağ* "siyahımsı mor renkli üzüm türü", *nurididä* "evlat", *husnihat* "güzel yazı sanatı" *bağı eräm* "cennet; güzel ve yemyeşil bahçe", *zähri katil* "ölümcül zehir", *hazmiñä'am* "yemeyi sindirmeye etkili olan her şey", *ab-i-zämzäm* "Mekke şehrinin yakınındaki zezem pınarının suyu", *bäzmi cämşid* "şahane ziyafet ve içki meclisi",

20. İzafe kavramı bizim bakabildiğimiz Farsça gramerlerde şu şekilde tanımlanmaktadır: İki kelime bir araya gelerek birleştiğinde, birinci kelimenin sonunda kesre (Arap alfabesiyle yazılmış metinlerde altına konduğu ünsüzlerin birer ünlü ile okunmasını sağlayan işaret) varsa, (ama izafe harfi olmama koşuluyla) bu iki kelime arasında izafe durumu vardır ki, birinci kelimeye muzzaf "tamlanan", ikinci kelimeye de muzzaf ileyhe "tamlayan" denmektedir. Örneğin: Çerâğ-e-otak چراغ اتاق "oda lambası" tamlamasında çerâğ "lamba" tamlanan ve otak "oda" ise tamlayandır.

Eğer kesreli isimden sonra sıfat gelmişse, kesreli isme mevsuf "niteleyen", kesresiz isme de sıfat "nitelenen" denir. Mesela: Çerâğ-e-rüşen چراغ روشن "yanan lamba", tamlamasında "çerâğ" mevsuf "niteleyen", rüşen ise sıfat "nitelenen"dir (ŞARİAT 1384h / 2005: 50; MAHTİYAN 1378h / 1999: 66, 130, 247.; KHAYAMPUR 1388h / 2009: 104).

nävrozi'acäm "Özbek Türklerinin klâsik şarkılarından birinin adı" vb. gibi birleşik adlar girer. Bunların yanı sıra az sayıda, addan ve sıfattan ad türeten "lik" ekiyle *ösimlikyagı* "bitki yağı", *pälävhorlik ton* "yemekli toplantılarda giyilen hırka", fiilden at ve sıfat türeten "mä" ekiyle de *tugmägül* "dalya, yabanî ebem gömeci", *çälmäkavaç* "bir tür kabak", *surmäçob* "sürme çubuğu" *kıymätähtä* "eti kıyma yapmak için kullanılan tahta", *taqmägül* "kızılıcık-gillerden, gövdesi çok dikenli, ufak ve kokulu çiçekli yabâni bir bitki" *basmähanä* "basımevi, matbaa", gibi birleşik adlar yapılmıştır. Ayrıca Özbek Türkçesinde, Farsçadan geçen "çä" küçültme ekiyle yapılan birleşik adlar da vardır. *tumarçägül taçkı* "geleneksel baş giysisinin bir türü", *kasäçäbärg* "çanak yaprağı" gibi. Ama "çä" küçültme ekiyle yapılan birleşik adların sayıları fazla değildir.

Ad + ad biçimiyle yapılan birleşik adlar sırasıyla "hayvanlar, kuşlar ve böcekleri", "bitkileri", "yiyecek ve içecekleri", "şahısları", "akrabalıkları", "yeri", "zaman, mevsimi", aletleri, nesnelere", "iş, mesleği", "gelenekleri", "gelenek eşyalarını", "organları" ve "hastalıkları" bildiren adlar olmak üzere 13 anlam gruba ayrılabilir. Birleşik adların bir kısmı yukarıda belirtilen 13 grubun içerisinde değerlendirilemedi. Çünkü bu birleşik adlar daha çok soyut kavramları karşılamaktadır. Bu nedenle karışık grup adıyla 14. grup olarak değerlendirildi. Ad + ad biçiminde en çok "bitki, alet-nesne, hayvan-kuş-böcek, geleneksel eşya ve yer adlarıyla birlikte soyut kavramları karşılayan birleşik adlar da yapılmıştır.

1. Hayvanları, kuşları ve böcekleri bildiren birleşik adlar:

ağmağan "farelerden daha büyük, yiyeceklere zarar veren memeli hayvan"

almäbaş "perde ayaklılar ailesinden olan bir tür ördek; tepeli dalgıç"

almäğan "sincap"

alpärslan "korkusuz aslan"

altınğongız "altın böcek"

atıyoç "akrep"

avkuşi "kartala benzeyen bir av kuşu"

ärvahkäpäläk "geceleri ışık etrafında uçan büyük kelebek"

äsäläri "bal arısı"

äyrituyä "iki hörgüçlü deve"

äyrituyaklär "toynakları ikiye bölünen memeli hayvanlar familyası"

baltätumsuç "serçegillerden bir tür kuş"

bağrikurt "koyunun karaciğerinde bulunan kurt"

- bezgäldäk* "bir yabanî çöl kuşu"
bigiztumşuk "bir kelebek türü"
boğmä ilan "ava sarılan bir tür büyük yılan"
borankuşı "boranda denize yüzebilen havada uçabilen bir kuş; boran kuşu"
bozat "at türü"
buzakbaş(i) "altın böceğin yumurtasından çıkan kurt"
cärkaldırğaç "haşarat ile beslenen hızlı uçan bir kuş türü"
cärkanat "serçegillerden çukurluklarda ve dağ deliklerinde yaşan kuş"
cirän at "at türü"
ciyrankuş "leylekgillerden bir kuş"
cocäh oraz "horuz"
çägırkanat "ördekgillerden yabanî bir kuş"
çinkäptär "mavi renkli ev güvercini"
çiyäböri "çakal"
çiyildak bälükçi "ördekgillerden, böcekler ve kurtlarla beslenen kuş"
däkänhoraz "dövüştürülmek amacıyla yetiştirilen horoz"
dävlätkuşı "talih kuşu, devlet kuşu"
dehkançumçuk "bir tür serçe"
gavkäptär "griye benzer mavi renkli çöl güvercini"
gazkäptär "ördekgillerden, su kenarlarında yaşayan bir kuş"
goñkarga "kargagillerden, kanatlarının ucunda belirgin çizgileri olan gri renkli kuş"
hähkuş "bataklık baykuşu, hak kuşu"
hädärkakıl "ördekgillerden, başında siyah tüyleri olan bir kuş"
hankızı "uğur böceği"
hocäsävdagär "tepeli tarla kuşu, tepeli toygar"
ilanbälük "yılan balığı",
iskavçi it "avcı köpek"
itbäçčä "köpek oğlu köpek"
itbälük "köpek balığı"
itpäsšä (kuçık çibin) "yabanî havanların ve köpeklerin kanıyla beslenen böcek"
kälhat "kartalgillerden bir kuş"
kölbuğa "kamuşluklarda yaşayan, balıkla beslenen kuş"
kuçukbäçčä "köpek yavrusu"

- kamişkulak* "kulakları düz ve daha uzun olan at"
- kavakari* "bir tür büyük zehirli arı"
- kaygulukkuş* "balaban kuş"
- kılkuş* "emirlerin birbirlerine hediye ettikleri ördekgillerden bir kuş"
- kılkuyruk* "bağrı kara kuşuna benzeyen gurup halinde uçan bir kuş"
- kırankarga* "kartalgillerden, yırtıcı bir kuş"
- kırat* "kuyruğu, yelesi ve alnındaki tüyleri siyah olan sarımsı at"
- kışkıçbaka* "tatlı su ıstakozu, yengeç"
- kızkuş* "kız kuşu"
- koşayak* "sıçangillerden, uzun kuyruklu, iki ayakla yürüyen memeli hayvan"
- kurbaka* "kurbağa"
- koşkanat(li)lär* "iki kanatlı böcek ve sinekler"
- meşkabkuş* "pelikan, kaşıkçı kuşu"
- örgimçäkkänä* "örümcekler takımından, bitkilerin şırasıyla beslenen örümcek"
- popıkuş* "çavuş kuşu, hüthüt"
- sağınsigir* "Süt veren inek; sağmal"
- saşakuş* "saka kuşu"
- sämäntorik* "sarıya yakın kırmızı at; doru"
- sämän at* "at türü"
- şofitorägay* "serçegillerden, böceklerle beslenen bir kuş"
- sütemizuvçi* "memeli hayvan"
- şerbäççä* "aslan yavrusu"
- takılan* "sürüngenlerden, gri renkli, hızlı sürünen, otlaklarda yaşayan yılan"
- taşbaka* "kaplumbağa"
- taşbaş* "denizin altında yaşayan, kemikli bir tür küçük balık"
- tavanbälik* "tatlı sularda yaşayan bir balık türü"
- temirkanat* "bir tür ördek, henüz kanat çırpamayan kuşların yavrusu"
- şilläkonğız* "altın böcek"
- tiprätikän (kirpitikän)* "kirpi"
- tustavuk* "sülün"
- tuyäkuş* "deve kuşu"
- ubukkuşi* "ibibik, çavuş kuşu"
- ulaşçi at* "oğlak sporu için hazırlanan özel at"
- yarқанат (yargäğқанат)* "yarasa"

yelimbâlik "sazan balığı"

yolpâşşâ "ev sineklerine benzeyen ve daha büyük kül renkli bir sinek"

zağarâbâlik "sazan"

2. Bitkileri bildiren birleşik adlar:

a. Çiçek, bitki ve ağaç adları

'âîrgül "gül"

atkulak "kuzukulağı"

ayimsupurgi "gövdesinden süpürge yapılan taneleri kırmızı, başaklı bitki"

bağasällä "bir çeşit zehirli mantar"

bağateräk "dalları eğik bir kavak türü"

bağaton "yosun"

bâlikköz "tuzlu topraklarda yetişen bir yabanî bitki"

bâñdevanâ (miñdevanâ) "uyuşturucu ve ilâç olarak kullanılan bitki"

bedâpayä "yoncanın kurutulmuş gövdesi"

botäköz "beyazımsı yeşil yapraklı, meyveli ve güzel çiçekli bir ot"

boyoti "sebze olarak kullanılan hoş kokulu, acımsı bir bitki"

boztikän "bir yabanî bitki"

börigül "sürekli yeşil olan birkaç yıllık bitki"

böriköz "meyvesi yenen dikenli bir bitki"

buğdaypayä "saman"

cingül "bir tür rana çiçeği"

çaçbaş "buğdaya benzeyen uzun gövdeli, başaklı yabanî bir bitki"

çayçob "çiçekleri hoş kokulu ve mor renkli bir yabanî bitki"

çäyanot "dalı ve yaprakları zehirli tüylerle kaplı, dokunulduğunda kaşıntı veren bir bitki"

çinnigül "karanfilgillerden, beyaz, kırmızı ve mor renklerde çiçekler açan bir süs bitkisi"

çinniteräk "dik büyüyen beyaz kavak"

çirmavgül "sarmaşık"

dästargül "bir tür çiçekli bitki"

devartägi "bir yabanî bitki"

äjdärgül (itägız) "köpeğin ağzına benzeyen bir bitki"

ärpäbadiyan "çiçekleri sarımsı, yaprakları yumuşak ve kokulu, açık yeşil susamsa"

benzer kokulu meyveli bitki"

ärpäpayä "arpanın gövdesi"

eçki içäk "çok yıllık yabanî bir bitki"

eşäkmiyä "tohumu zehirli yabanî ot"

gavpeçäk "bir tür sarmaşık"

ğazayağı "kaz ayaklarına benzeyen, tohumları çok küçük ve acı, solunum yolları ve böbrek hastalıklarının tedavisi için kullanılan bir bitki"

ğazoti "gövdesi dikenli bir bitki"

ğozäçänäç "pamuk bitkisinin iç bölümleri veya çeperleri"

ğozäpayä "pamuğu alınan pamuk bitkisi, pamuk gövdesi"

ğülbänd "çiçek gövdesi"

ğülbärg "gül yaprağı"

ğülhayri "çiçekleri kırmızı, beyaz, mor, yaprakları kalbe benzeyen çok yıllık süs bitkisi"

ğülkasä "kaba benzeyen, dış görünüşü yeşil olan bir çiçek türü; kase çiçeği"

ğülnar "nar ağacının çiçeği"

ğülsäpsär "menekşegillerden, çok yıllık uzun ve ince yapraklı sarı veya mor çiçekli bir bitki"

ğültaç oraz (taciğ oraz) "çiçekleri horozibiğine benzeyen, çeşitli renkli, çok yıllık bir bitki"

ignäbärg "iğne yapraklılar"

ipargül "kokulu çiçek"

itağız "çiçekleri köpeğin ağızına benzeyen çok yıllık bir bitki"

itburun "meyvesi kırmızı ve ekşi bir bitki, bu bitkinin meyvesi"

kasäçäbärg "çanak yaprağı"

kalämpirgöl "tarlalarda ve bahçelerde yetişen sar ve beyaz çiçekli bir bitki"

kaläpirmunçaç "karanfil"

ķandağaç "kızılağaç"

mamäķaymak "karahindiba"

ķargäciydä "iğdegillerden, meyvesi iğdeden daha küçük olan bir yabanî bitki"

ķaşķargöl "dalya, yıldız çiçeği"

ķänäkuncid "susamgillerden, sıcak bölgelerde yetişen ve yağ elde edilen bir bitki; çörek otu"

- kärmäygül*** "sarmaşıkgillerden çiçekleri mor, sarı, lacivert renkli ve yapışarak tırmanan bitki"
- koğangül*** "dalya, yıldız çiçeği"
- konğırbaş*** "kuraklığa dayanıklı yabanî ot"
- koşkulak*** "yeni açmakta olan tomurcuk"
- koypeçäk*** "sarmaşıkgillerden, güzel çiçekli, sulak, nemli, dik ve düz yerlerde yapışarak tırmanan bitki"
- koytikän(äk)*** "yoncagillerden, kelebek şeklinde çiçek açan, çiçekleri beyaz, mor ve pembe renkli, kancaya benzeyen dikenleri olan, koyunların derisine yapışan bir bitki"
- kozidumbä*** "mantargillerden, üst kısmı beyaz ve şapka biçiminde olan, yenilebilen bir bitki"
- koziğarin*** "mantar"
- koziğulak*** "kuzukulağı"
- kumäncir*** "kaktüs, atlas çiçeği"
- kumpiyaz*** "süsengillerden, kökü soğana, çiçekleri ise lâleye benzeyen bir süs bitkisi"
- kumsäbzi*** "çöllerde yetişen ve yenen bir bitki"
- kuncutpayä*** "susam gövdesi"
- kuşciydä*** "iğdegillerden, ufak iğdeli ağaç"
- kuştili*** "yaprakları bademe, meyvesi serçenin diline benzeyen, büyük gövdeli, meyvesi ilaç olarak kullanılan bir ağaç"
- laläğizğaldağ*** "süsengillerden, kırmızı çiçekli, İlkbaharda yetişen bir bitki; gelincik"
- mamäsirkä*** "karahindibaya benzeyen bir çiçek"
- mayçeçäk*** "sarıpatatya"
- mäcnuntal*** "salkım söğüt"
- mäcnuntut*** "dalları yüksek ve ince olan süs dutu"
- mäkkäsupurgi*** "ada çayı, süpürge darısı"
- märälkülak*** "gövdesi kalın, büyük yapraklı, zehirli bir bitki"
- märvaridgöl*** "patatya, yoğurt çiçeği"
- märvaridut*** "dutgillerden, yeşil yapraklı, ufak meyveli ağaç; bu ağacın tatlı, sulu meyvesi"
- mäymuncan*** "ahududu; ağaç çileği"

- mehrigiya* "adamotu"
mıhçop "sinir otu"
nâmazşamgöl "akşamsefası"
nâyşäkär "şeker kamışı"
pätäkildiz "ek kök"
peçäkgöl "sarmaşıkgillerden, mor, mavi ve pembe renkli çiçekleri olan bir süs bitkisi"
piyazgöl "zambak"
saçisunbul "çok yıllık bir bitki"
sällägöl "bir bitki türü; rododendron"
sämbitgöl "zakkum"
särvinaz "servigillerden, bir süs ağacı"
suvpiyaz "sulu bataklık yerlerde yetişen bir bitki"
suvräñ "dağlarda ve tepelerde yetişen bir ot"
şäkärkamış "şeker kamışı"
şäpälakgöl "alman süseni"
şäyţanbutäsi "haşhaş"
şäyţankasä "şeytan otu"
şäyţankavuş "ilkbaharda yetişen, kökü soğanlı, uzun yapraklı çok yıllık bir bitki"
taqmägöl "kızılcıkgillerden, gövdesi çok dikenli, ufak ve kokulu çiçekli yabânî bir bitki"
talkuçuk "söğüt ağacının yaprakları açmaya başlayan yeni dalları"
tizimgöl "yabanî mine çiçeği"
tongıztärak "domuz dikenini"
topgöl "başak biçiminde olan çiçekler; salkım baş çiçeklerin genel adı"
tugmägöl "dalya, yabanî ebem gömeci"
tuyäpäypak "çöllerde ve tepelerde yetişen çok yapraklı yabanî bitki"
yalğanbärg "iki yapraklı tomurcuk"
yältir(ä)baş "çöllerde ve kumlu yerlerde yetişen pırıltılı yapraklı yabanî bir ot"
zärpeçäk "sarmaşıkgillerden, başka bitkilerin gövdesine yapışarak tırmanan, sarımsı ince gövdeli yapraksız bir bitki"
zigırpayä "susamgillerden; susama benzeyen bitkinin gövdesi"

b. Meyve ve sebze adları:

aşkavak "kavak"

atemçây(i) "atın memesine benzeyen kırmızımsı üzüm"

ayimkavak "erken yetişen bir tür kabak"

badamzârdali "bademe benzeyen kayısı türü"

börükällä "bir tür yuvarlak kavun"

bulaçoti "dereotu"

çälmä kavak "bir tür kabak"

çilanciydä "iğdegillerden, olgunlaşan meyvesi iğdeye benzeyen bir ağaç ve bu ağcınmeyvesi.

çilimkavak "kabuğu su testisi olarak kullanılan bir tür kabak"

çinnitârb(v)uz "ala ve ince kabuklu erken olgunlaşan karpuz"

çitirikavun "koyu yeşil, ince kabuklu çok tatlı bir kavun türü"

dâstaralmä "incire benzeyen elma"

dâştpiyaz "prese"

âncirşâftali "incire benzer şeftali türü"

ârkanıkavun "kabuğu toruncu ve sarı, uzun zaman saklanılabilen kavun türü"

gülkâräm "görünüşi güle benzeyen lâhana "

halili üzüm "üzüm türü"

hatinyangak "bir tür badem"

ildizmevâ "(şalgam, patates gibi) Bazı bitkilerin yenecek kökü"

itkavun "yabanî kavun"

itüzüm "ufacık, siyah veya kırmızımsı meyveli, beyaz çiçekli bir bitki ve bu bitkinin meyvesi; it üzümü"

kayinänar "tadı mayhoş, taneleri kıpkırmızı nar"

kâklikoti "kekik"

källä-i-zağ "kalın kabuklu, siyahımsı mor renkli üzüm türü"

koçancohari "beyaz mısır"

koybaş "kavun türü"

umrbağı "uzun zaman saklanabilen sert ve sarı kabuklu kavun türü"

mâkkäcohari "mısır"

mâkkäkadi "kestane kabağı"

mâkkäsaçık "kabak türü"

mirzateräk "dümdüz yetişen kavak"

naşşalmä "kabuğunun üzerinde kırmızı çizgileri olan elma"
nancydä "iğdegillerden, dolgun ve etli olan iğde"
nashavak "armuda benzeyen bir kabak türü"
pahtä almä "uzun süre saklanamayan bir tür yumuşak elma"
şayibi üzüm "ince kabuklu, pembe ve erik renkli üzüm türü"
siltanpaşşayi "bir tür elma"
suvşavak "kabuğu sert ve dayanıklı bir tür kabak"
şatut "dutları siyah ve kırmızı, ekşi veya tatlı olan dut ağacı ve bu ağacın dutu"
şäftaliqaqı "kuru şeftali"
şäkärpäläk "etli ve tatlı kavun türlerinden biri"
şäkärängur "ince derili, açık yeşil bir çeşit üzüm"
tağalçä "dağ eriği"
taşşavak "çok sert kabuklu yenmeyen bir tür kabak"
urgäncikadi "turuncu renkli, boyunlu bir tür kabak"
zärgaldakşaftali "sarı ve büyük bir tür şeftali"

3. Yiyecek ve içecekleri bildiren birleşik adlar:

ab-i-zämzäm "Mekke şehrinin yakınındaki zemzem pınarının suyu"
ağızsüti "yeni doğuran ineğin sütü"
almäçay "kuru elma ve sıcak sudan hazırlanan çay"
aşşamir "hamurdan yapılan yemeklerin hamuru"
çäkmaqqand "küp şeker"
çayhanä päläv "çayevinde birkaç kişi tarafından sadece kendileri için yapılan pilav"
gülqand "gül ve şekerle yapılan bir reçel türü"
hözmiñä'am "yemeyi sindirmeye etkili olan her şey"
horazqand "çocuklar için horoz şeklinde yapılan şeker"
şavunşakı "kurutulmuş kavun"
şavurmäpäläv "tüm malzemesi yağda iyice kavrularak yapılan pilav"
şaymakçay "kaymaklı çay"
şazankäbab "tencerede yapılan kebab"
kuştili "ince hamurdan üçgen ve dörtgen biçiminde yapılan, yağda pişirilen yiyecek"

laçiräfätir "ince yuvarlak hamur yaprakları birkaç defa üst üste katlayıp oklava ile açılarak hazırlanan ve tandırda pişirilen yağlı yiyecek"

maşabä "yeşil mercimek ve kabaktan yapılan sulu yemek"

maşkiçiri "yağ, pirinç ve yeşil mercimekten yapılan yemek"

şirbirinc "pirincin süt ve şekerle pişirilmesiyle hazırlanan yiyecek; sütlaç"

şirçay "Süt, siyah çay ve tereyağının biraz tuz karıştırarak kaynatılmasıyla hazırlanan süt"

takaşi "yaprak dolması"

tälkänh älva "şeker, yağ ve unla yapılan bir tür helva"

yaräkimağız (yaläkimagız) "çift çekirdekli badem veya kayısı çekirdeği"

yeryangak "yer fıstığı"

zäytunyağı "zeytinyağı"

4. Şahısları ve şahısların özelliklerini bildiren birleşik adlar:

adämäta "Hz. Adem (a.s)"

adämbäläsi "insanoğlu, beşer"

älämpänah "insanların sığınacağı kişi, padişah"

anäbaşi "ev reisi; bir topluluğa lider olan kadın, çocuk oyunlarında iki gruba ayrılan çocukların önderleri"

atäşkalb "kalbi heyecanla dolu olan kimse"

atinbibi "çocukları eğitmek amacıyla evinde ders veren bayan"

başbaşdak "yasalara veya kurallara uymayan kişi"

başkahräman "başoyuncu, roman, hikaye, tiyatro vb. edebiyat türlerinde en önemli kişi; başkahraman"

bäççätälak "boşanan kadından doğan bebek"

bäni adäm " Âdemoğulları "

bänibäşär "insanlar"

bäkavulbaşi "aşçıbaşı"

bäzmara "ziyafete, şölene süs katan"

begayim "beyin annesi veya karısı"

beşik sopağ "beşikte bir yanda yatıp başı düz olan kişi"

boykız "evlenmeyen bayan"

cigärbänd "evlat, çok değerli ve kalben yakın olan"

cigärgoşä "evlat, çok değerli ve kalben yakın olan"

- coräbaşı* "latifeci arkadaşların reisi"
çägirköz "şaşı"
dällalbaşı "tellal başı"
dästyär "büyüklerin işlerine yardımcı olma, yardımcı"
dilbänd "insanın sevdiği kimsesi"
äskärbaşı "subay, komutan"
elbegi "bir boyun, bir kavmin reisi"
hazirbaş "koruma görevlisi"
häsärbaşı "imece yöntemiyle yapılan işleri yöneten kişi"
häykältäraş "heykeltıraş"
hocäbekä "kadın patron; patronun karısı"
hudarä(h)mäti "rahmetli"
içkuyav "gelinin evinde kaynata ve kaynanasıyla birlikte yaşayan damat; iç güveyi"
işbaşı "iş yöneten kişi"
işbaşkaruvçi "bir kurum veya bir müessesenin idari işleriyle ilgilenen kimse"
işdosti "aynı işte olan, aynı işi işleyen; iş arkadaşı"
kasägül "saki"
karvanbaşı "kervanbaşı"
kelinayi "yenge"
kitabdost "kitaba çok değer veren ve çok kitap okuyan kimse"
közbuyämäçi "göz bağı, göz boyamacı"
köznuri "en aziz kişi; evlat"
kalämähli "yazarlar, edipler ve şairler"
ķayimmäķam "yardımcı, muavin"
läşkärbaşı "komutan"
malcällab "celep"
maldosti "hedefli, amaçlı arkadaş; mal arkadaşı"
mälikuşşu'ära "şairlerin büyüğü, reisi"
mirab "suyu ırmaktan arıklara pay etmeyi ve tarlalara ulaştırma işini üstlenen kimse"
mirabbaşı "suyu ırmaktan arıklara pay etmeyi ve tarlalara ulaştırma işini üstlenen kişilerin başkanı"
mirişikar "avcılarının başkanı"

mirzabaşı "münşilerin başkanı"
mullävâççâ "medrese öğrencisi"
nurididâ "evlât"
oğribaşı "hırsızların, eşkıyaların lideri"
peşkadâm "öncü, ilerici"
şâfbaşı "sırada en önde olan kişi, bir grubun lideri"
sâfârbaşı "yolculukta liderlik eden kişi"
tirnağgâdasi "çocuğu olmayan, çocuğa muhtaç olan"
toybaşı "düğüne rehberlik eden kişi"
‘umryoldaşı "karı koca"
vâline‘mât "velinimet"
vâ‘ängâda "vatandan uzak kişi, yad ellerde dolaşan kimse"
yäsavulbaşı "Orta Asya hanlıkları döneminde yüksek makamda olan beylerin koruyucularının başkanı"
yolbaşçı "lider, önder, rehber"

5. Akrabalıkları bildiren birleşik adlar:

candosti "kan kardeş"
ķayinegâçi "büyük görümce; büyük baldız"
ķayinini "kadın veya kocaya göre birbirlerinin erkek kardeşi"
ķayinsingil "görümce, baldız"
ķayinboyin "kadın veya kocaya göre birbirlerinin yakın akrabaları"
ķaynağa (ķayınağa) "kadın veya kocaya göre birbirlerinin ağabeyi; kayınbirader"
ķaynanâ (ķayinanâ) "kaynana"
ķaynatâ (ķayinatâ) "kaynata"
ķalâbâççâ "kuzen; teyzenin oğlu"
ķudâķalâ "gelin veya damadın ailesine mensup yaşlı kadın"

6. Yeri bildiren birleşik adlar:

altinvadi "yemyeşil vadi, gelişen ve bol ürünlü bölge"
anävâtân "ana yurt"
aşpâzķanâ (aşķana) "mutfak"
bâluķķanâ "mahalle adı"
bândiķķanâ "ceza evi, hapishane"

- bağı eräm* "cennet; güzel ve yemyeşil bahçe"
- bağkoçä (koçabag)* "iki tarafında da meyve bahçeleri olan sokak"
- basmähanä* "basımevi, matbaa"
- başpäna* "ev, yuva, sığınılacak yer"
- bilimyurti* "üniversite, fakülte"
- buthanä* "tapınak"
- cinkoçä* "ara sokak"
- cuvazhanä* "bitki yağı üretilen yer"
- çaphanä* "basımevi"
- çayhanä* "çay ocağı, çayevi"
- çillähänä* "dervişlerin çile doldurdukları yer; çilehane"
- därshänä* "dershane"
- därvazähänä* "koridor, dehliz"
- daruhanä (davahanä)* "eczane"
- devanähänä* "psikolojik hastalarının yatırılarak tedavi edileceği sağlık kurumu"
- elçihanä* "elçilik, sefaret"
- gülhanä (issqhanä)* "çiçeklerin yetiştirildiği ev, çiçek evi"
- gurbäthänä* "gurbet yeri; fani dünya"
- ‘ibadäthänä* "ibadethane, tapınak"
- hacäthänä* "tuvalet"
- işhanä* "iş yeri, ofis"
- karvansäray* "kervansaray"
- käptärhanä* "güvercin yuvası"
- kitabhanä* "kütüphane"
- kömirhanä* "kömürlük"
- ķamakhanä* "cezaevi, hapishane"
- ķaravulhanä* "bekçilerin bulunduğu yapı"
- ķazihanä* "mahkeme"
- ķımarhanä* "kumarhane"
- ķıynakhanä* "cezaevi, hapishane"
- ķonakhanä* "otel"
- ķorikhanä* "koruma altına alınan nadir hayvanlar ve bitkilerin bulunduğu geniş bir yer"
- ķotirdünya* "Tatlı ve acı olaylarla dolu olan dünya"

- koḥanā* "koyunların barındığı kapalı yer, ağıl"
layḥanā "çamur hazırlanan veya alınan çukur"
matāmḥanā "yas evi"
māğribzāmin "batı; Avrupa ve Amerika kıtaları"
māşriḳzāmin "doğu; Asya ve Afrika kıtaları"
mehmanḥanā "otel, konukları ağırlamakta kullanılan ev, salon"
mu'ayenāḥanā "muayenehane"
murdāḥanā "ölüevi"
ortāmāktāb "ortaokul"
otinḥanā "odunluk, kömürlük"
ölikḥanā "morg"
padāḥanā "ahır, hayvan damı"
paytaḥt "başkent"
rāşādḥanā "gözlemevi"
sāfarāḥanā "elçilik"
sāmanḥanā "samanlık"
sāyilbağ "nevruz bayramı gibi büyük kutlama törenleri yapılan bahçe"
sigirḳuyruk "iki veya üç tarafında yokuşu olan yer"
solḳıldaḳ yer "ekmeye hazırlanan yer"
suvasti "su altı"
suvānbari "baraj"
şahkoçā "ana cadde, ana yol"
şifahānā "hastane"
tañtel "benzinlik"
ḫārahāḥanā "abdesthane, tuvalet"
tākyāḥanā "şiaların aşure ayında yas tutma amacıyla toplandıkları yapı"
topḥanā "savaş toplarının saklandığı yer; tophane"
toyḥanā "düğün evi"

7. Zamanı, mevsimi bildiren birleşik adlar:

- altinkuz* "yılın bol ürünli ve meyveli mevsimi"
burnaçāğ "eski çağ, geçen zaman"
ḳamāriyil "kameri yıl; ay takvimi"
ḳoyyili "on iki hayvan yılından biri; koyun yılı"

ķurbanayi "kurban ayı, zilhicce"
ķuyanyili "tavşan yılı"
ķuyayşyili "güneş yılı; güneş takvimi"
miladiyil "miladi yıl, miladi takvim"
muzdāvri "buz devri"
okuyyili "öğretim yılı"
siķķanyili "sıçan yılı"
şāmsiyil "güneş yılı"
tonġızyili "domuz yılı"
yilayaġı "yılsonu"
yilbaşı "yılın ilk günleri; yılbaşı"
yilboyi "yıl boyunca"
zārbūlācāl "belirlenmiş olan süre"

8. Aletleri ve nesneleri bildiren birleşik adlar:

ahāksūti "suda çözülmüş kireç taşı"
ahāķtaş "kireç taşı"
aķurķob "kalıp, ayakkabı derisini biçimlendirmek için kullanılan âlet"
alavķurāk "ateş almak için kullanılan kısa saplı metal kürek; faraş"
alkındıķayrak "bıçakları keskinleştirmek için kullanılan siyahımsı taş, bileġi taşı"
altingugird "çok hızlı yanan sarı renkli kimyasal madde"
altınķazık "kutup yıldızı"
amaķboyunturuķ "çift süren veya arabaya koşulan hayvanların birlikte yürümelerini sağlamak için boyunlarına geçirilen bir tür ağaç çember ve topraġı açmak için boyunduruġun ucuna bağlanan demir dişli ağaç alet"
aşpiķaķ "kemik kırmak, et kesmek için kullanılan büyük bıçak"
aştāķtā "hamur açmak ve kesmek için kullanılan tahta"
atāşķurāk "ateş almak için kullanılan kısa saplı metal kürek; faraş"
aybaltā "ucu aya benzeyen uzun saplı bir balta türü"
ayinābānd "camlı, camla süslenen"
aymamā "ay"
ay(i)nāyicāhan "dünyayı gösteren efsanevi ayna"
aypārçā "hilal"
azıķtiş "azı dişi"

başkanteri "kuzunu derisinin dışındaki derilerin tümü"

başmākālā "manşet"

belkürāk "bel"

boyinbağ "hayvanların boynuna takılan halat"

boyinturuğ "boyunduruk"

cāvহারlimu "limon asidi"

cinçirağ "lamba"

çaycoş "ısıtıcı, çaydanlık"

çayçāka "ufak tefek şeyler için harcanan para; çay parası"

çaygolçā "ısıtıcı, çaydanlık"

çaykaşık "çay kaşığı"

çākmağtaş "çakmak taşı"

çārhpālāk "su gücüyle çalışıp büyük arktan su çıkaran mekanizma, su değirmeni, donma dolap"

çillāsuvi "kışın tarlalara ve ağaçlara verilen su"

çirağpayā "üstüne lamba koymak için ağaç veya demirden yapılan araç"

daşkazan "düğünlerde, merasimlerde yemek yapılan büyük kazan"

dāsthā "elle yazılan mektup, imza"

dāstmayā "sermaye"

devartaş "taştan yapılan duvar, yollarda engel olarak konan taş"

dolānāmunçağ "sarımsı ve benli büyük boncuk"

durdanā "inci"

âççıktaş "demir sülfatından elde edilen, halk arasında ilâç olarak kullanılan bir tür asitli tuzuz taş hâline getirilen biçimi"

ālmānāh "yazar ve şairlerin tarihi, siyasi ve edebi eserlerinin toplamı"

gāzçob "uzunluğu bir metre kadar olan, ölçmek için kullanılan, ağaçtan yapılan araç"

güldāstā "buket, gül demeti"

gūlab "çiçeksuyu, çiçek parfümü"

gūlkayçi "çiçekleri kesmek ve şekil vermek için kullanılan makas"

gūlkāğaz "duvar kâğıdı; genellikle odaların veya kapalı alanların duvarlarını süslemeye yarayan süs kâğıdı"

gūlkörpā "genellikle duvarlara asmak, döşeklerin üzerine örtmek için çok süslü bir biçimde elde dikilen perde"

ğaltākārabā "tek tekerli, insan gücüyle yürüyen araba"

ğaltākmalā "ekmeye hazırlanan tarlanın toprağının düzlemek amacıyla kullanılan, silindire benzeyen kısa ağaçtan yapılan ağır bir araç"

ğozāpoçaḳ "pamuğun kuruyan kabuğu"

‘aṭṣabun "hoş kokulu sabun"

ḥalāçob "eşiği sürmek için kullanılan ucu ince kısa ağaç"

ḥantāḥtā "yemek masası"

ḥaṭçob "okunmakta olan sayfayı kolayca bulabilmek için bu sayfanın arasına konulan çöp veya bir parça kağıt"

ipākpaḥtā "lifleri uzun, ince ve kolayca kopmayan pamuk"

iṣpeç "iğnelik"

ḳadaḳtaṣ "ağırlığı 400gr olan taş"

ḳalāmtāraṣ "kalemtırış"

ḳarinbağ "atın karnının altından geçirilerek at arabasına bağlanan tasma, bağ"

ḳayraḳtaṣ "masat, bileği taşı, kayrak"

ḳaziḳromal "süsleme amacıyla çiviye asılan her şey"

ḳārvanḳuṣ "yazın gecenin yarısında gökyüzünün doğu tarafında görünen bir takım küçük yıldız"

ḳiristālgilas "kristal bardak"

ḳılıçbağ "kılıç kayışı"

ḳılköprik "sırat köprüsü"

ḳırrātaṣ "kenarlı taş"

ḳōzaynāk "gözlük"

ḳōzmunçaḳ "göz boncuğu, nazar boncuğu"

ḳıymātāḥtā "eti kıyma yapmak için kullanılan tahta"

ḳolbağ "beşik bağı"

ḳolḳab "eldiven"

ḳoltıḳtāyaḳ "koltuk değneği"

ḳolyazmā "el yazması"

ḳoṣaḳağız "iki ağızlı silah; çifte"

ḳoṣaḳ ārḳan "birkaç koyun ve keçi bağlanan halat"

ḳoṣḳulak "iki tarafında tutağı olan kap veya tepsi"

ḳoṣtığ "iki namlulu, iki uçlu kılıç"

ḳoṣṭirnaḳ "çift tırnak işareti"

koynçontäk "iç cep"

közyaşı "gözyaşı"

kumtaş "kum taşı, kuvarsit"

kunbäy "günlük verilen para, gündelik"

längärçöb "jimnastikçilerin halat üzerinde yürürken dengelerini korumak için ellerinde tuttıkları direk"

läyläkkar "lapa lapa kar"

malyağı "kuyruk yağı; hayvanlardan elde edilen yağ"

maşpayä "yeşil mercimeğin gövdesi"

maycuvaz "bitkilerin yağını elde etmek için kullanılan geleneksel araç"

mayçirak(ğ) "don yağı lambası, gaz lambası"

mıhçop "ağaçtan yapılan çivi"

milligram "miligram"

muztağ "buz dağı"

nanhı amir "ekmek hamuru"

ösimlikyağı "bitki yağı"

öliktäbi'ät "cansız nesnelere"

payteşä "balta"

pärçinmıh "döşemeci çivisi"

peştäh tä "tezgah"

pillägozä "koza"

piltäbähmäl "kumaş türü"

poçaqpillä "ipek böceğinin deldiği ağı"

popänäkot "su yosunu"

postdunbä "koyun kuyruğunun derisi"

roznamä "gazete"

simyağaç "elektrik, telefon direği"

supätağ "doruğunda düz yeri olan dağ"

supaltabaq "özlü kilden yapılan derin tabak"

surmäçob "sürme çubuğu"

şäbçirak "karanlıkta lâmba gibi parlayan efsanevi mücevher"

şamçirağ "mum"

şäytereri "pamuktan dokunmuş bir tür kalın dokuma"

şipirmäkılıç "bir tür ucu eğik kılıç"

- tağburni* "dağın dışarıya doğru kabaran kesimi"
- taşboran* "yukarıdan aşağıya şiddetle düşmekte olan taşlar"
- taşkömir* "taş kömürü"
- tägçärm* "ayakkabıların tabanında kullanılan dayanıklı deri parçası, pençe"
- temir̄afās* "demirden yapılan kafes"
- temir̄azik* "demirkazık; kutup yıldızı"
- temirtāk* "demir parçası, işe yaramayan eskimiş bıçak"
- ṭälakḥat* "boşanma ilamı"
- ṭälaknamä* "boşanma ilamı"
- temirdäftär* "yasal yazıların defteri"
- ṭillätış* "altından yapılan diş"
- temirtaş* "demir madeni, demir cevheri"
- tikçizik* "dikey"
- tonğızok* "yabanî domuzları avlamak için kullanılan büyük ok"
- torḳavak* "akbaba kuşunu barındırmak için alt kısmı kabak kabuğundan veya tahtadan çember şeklinde yapılan özel örgü kafesi"
- toyḥat* "davetiye"
- ṭumarnuḣa* "muska biçiminde yazılan yazı"
- turptāraş* "rende"
- tuyäşändik* "büyük sandık"
- tuzğolçä* "su ile tuzun karıştırıldığı derin bir tabak"
- yağaçayak (çobayak)* "cambaz ayaklığı"
- yastikcild* "yastık kılıfı"
- yäkkäçob* "köprü olarak kullanılan direk"
- yerḳabıgı* "yer kabuğu"
- yeroçak* "yerde kazılan ocak"
- yeryağı* "petrol; yer yağı"
- yilnamä* "bir yılda bir kez basılan dergi; bir yılın olaylarını kapsayan kitap"
- yolkira* "yol parası"
- zäfärnamä* "savaşlarda kazanılan başarıları hikâye eden yapıt"
- zährihālahāl* "efsanelere göre hemen öldürücü zehir"
- zähri ḳatil* "ölümcül zehir"
- zämbileşik* "dallardan dokunan perde veya kapı"
- zämbilgaltäk* "el arabası"

zârbcâdvâli "çarpım çizelgesi"

zinâpayâ "merdiven"

9. Çeşitli iş, mesleğe dair belgeleri bildiren birleşik adlar:

âsasnamâ "biret kurum, kuruluş, parti ve derneğin yarası"

aynamâ "ayda bir kez basılan gazete"

câvabnamâ "cevap olarak yazılan yazı"

dâ'vâtnamâ "çağırî kâğıdı; davetiye"

guvâhinamâ "bir şeyi kanıtlayan resmi belge"

'âhdnamâ "anlaşma şartlarını ve iki tarafın imzasını taşıyan kâğıt"

hâbârnâmâ "bir olay hakkında bilgi verilen belge"

icazâtnamâ "izinname, izin kâğıdı"

iltimasnamâ "istida, dilekçe, arzuhal"

mâ'lumatnamâ "bilgi mektubu"

muracâ'âtnamâ "çağırî mektubu, davetiye"

namâ-i-â'mal "insanın yaptığı iyilik ve kötülüklerinin belgesi"

nirhnamâ "fiyatlandırma çizelgesi"

niẓamnamâ "tüzük"

şâhadâtnamâ "diploma, sertifika"

şikayâtnamâ "şikayet mektubu"

şârtnamâ "sözleşme, antlaşma, mukavele"

tâ'birnamâ "tabirname"

tâbriknâmâ "tebrik yazısı, kutlama yazısı"

tâklifnamâ "davetiye, davetname"

tâşâkkürnamâ "okullarda belli bir başarı düzeyinin üzerine çıkan öğrenciye karnesiyle birlikte verilen belge"

tilhâṭ "belge, senet"

vâkalâtnamâ "vekâletname"

vâsiyâtnamâ "vasiyetname"

10. Gelenekleri bildiren birleşik adlar:

ârvaḥâşi "rahmetli olanlar için pişirilen yemek"

bâzmi câmşid "şahane ziyafet ve içki meclisi"

beşiktoyi "beşik düğünü"

- fatihatoyi* "nişanlama"
- gölçinar* "bir tür kâğıt oyunu"
- hatmikuran* "kuran'ın tamamını okuma; hatim"
- hatnätöyi* "sünnet düğünü"
- hınäkeçäsi* "kına gecesi"
- kelinsälam* "gelinin geldiği günün ertesi günü erkenden gelini, damadın akrabalarıyla tanıştırmak için yapılan selâm töreni"
- kengäşäsi* "düğün vb. törenlerin gerçekleştirilmesini dayanışmak için verilen ziyafet"
- karboran* "kartopu oyunu"
- kavunsäyil* "kavun tarlasında kavun yeme eğlencesi"
- koştäkım* "millî oğlak oyununda iki oyuncunun yan yana gelip oğlağı dizlerinin altında sımsıkı tutması ve elden bırakmaması; başka oyuncuların oğlağı almamaları için çaba gösterme durumu"
- kulakçözmä* "geleneksel çocuk oyunu"
- mäşlihätäsi* "düğün töreninin düzenlenmesiyle ilgili yapılan istişare ziyafeti"
- nämaz(di)gär* "ikinci namazı, öğle ile akşam arasındaki zaman dilimi"
- nämazşam* "akşam namazı"
- nävrozi'äcäm* "Özbek Türklerinin klâsik şarkılarından birinin adı"
- oğıltoyi* "sünnet düğünü"
- sünnättoyi* "sünnet düğünü"
- süthäkķı* "başlık parası"
- şahnaz* "Özbek Türklerinin klasik ezgilerinden biri"
- şäsmäķam* "altı makamdan ibaret olan (buzurg, neva, düğah, seğah, rast ve irak) Özbek Türklerinin klâsik musikisi"
- uytoyi (tamtuysi)* "yeni ev alma veya yapma münasebetiyle yapılan kutlama töreni"
- yaräkimağız (yaläkimağız)* "çocuk oyunu"
- yılaşı* "rahmetli olan kişinin yıl dönümünde hatim indirilerek verilen yemek"
- zifafkeçäsi* "gerdek, zifaf"

11. Geleneksel eşyaları bildiren birleşik adlar:

- aybaldaķ* "hilale benzeyen süslenmemiş küpe"
- aybasmä taķķı* "erkek şapkasının bir türü"
- bärgikäräm* "han atlası adlı açık yeşil bir tür kumaş"

- badamgöl(li)doppi (badamgöl taqqı)* "çiçekleri bademe benzeyen millî şapka"
- basmä ärahçin* "kadın şakasının bir türü"
- belbağ* "cübbe veya giysinin üzerinden bele bağlanan dörtgen mendil; bel bağı"
- biläküzük* "bilezik"
- boğcamä* "giysileri örtmeye yarayan bez örtüsü; örtülen giysiler"
- boyıntumar* "altın veya gümüşten yapılan boyun sargısı; muska"
- caynämaz* "seccade"
- çäkmaqtelpäk* "üstü kumaştan kenarı ise kürk derisinden yapılan şapka"
- çämändägüldoppi* "üstüne çiçekler dikilmiş bir şapka türü"
- dästromal* "mendil"
- dakäfarän* "ipekten dokunan ince ve zarif mendil"
- dutar* "genellikle Orta Asya ülkeleri, Afganistan ve İran'da çalınan iki telli çalgı"
- egärkaş taqqı* "şapka türü"
- gülkörpä* "genellikle duvarlara asmak, döşeklerin üzerine örtmek için çok süslü bir biçimde elde dikilen perde"
- galäbätaci* "hoş kokulu ağacın ince dalı ve yapraklarından yapılan, yarışmayı kazanan yarışmacının başına konulan taç; galibiyet tacı "
- gıcimbahmäl* "ipekten dokunan bir tür dokuma"
- gıcimromal* "ipekten dokunan, belirgin çiçekli başörtüsü"
- gozäpoçaq romal* "ipekten dokunan, çiçekleri pamuğa benzeyen mendil"
- hacidoppi* "hacıların Mekke'den hediye olarak getiren özel Türk şapkası"
- hanätläs* "pekiyi ipekten elde dokunan atlas"
- iştanbağ* "pijama bağı"
- käcäkitaqqı* "şapka türü"
- käläpoş* "şapka"
- kokräkburmä* "göğsü kıvrımlı bir tür giysi"
- kurbakğagül taqqı* "şapka türü"
- paçäpostin* "tilki vb. hayvanların bacaklarının derisinden yapılan cübbeye benzeyen giysi"
- pälävhorlik ton* "yemekli toplantılarda giyilen hırka"
- päşşäh anä* "cibinlik"
- pättügül taqqı* "şapka türü"
- saçbağ* "yaşı büyük kadınların saçlarına taktıkları gümüş gibi şeylerle süslü bağ"
- saçpopäk* "kadınların saçlarına taktıkları siyah ip veya ipekten yapılan süs"

sävätkalpak "hasır şapka"

ıılläkaş "altından yapılan ve süs için alına takılan bir takı"

tumarçägül taqqı "şapka türü"

yorgäkbağ "kundak bağı"

yüzkörümçi "yüz görümlüğü"

zäncirgöl taqqı "çiçekleri zincirli olarak dikilen şapka"

zärkakil "bayanların saçlarına taktıkları gümüşten yapılan bir süs takısı"

12. Organ adlarını bildiren birleşik adlar:

‘akltişi "yirmi yaşında altlı üstlü ve sağlı sollu, en içeride çıkan azı dişi, akıl dişi"

aşqazan "mide"

aykulaq "suda yaşayan bazı hayvanların nefes alma organı, solungaç"

başbärmak "başparmak"

belumurtkasi "bel omurgası"

boyinumurtkasi "boyun omurgası"

burunpäragi "burun perdesi"

caduközlär "büyüleyen gözler"

cävlinközlär "fitneci, çekici gözler"

çärasköz "siyah göz"

dumgo(a)zä "kuyruk kemiği ve eti"

härämmäğiz "omurilik"

kokräkkafäsi "göğüs kafesi"

közgävähäri "göz bebeği"

közgölägi "göz bebeği"

közpär däsi "gözün doku katmanları (iris, retina, plasenta; meşime)"

közsaqasi "göz bebeği"

katqarin "geviş getiren havanların midesinin iç yüzeyi"

kırräburun "gagaya benzeyen burun"

kıyğırburun "gagaya benzeyen burun"

koyköz "koyu kırmızı göz"

kuräktiş "öndeki iki büyük diş; ısırın diş, kesici diş"

kuräläyköz "ceylanın gözüne benzeyen göz"

kuşburun "kuşun gagasına benzeyen burun"

miyäk arinçäsi "beyin lobları"

muguzpârdâ "gözbebeği üzerindeki ince tabaka"

ötufâgi "safra kesesi, öd kesesi"

şâhadâtbarmağı "işaret parmağı, şahadet parmağı"

yüräkkarinçâsi "karıncık"

13. Hastalıkları bildiren birleşik adlar:

çillâşir "nikotin asidinin azalmasından dolayı cilt ve bağırsakta bulunan bir hastalık"

çillâyärâ "çocuğun doğduğu ilk günlerde görülen yüksek ateşli, kırmızı renkte geniş lekeler döktüren, kuluçka dönemi üç dört gün süren tehlikeli hastalık"

eşâkyemi "bir tür kaşındırıcı cilt hastalığı"

içburuğ "kanlı ishal, dizanteri"

kanbasimi "tansiyon"

mayhorâk "insanın başında, atın yelesinde bulunan dermatolojik bir hastalık"

şâkârkâsâli "şeker hastalığı; diyabet"

tışâgrık "diş ağrısı"

14. **Karışık Grup:** Bu grupta yer alan birleşik adlar, yukarıda belirtildiği üzere genellikle soyut kavramları karşılamakla beraber " *ab-i-hâyat*, *ilanizi*, *kılav* " gibi birkaç somut kavramı da karşılamaktadır. Bunun yanı sıra ölçü birimlerini bildiren "*âmpiyârmetr*, *kalorimetr*, *millimetr*, *kilogram*, *kilometr*, *millimetr*, *santimetr* " gibi yabancı dillerden Farsça aracılığıyla alınan birleşik adlar da bir nesne veya somut kavramı bildirmektedir. Bu birleşiklerin yukarıdaki gruplarda değerlendirilmesi güç olduğu için karışık grup içerisinde değerlendirmeye çalışıldı.

ab-i-hâyat "hayat suyu; efsanelere göre içen kimseye ölümsüzlük sağlayan su; efsanevi pınar suyu; hayat için değerli olan şey"

ab-u-hava "iklim, hava durumu"

ağırülâmr "eninde sonunda"

ağırzâman "dünyanın sonu; kıyamet"

atkuçi "beygir gücü"

ayimapâ "yaşlı kadınlara saygı, kızlara ise sevgi göstermek için söylenen saygı sözcüğü"

ayimpaşşâ "yaşlı kadınlara söylenen saygı sözcüğü; bayan adı"

baştabân "aşağıya doğru, alçaklaşma"

- başustigä* "başüstüne"
bäççağar "sövmek için kullanılan kelime"
çämändägül "çok çiçekli"
'äks-ül-'ämäl "tepki"
ämpiyärmetr "ampermetre"
ärkanidävlät "devlet adamları"
halkara "uluslararası"
hamtämä' "boşuna isteme, boş dilekler"
hamvä'dä "tam söz vermeme"
haspoş "bir yeri yahut bir şeyi çalı çırpıyla gizleme; bir kusuru, suç
başkalarından gizleme"
hicranoti "ayrılık ateşi"
husnihat "güzel yazı sanatı"
ilanizi "yılan izi"
ilhampärisi "şair veya yazara ilham veren güzellik"
iskänäpäyvänd "ağacın gövdesini yarararak aşılama"
izahıtäläb "açıklama gerektiren"
'izzätinäfs "öz saygı; kişinin kendine verdiği değer"
kalorimetr "kalorimetre"
kasämyad "görev yemini"
kilogram "kilogram"
kilometr "kilometre"
kişänbänd "zincirlenen; tutsak"
kılav "bir tür hastalıktan dolayı at ve ineklerin ağzından akan sıvı madde"
kırğınbärat (kırğınsuran) "katliam, soykırım; şiddetli çatışma"
koşavaz "iki sanatçı tarafından söylenen şarkı"
közbağlavçı "gözü aldatmak amacıyla özel olarak hazırlanmış araçlarla göz bağı
yapma sanatı, illüzyonizm; el çabukluğu ile göz boyama"
közhäkkı "göz hakkı"
közöngi "göz önü"
kunarä "bir gün sonra"
kuşuykusı "tavşan uykusu, kuş uykusu"
mamägulduräk "yıldırım"
mamäkaldıraç "yıldırım"

- mamätälak* "sert bir darbenin sonucunda vücutta oluşan mavimsi leke"
- mäymunbazar* "aşırı kalabalık, düzensizlik, karışıklık"
- mäzäh oräk* "bir yiyeceğe aşırı derecede düşkün olan; elde edilen bir şeyi tekrar elde etmek için temayül gösterme"
- millimetr* "milimetre"
- mulläkä* "bir kişinin kendisinden daha büyük kişilere kullandığı saygı sözü"
- ölikuyku* "gaflet, derin uyku"
- paykadäm* "adım; ayak izi"
- peşanäteri* "zahmet"
- santimetr* "santimetre"
- sözbaşi* "önsöz, söz başı"
- sözoyini* "kelime oyunu"
- şubhişadik* "şafak"
- su'ikaşd* "suikast"
- su'istifadä* "görev, yetki vb.ni şahsî çıkarı için kötüye kullanma"
- su'isti'mal* "suiistimal"
- suvkar* "iki su veya ırmağın kesişme noktası"
- suvpärisi* "deniz perisi"
- şäkärsayä* "ağaçların gölgesi"
- tañşämali* "tan yeli"
- taşbakakadäm* "kaplumbağa yürüyüşü"
- tärçi'bänd* "terciibent; divan edebiyatında uyakları başka başka olan birkaç bentten oluşan ve her bendin sonunda tekrarlanan bir beyit bulunan bir manzume biçimi"
- tärcimäihal* "öz geçmiş"
- tärkibibänd* "terkibibent; divan edebiyatında uyakları başka başka olan birkaç bentten oluşan ve her bendin sonunda kafiyeleri aynı birer beyiti bulunan manzume biçimi"
- temirintizam* "sıkı düzen"
- temiriradä* "sabit irade, iradesi değişmeyen"
- temirkanun* "sert uygulanan kanun"
- tuzhäkkı* "birisinin yaptığı iyiliğin karşılığı olarak iyilik yapma"
- 'umrpäymanäsi* "ömür ölçütü"
- 'umumdävlät* "tüm devleti ilgilendiren"
- 'umumhalq* "tüm halk"

'umumittifaq "genel birlik, sendika koordinasyonu"

'umummilli "tüm millete ait, kamuya ait"

vaktçaglik "eğlenme"

vaktuşlik "eğlenme, keyif"

vâhdâtivucud "panteizm; tüm tanrıçılık"

vicdan'âzabi "vicdan azabı"

yanbaş "yanı baş"

yetimhakkı "yetim hakkı; yetimin babasından kalan miras"

zârbcâdvâli "çarpım çizelgesi"

başkatirmä "bulmaca"

yäv-m-ül-haşâr "kıyamet günü, mahşer günü"

2.1.1.2. Ad + Sıfat Biçimindeki Birleşik Adlar

Bu biçimle yapılan birleşik adlar, Arapçadan ve Farsçadan değiştirmeden alınan birleşik adlar ve Özbek Türkçesinin sözcükteki kelimeler ile yapılan birleşik adlar olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Arapçadan alınan birleşik adlara, "*aqlisâlim, du'ayihayr*" gibi birleşik adlar; Farsçadan alınan birleşik adlara da "*çaysaf, hamirturuş, tahtirâvan, piyazdağ*" gibi birleşik adlar girer.

Özbek Türkçesinin sözcükteki kelimeler ile yapılan birleşik adlar, hem ek alarak hem de ek almadan yapılmıştır. Örneğin: "*başkatirmä, burmâkarä*" gibi birleşik adlar, fiilden ad, sıfat yapan "mä" yapım ekini alarak birleşirken, "*bârginazik, tirnağ gädasi*" gibi birleşik adlar ise iyelik ekini alarak birleşmiştir. "*yertolä, baldırkarä*" gibi birleşik adlar ek almadan yapılmıştır.

Ad + sıfat biçimiyle yapılan birleşik adların sayıca çok az olduğu dikkati çekmektedir. Bu biçimde yapılan adlar, çeşitli soyut ve somut kavramları bildirmektedir. Sayıca fazla olmayan ad + sıfat biçiminde yapılan birleşik adların alt gruplara ayrılması oldukça güçtür.

'aqlisâlim "sağduyu"

baldırkarä "hekimlikte kullanılan bir tür bitki"

başı açık "başörtüsüz bayan; dul; kimseyle nişanlanmayan kız"

başıbağlık "nişanlandırılan kişi"

bângidevanä "yaprakları büyük, çiçekleri sarı ve mor renkli afyon gibi uyuşturucu ve keyif verici bir bitki ve bu bitkiden elde edilen madde"

bârginazik "kavun türü"

- burmä qarä* "çamgillerden bir bitki"
çaysaf "çay filtresi"
danāşor "çöllerde yetişen bir tür ot"
du'ayibäd "beddua"
du'ayihayr "birine Allah'tan iyi şeyler isteme"
hamirturuş "maya"
işbilärman "iş adamı"
kaläm'aciz "yazması veya ifadesi güç olan konu"
kıymäbap "kıymaya uygun olan et"
közkaräsi "göz bebeği"
közibitik "gözleri açılmayan hayvan yavrusu"
layçakır "giysilerin üzerine sıçrayan çamur parçaları"
pahtädağ "yağda veya ateşte ısıtılarak yara üzerine konan pamuk"
piyazdağ "yağda kızartılan soğan"
tahtirävan "dört kişi tarafından taşınan hükümdarların oturduğu büyük koltuk"
yertolä "bodrum"

2.1.1.3. Sıfat + Ad Biçimindeki Birleşik Adlar

Bu biçimle yapılan birleşik adlar, yapı bakımından sıfat tamlaması biçiminde yapılmıştır. Bu biçimdeki birleşik adlar renk, nitelik ve özellik bildiren sıfatların bir adla bir araya gelerek birleşmesinden oluşur. Genellikle bitki, hayvan, kuş, böcek, yer, şahıs, yiyecek-içecek, zaman, hastalık ve nesnelere bildiren birleşik adlar bu biçimde yapılmıştır. Özbek Türkçesinde Ad + ad biçimiyle yapılan birleşik adlardan sonra en çok işlek olan ve en çok birleşik ad yapan biçim sıfat + ad biçimidir. Bu biçimle yapılan birleşik adlar, çeşitli somut ve soyut kavramları karşılamak üzere aşağıdaki 9 semantik gruba ayrılabilir:

1. Bitkileri bildiren birleşik adlar
2. Hayvanları, kuşları bildiren birleşik adlar
3. Yiyecekleri ve içecekleri bildiren birleşik adlar
4. Şahısları bildiren birleşik adlar
5. Yerleri bildiren birleşik adlar
6. Nesnelere bildiren birleşik adlar
7. Hastalıkları bildiren birleşik adlar
8. Zamanı bildiren birleşik adlar

9. Karışık grup

Ad + ad biçiminde olduğu gibi sıfat + ad biçiminde de en çok yapılan birleşik adlar sırasıyla bitkileri, meyveleri, hayvanları, kuşları, böcekleri ve nesnelere bildiren birleşik adlardır. Bunların yanı sıra sayıca az olsa da yiyecek-içecek, şahıs, yer, hastalık ve zamanı bildiren birleşik adlar da yapılmıştır.

1. Bitkileri ve meyveleri bildiren birleşik adlar:

äläpoçaq(ġ) "kabuğu siyah, beyaz, gri, yeşil renkli olan kavun türü"

älätärbuz "kabuğunda kuyu yeşil çizgileri olan karpuz türü"

aķbaş "gövdesi yarım metre kadar uzanan çok yapraklı, ufak ve beyaz çiçekli yabanî bitki"

aķçäyir "çiçekleri küçük, renkleri sarımsı veya krem renkli olan bir bitki"

aķçeçäk "Orta Asya'da yetişen beyaz çiçekli, bağ yapraklı, birçok çeşidi olan bahçeleri süslemek için dikilen ağaç"

aķkişmiş "ince kabuklu, beyaz renkli, taneleri küçük kurusu yapılan bir tür üzüm; çekirdeksiz üzüm"

aķkuräñ (aķterek) "kavak ağacı"

aķlobya "beyaz fasulye"

aķnäbat "kabuğu beyaz, sarı, çok tatlı kavun türü"

aķşuvak "ufak beyazımsı çiçekli, keskin kokulu, sert, ince ve uzun gövdeli yabanî bir bitki; süpürge otu"

aķtikän "akdiken, alıç"

aķuruġ "kabuğu ve çekirdeği beyaz çok tatlı bir tür kavun"

asmäkavun "Özel odalarda asılarak uzun süre saklanılabilen sert kabuklu, turuncu, sarı ve açık yeşil renkli kavun türü"

bayçeçäk "ilkbaharın ilk günlerinde açan çiçek, çiğdem"

çalüzüm "taneleri büyük, çok tatlı, kuyu kırmızı ve açık yeşil renkli bir tür üzüm"

çinbärg "bitkilerin yapraklarında büyüyen çekirdek, özellikle pamuk elmasında büyüyen pamuk çekirdekleri"

devpeçäk "bir tür zarar verici, sarmal yabanî bitki"

girdäyüzüm "ince kabuklu, beyaz, yuvarlak üzüm türü"

hamtak "üzüm ağacının ürünsüz ve kesilen dalları"

kättäkorgan "taneleri ve salkımları büyük bir üzüm türü"

karä ändiz "dağlarda ve tepelerde yetişen, ilaç yapımında kullanılan yabanî bir bitki"

karä ärçä "servigillerden, kısa dallı, iğne yapraklı, sürekli yeşil olan bir ağaç"

karäbaş "siyahımsı çiçekli ve kalın dallı bir bitki"

karäbuğday "tohumu küçük, kalitesiz buğday türü"

karäçäkäk "çiçekleri hoş kokulu bir süs bitkisi"

karäçitiri "kabuğunda çekirdek şeklinde siya renkli kabartılar bulunan, ince kabuklu, çok tatlı kavun türü"

karäçurkoti "çörek otu"

karädari "afyon"

karägurgäy "siyahımsı, gri kabuklu, yuvarlak kavun türü"

karägül "siyah ebem gömeci"

karäķand "dağlık yerlerde yetişen yabanî ot ve yemeğe konulan siyahımsı ekşi meyvesi"

karäķarägay "çam ağacı"

karäķavuk "dağlık yerlerde yetişen ve ilaç yapımında kullanılan bir bitki"

karäķayin "servigillerden, genellikle dağlarda yetişen koyu yeşil yapraklı ve açık gri kabuklu ağaç"

karämägız "cevizin siyah çıktığı iç kısmı"

karämuğ "taneleri siyah ve çok acı olan bir yabanî bitki"

karäşorä "çorak yerlerde yetişen bir yabanî ot"

karätal "sögütgillerden, sulak yerlerde yetişen dalları eğik, gövdesi sert ve dayanıklı bir ağaç"

karätut "karadut"

ķayrağaç "karaağaç, narven"

ķırķmäpiyaz "yaprakları kesilerek kökü gelecek seneye kadar yer altında kalan soğan"

ķızilalmä "kırmızı renkli elma türü"

ķıziläri "kırmızı arı"

ķızillobya "kırmızı fasulye, barbunya"

ķızilmiyä "ilâç yapımında kullanılan çok yıllık bir bitki"

ķıziluruğ "çekirdeği ve içi kırmızımsı bir kavun türü"

ķızilüzüm "kuyu kırmızı renkli, erken olgunlaşan üzüm türü"

ķızilzärdali "kırmızı renkli kayısı"

koknar "haşhaş"

koksultan "yuvarlak ekşi meyveli ağaç ve bu ağacın meyvesi; erik"

närtut "meyvesi yenmeyen dut"

noşpiyaz "taze soğan"

sarıktal "söğütgillerden, sarı dallı bir ağaç"

särimägız "buğday türü"

şirinmiyä "meyan kökü"

şoräcirik "buğdaygillerden, tuzlu yerlerde yetişen bir ot"

şumtal "zeytingillerden, 15–20 m yüksekliğinde, yaprakları açmadan çiçek açan, meyvesi zeytine benzeyen bir ağaç"

2. Hayvanları, kuşları ve böcekleri bildiren birleşik adlar:

adämhorat "insanı ısırın at, vahşi at"

aķçarlak "balıklarla ve böceklerle beslenen kuş türü"

aķkuş "ördekler ailesinden olan sahillerde hayat geçiren, uzun boyunlu beyaz tüylü kuş; kuğu.

aķkotan "uzun telekli, boynu ve gagası uzun yırtıcı kuş"

aķkuyruk "bir tür ceylan"

aķsiçan "sansargillerden yazın esmer kırmızı, kışın beyaz renkli, kürkü değerli, etçil hayvan, kakım kakım"

aläkanat "bir tür yabanî ördek"

aläpär "siyah beyaz köpeğe verilen lakap"

aläpopişäk "hüthüt, çavuş kuşu"

aläşakşak "kargagiller ailesinden; çöl kargası"

alätöganak "serçegiller familyasına mensup yırtıcı kuş"

baykuş "baykuş"

bayögli "baykuş"

birķazan "balıklardan beslenen bir kuş; pelikan, saka kuşu"

çiparilan "iki veya birkaç renkli olan yılan türü"

älä at "ala at"

äläkarga "karganın siyah ve gri tüylü çeşidi"

hamat "henüz binmeye veya başka işler için yararlanmaya hazır olmayan at"

haşätulpar "sefer ve yarışmalar için hazırlanan at"

karä äri "bir tür büyük, tüylü arı"

- karābavur** "güvercingillerden, birçok evcilleşmiş türü bulunan, çöllerde yaşayan kuş"
- karābāyir** "kısa gövdeli, iri belli, güçlü bir at türü"
- karākarga** "karga"
- karākulak** "kedigillerden, uzun bacaklı, kısa boylu, kulaklarının ucu siyah ve derisi kahve rengi, yırtıcı memeli hayvan"
- karākurt** "siyahımsı çöl örümceği"
- karākuş** "çöl kartalı"
- karākuyruk** "Suriye, İran Afganistan ve Orta Asya'da yetişen bir geyik türü"
- karāmal** "büyük baş hayvan"
- karāsunkur** "siyah şahin"
- karāşākşāk** "serçegillerden, siyah tüylü, öten bir kuş"
- karāyālak** "serçegillerden grup halinde uçan kuş"
- kāltākesāk** "kertenkele"
- kızilayak** "su çulluğu"
- kızilbaş** "yabanî ördek"
- kıziliştan** "başı büyük ve gagası uzun bir orman kuşu"
- kokkarga** "kargagillerden, mavi ve yeşil kanatlı, baharda gelen göçmen kuş"
- kokkotan** "kartalgillerden, uzun kanatlı, boyunlu ve mavimsi tüylü yırtıcı bir kuş"
- körşiçkan** "tarla faresi, köstebek"
- körşöpälāk** "yarasa"
- sārıkari** "sarı renkli arı; altın arı"
- sārıksar** "kartalgillerden, yırtıcı bir kuş"
- tentākkuş** "baykuşgillerden, kısa kanatlı, büyük kafalı yırtıcı bir kuş"
- tezgāzāk** "kenegillerden, insanı ısırduğunda acıyla kaşıdıran böcek"
- toḳpillā** "sert ve dayanıklı olan koza"
- uzunkanat** "bir tür kırlangıç"
- yāpālākkuş** "baykuş"
- yāşilbaş** "ördekgillerden, yeşil kafalı bir ördek"

3. Yiyecekleri ve içecekleri bildiren birleşik adlar:

- aḳçay** "beyaz yapraklarla karıştırılan güzel kokulu çay, sütlü çay"
- beşbarmak** "dörtgen şeklinde kesilen hamurdan, et ve kuyruk yağından yapılan yemek"

keskānaş "hamurdan yapılan, suda pişirilerek sızma yoğurtla yenen yemek"

kokaşi "oklava ile açılan ince, dörtgen hamur parçalarına sebze konulup büküldükten sonra sıcak suda pişirilen, süzme yoğurt ve tereyağlı sosla yenen yemek"

kokçay "yeşil çay"

karāçay "siyah çay"

karākesāk "etin yağsız ve yumuşak kısmı"

karākand "pancar veya şeker kamışından elde edilen sarı renkli donmuş hâle getirilen tatlı"

kızilmäyiz "kırmızı kuru üzüm"

särıkyağ "tereyağı, sarı yağ"

suyukāş "sulu yemeklerin genel adı, hamurdan hazırlanan sulu yemek"

4. Şahısları bildiren birleşik adlar:

aķbilāk "hiçbir şey umurunda olmayan sadece kendine bakan bayan; beyaz tanlı kadın"

aķpādār "evlatlıktan reddedilen kişi"

aķsaç "zenginlerin evinde çalışan bayan hizmetçi"

aķsaķal "saçlı sakalı ağarmış kişi, ihtiyarlara hürmet için kullanılan söz, bir yerin önde geleni"

aķsuyāk "sosyete, aristokrat kişiler"

aramican "canı, vücudu rahatlatıcı, cana veya vücuda huzur bahşedici; gönül çalan güzel maşuka"

bayb(v)āççä "zengin genç; zengin gençler veya zenginleşmekte olan gençlere hitap edilen söz; kendini zengin göstermeye çalışan insan."

bayvuççä "zengin bayan; ev hanımı; kocanın karsına hitap sözü"

cändäpoş "derviş, kalender"

cuvanmārg "gençlikte vefat eden kimse"

ķahrāman ana "on çocuğu doğurup büyüten annelere verilen unvan"

ķalindost "çok iyi ve yakın arkadaş"

ķättāhatin "bir kişinin ilk evlendiği kadın"

nāvcāvan "delikanlı"

suyukāyaķ "fahişe, orospu"

tekintamak "başkalarının sırtından geçinen kimse; otlakçı, asalak, bedavacı"

tiriktavan "hayat ve memadı başkasının elinde olan kişi"

tirikyetim "anne babası olduğu hâlde herhangi bir nedenden dolayı onların eğitiminden uzak kalan çocuk"

şikâstâbând "insanın kırılmış kemiklerini tedavi eden kişi"

yaşkalâmlâr "genç yazarlar"

yälâñayak "yalın ayak"

yälâñbaş "açık baş"

yängimehman "yeni doğan bebek"

yengilayak "hafif meşrep, fahişe"

yetimb(v)äççä "yetim, öksüz"

5. Yerleri bildiren birleşik adlar:

açıkhäva "çatısı olmayan yer"

‘alioķuvyurti "üniversite"

‘alimäclis "parlamento"

issikñanä "sera"

ķakyer "nemsiz, bitkisiz kupkuru yer"

kämķatnav "kalabalık olmayan yer, cadde; trafik izdihamı olmayan anayol"

ķaräyer "kara yer veya toprak; mezar, kabir."

ķoşmäzar "çift mezar; iki mezarın yan yana olması"

ķuruķsay "kurumuş ırmak; dere, vadi; iki dağ veya iki tepe arasındaki uzun çukur"

yetimñana "yetimhane"

6. Nesneleri bildiren birleşik adlar:

aķaltin "pamuk"

aķmum "parafin; sıvı olmayan parafin"

aķsil "canlı organizmanın en önemli kısmını oluşturan organik madde"

aķsuvaķ "bir bina veya evin duvarlarını boyama"

aläķan "kamçının sapıyla birleştiği yer"

alätäraķ "rengârenk"

baytuzak "kuş avlamak için atın kuyruğunun kılından yapılan özel tuzak"

boztoprak "kırsal ve yarı kırsal bölgelerin özel toprağı"

däydibulut "dağılan bulutlar"

däydi ok "hedefsiz ve iradesiz atılan ok"

- däydişämäl* "her an esiş yönü değişen rüzgâr"
äläçipar "beyaz benekli, muhtelif renkli"
engilbaş "giysi ve ayakkabı"
girdäkpätnis "yuvarlak dipsi"
hamäşya "hammadde"
hamhıst "pişirilmemiş tuğla"
hamsuvak "bir yapının duvarlarına sürülen ince harç tabakası; sıva"
karä altın "petrol"
karhıat "kar mektubu"
karäkalpak "siyah şapka"
karäkäsav "tandır ve ocaktaki ateşi karıştırmak için kullanılan sap"
karäkotir "yara kabuğu (gaysak)"
karäköl (karäkul) "koyun türü, bu koyunun yavrusunun derisi"
karäkuyä "kazanlarda olan is"
karämum "siyah yağ ile bazı maddelerin karıştırılmasından elde edilen yapay mum"
karäpätäk "kurumuş hayvan dışkısı; gübre"
karäzär "petrol"
kättä äyik "Büyükayı"
kiçik äyik "Küçükayı"
kıçıkıatlas "bir tür ilgi çekici rengârenk atlas"
köpburçäk "çok gen"
köpnuktä "üç nokta"
kuruksüt "süt tozu"
naşikänşişä "mikalı cam, camdan yapılan bir tür kap"
ötmäsmäta "alıcısı olamayan mal; ihtiyaç duyulmayan mal"
ötmäsmal "müşterisi, alıcısı olmayan mal"
puçmägz "içi boş çekirdek"
saztoprak "yeni veya taze toprak"
särıkçäka "bozuk para, çok az para"
şorpäh tä "bir organın yaralı veya veremli kısmının ağrı ve şişkinliğini gidermek için tuzda kaynatılan pamuk"
tolänay (tolinay) "dolunay"
yälämätuz "ineklerin yalaması için yalaklara konulan tuz"

yäläñkavät "astarsız, bir kattan oluşan"

yetimkabi(vu)rğa "kaburga"

7. Hastalıkları bildiren birleşik adlar:

akpäläk "bitkilerin yapraklarında beyaz lekeler bırakarak bir süre sonra solmasına, kurumasına sebep olan bitkisel bir hastalık"

akşil "hayvanları hasta eden tehlikeli ve bulaşıcı bir hastalık"

aläkarak "hayvanların, özellikle atın bir çeşit beyin hastalığı"

hafägäzäk "iltihap, yangı"

kokyötäl "çoğunlukla çocuklarda görülen ara sıra tutan ama uzun süreli öksürten bulaşıcı hastalık"

bädhäzm "midenin yiyecekleri iyice sindirememesinden dolayı ortaya çıkan rahatsızlık.

karäkäsav "bir tür bitki hastalığı"

karäkuyä "tahıl hastalığının genel adı"

karäsan "kangren"

särıkpäläk "bir tür bitki hastalığı"

särıksuv "nezle"

zıknäfäs "astım, nefes darlığı"

8. Zamanı ve mevsimi bildiren birleşik adlar:

kättäçillä "aralıktan şubatın ilk gününe kadar süren; kırk günü içeren kış günleri"

akqırav "güz mevsiminin sonu"

cariyil "içinde bulunulan yıl, cari yıl.

nävbähar "ilkbaharın başlaması"

nävroz "nevroz"

yärimkeçä "gece yarısı"

9. **Karışık Grup:** Sıfat + ad biçimiyle yapılan birleşik adların da bir kısmı anlamsal açıdan daha çok soyut kavramları karşıladığı için yukarıdaki gruplar içerisinde değerlendirilemedi. Bu sebeple, bu birleşikler karışık grup içerisinde değerlendirildi. Bu gruptaki birleşikler, soyut kavramlarla birlikte birkaç somut kavramı da karşılamaktadır. Örneğin, insanın organını bildiren (*kızılönğäç* "yemek borusu") birleşik adı, somut kavramları karşılamaktadır. *Yängi ay* ve *yärimay* birleşik adları, anlam açısından hem

gök cismi olan "ay", hem de otuz gün olarak kabul edilen süreyi bildirmektedir. Bu nedenle *yāngi ay ve yarımay* birleşik adları, hem somut hem de soyut kavramı karşılamaktadır.

ağırğäp "ağır söz"

akşe'r "genellikle beş heceden oluşan kafiyesiz şiir"

aläbuci "çocukları korkutmak için söylenen söz, öcü"

aläçälpak "ağaçların gölgesi"

bärmaq väzni "hece vezni"

älätäsir "düzensiz ses, gürültü; tertipsiz, düzensiz; düzensiz iş"

egriyol "eğri yol; ahlaksızca davranış; ahlaka aykırı yaşayış"

gäflätuykusi "dalgınlıktan ileri gelen uyuşukluk; gaflet uykusu"

girdab "suların döndüğü ve çukurlaştığı yer; girdap; tehlikeli vaziyet"

hamçot "dikkat etmeksizin aceleyle yapılan muhasebe, tahmini hesap"

hamhayal "boş hayal"

huşbiçim "mevzun, uyumlu, iyi dikilmiş"

huşabär "müjde"

huşäva "taze ve serin havalı"

huşmänzär "güzel manzaralı, görünümlü"

karätikän "nefret edici, tiksindirici, hoş olmayan"

kättädähä "ipek böceğinin dördüncü ve beşinci kez uyuması"

kiçikdähä "ipek böceğinin ikinci kez uyuması"

kızilongaç "yemek borusu"

kızilpaçä "genellikle pamuk bitkisinin yetişmemesi; büyümemesi"

kuruksavuk (*karä savuk*) "kuru soğuk"

mästuyku "uykusu ağır, uykusu derin"

mäydägäp "ucuz konuşma, değersiz söz"

rahätican "rahat verici, rahat bir yaşam"

savukuruş "soğuk savaş"

şumhabär "kara haber"

tägiboş "sağlam olmayan, dayanıksız; yüzeysel, sathi içerikli"

tägipuç "köksüz, temelsiz, esassız; içeriksiz, muhtevassız"

toğriyol "doğru yol"

yāngi ay "yeni ay, hilal"

yärimay "hilal, yeni ay"

yengiluyku "hafif uyku"

2.1.1.4. Sayı + Ad Biçimindeki Birleşik Adlar

Özbek Türkçesinde, bu biçim çok işlek olmadığı için sayıca çok az birleşik ad yapılmıştır. Taradığımız yeni basılan sözlük ve metinlerden ancak otuzdan fazla birleşik ad tespit edebildik. Bu biçimle yapılan birleşik adların birkaçı Farsçada olduğu gibi alınan (çarpayä, çorçob) gibi birleşik adlardır. Diğerleri ise Özbek Türkçesinin söz yapım kurallarına göre Farsça + Türkçe (çarqırrä), Türkçe + Arapça (yetti iklim) ve Türkçe + Türkçe (beşbel) biçiminde yapılan birleşik adlardır.

Sayı + ad biçimiyle yapılan birleşik adlar somut ve soyut kavramları karşılamakla birlikte geleneksel eşya, oyun, bitki, yer, geometrik şekiller, askeri rütbe ve nesne adlarını da bildirmektedir. Yukarıda belirtildiği gibi, bu biçimle yapılan birleşik adların sayısı oldukça az olduğundan semantik gruplara ayrılmadan alfabe sırasına göre verildi.

altiburçäk "altıgen"

beşbel "beli dar ve ince dikilen giysi"

beşkarsäk "alkışla birlikte yapılan raks"

beşkartä "iskambil oyununda beşer beşer kâğıt alınarak oynanan oyun"

beşatär "beş kurşun atan tüfek"

beşkötärär "beşer beşer dağıtılarak oynanan kâğıt oyunu"

beşkünlik dünya "fani dünya"

beşkuräş "sporun beş türünü içine alan müsabaka"

beştaş "beştaş"

beşuruğ "çekirdeği çok az olan bir tür karpuz"

birägız gäp "bir çift söz"

çarbag "şehir dışındaki bahçeli ev, dört tarafı bahçe olan yer adı"

çarçob "çerçeve"

çarqırrä "bir tür buğday; dikdörtgen küp"

çarpäläk "yeni büyümüş dört yapraklı olan bitki"

çarpayä "yatak, açık havada oturmak veya yatmak için konan yatak"

ellikbaşi "eskiden kırk elli kadar askerin komutanı"

ikkinuqtä "iki nokta"

ikki yaqlämä "iki boyutlu"

kırkağayni "gülün uzun ve küçük çiçekli türü"

kırkboğın "atkuyruğu, zemberek otu"

kırkkakil "genç kızların uzanmış kâküllerini birçok bölüme ayırıp ördükleri saç biçimi"

kırkayak "kırkayak"

kırkkulak "kırkayak, eğreli otu"

miñayak "kırkayak"

miñbaşi "binbaşı"

onbaşi "onbaşı"

on säkkiz miñ 'aläm "kainat"

şaşqaţar "gözyaşının durmadan akması"

tägnuşa "asil nüsha"

toqqızıttavaq "her şeyden dokuz adet"

tört anä "dört unsur"

törtäftär "dört kutsal kitap; Kuran, İncil, Zebur ve Tevrat"

törtburçäk "dörtgen"

törtäräf "dört yön"

törtulus "Türk boylarından olan dört boy (Arlat, Barlas, Tarhan ve Sulduz); eski kaynaklarda Hint, Rum, İran ve Turan ülkeleri olarak geçer"

üçälak "şariat kurallarına göre erkeğin üç defa "boş ol" diyerek eşini boşaması"

üçyulduz "Terazi; Zodyak üzerinde Başak ile Akrep arasında bulunan takımyıldızın adı"

yetti iklim "yedi iklim"

yüzbaşi "yüzbaşı"

2.1.1.5. Ad + Fiil Biçimindeki Birleşik Adlar

Birleşik adların bir kısmı da ad + fiil biçiminde yapılmıştır. Bu biçimle yapılan birleşik adlar, ad + çekimli fiil, ad + sıfat fiil ve ad + mastar olmak üzere üç alt gruba ayrılmaktadır.

1. **ad + çekimli fiil biçimindeki birleşik adlar:** Özbek Türkçesinde ad + çekimli fiille yapılan birleşik adlar, bir fiilin belirli geçmiş zaman eki "-di ve ekin benzeşmesi sonucu -ti"yi alarak bir adla birleşme kurallarına göre birleşmesinden oluşan birleşik adlardır. Bu adların hemen hemen hepsi gelenek adlarını bildirmektedir. Ayrıca *ıçketti* "hastalık", *goştıkuydi* "yiyecek" *älämantuydi* "üzüm türü", *korpā kötärđi* "kişi" adını bildiren birer birleşik ad da dikkati çekmektedir. Bunların yanı sıra *iliguzildi* "kıtlık", *ıçkuydi* "kışkandırma", *böritutdi* "güneşli havada yağmur yağınca söylenen söz",

h udaberdi "Allah vergisi, beklentisi olmadan şanslı olma" gibi soyut bir kavramı bildiren birleşik adlar da bu biçimle yapılmıştır.

 l mantuydi "taneleri yuvarlak ve çok büyük bir üzüm türü"

böritutdi "güneşli havada yağmur yağınca söylenen söz"

 ill k çdi "yeni doğum yapan kadının kırkı çıktıktan sonra bebeğiyle bir akrabasını ziyarete gitme geleneği"

goştkuydi "tandır böreği"

h udaberdi "Allah vergisi, beklentisi olmadan şanslı olma"

i ketti(di) "ishal"

i kuydi "kıskandırma"

idiş aytti " nişanlanan erkeğin ailesi tarafından kıza ve ailesine gönderilen hediyeler ve türlü yiyecekler. Aynı zamanda karşılıklı olarak kız tarafından da büyük tabağa konularak gönderilen hediyeler ve çeşitli yiyeceklerle birlikte karşılama töreni"

iliguzildi "depolanan her Şeyin bittiği an; hiçbir ürünün yetişmediği zaman, kıtlık"

kelin k ırdi "gelinin ailesi tarafından gelinin gelmesi için düzenlenen tören, eğlence"

kelintuşdi "gelin gelmesi veya gelin alma sırasında damadın evinde yapılan düğün, eğlence"

kiryuvdi "cenaze töreninin   nc  gününde ölen kişinin giysilerini yıkamak için düzenlenen özel tören"

kuyav k ırdi "evlenme sürecinden sonra gelinin ailesinin, damadı davet ederek verdiği ziyafet"

k rp k t rdi "hizmetçi"

kula otdi "taş atma yarışması"

mun akşaldi (uzikşaldi) "nevruz bayramında uğut (s melek) pişirilirken genç kızların bir k seye koydukları suyun içine oradaki gençler adına boncuk veya yüzük atıp sebzvan koşıkları söylemeleri geleneği. Bu geleneğe göre Şarkı söylenen  ocuk gelip k seden boncuk ya da yüzük çıkarır. Söylenen Şarkı sonucunda k seden çıkan boncuk ya da yüzük, hangi gence aitse, bu onun falı olarak kabul edilir"

ş h rberdim "bilmece oyununda bilmecenin anlamını bulamayan kişi "şehir verdim" derse bilmecenin anlamını karşı taraftaki söyler"

t rb(v)  k k di "en son doğan  ocuk, tekne kazıntısı"

2. ad + sıfat fiil biçimindeki birleşik adlar: Bu biçimle yapılan birleşik adlar, sıfat fiil "-r, -är, -gän/-kän" ve "-mäs" olumsuz sıfat fiil eklerini alarak yapılmıştır. Ayrıca *betgäçapär* "kişi", *küngäbaçar* "çiçek" gibi bileşimlerin ilk ögelerine yönelme hali "-gä/-kä/-қа" ekinin eklenmesiyle yapılan birkaç birleşik ad da bu biçimde yapılmıştır. Bu biçimle yapılan birleşik adlar, şahıs adları, bitki adları, hayvan adları, gelenek adları, yer ve yön adları ve nesne adlarını karşılayan adlar olmak üzere altı alt gruba ayrılmaktadır. Bu biçimin karşıtı olan "sıfat fiil + ad" biçiminde yapılan birkaç birleşik ad da tespit edildi. Bu birleşik adların sayısı oldukça az olduğundan ayrı bir grupta değerlendirilemedi. Bu nedenle bu grup içerisinde değerlendirilmeye çalışıldı.

a. Şahıs adları

atbaçar "seyis"

betgäçapär "dinlemeden konuşan, küstah, dobra"

canküyär "fedakâr"

källäkesär "suç işleyen, katil, hırsız"

lättäçäynär "sürekli bir konuyu tekrarlayarak konuşan; boş konuşan"

malbaçar "inek, öküz gibi büyük baş hayvanların bakıcısı"

orinbasär "yardımcı, muavin"

pirurgän "kötü adam, soysuz insan"

taşkesär "taşçı, taş kırıcı"

yilkıbaçar "seyis"

yoltosär "eşkıya, haydut"

b. Bitki adları

kuşxonmäs "çok dikenli yabanî bir bitki"

küngäbaçar "ay çiçeği"

paçaqırkar "dikenli ve beyaz çiçekli kuşburnu"

c. Hayvan adları

ağacdulän "ağaçkakan"

böribasär "koyunları kurttan koruyan çoban köpeği"

beşiktervätär "beşik gibi sallanan, uzun ayaklı haşarat"

eçki emär "bir buçuk metre boyunda, çeşitli hayvanlarla beslenen büyük kertenkele"

layhorāk "ördeğe benzeyen uzun kanatlı, bataklıklarda yaşayan, sineklerle beslenen bir kuş"

d. Gelenek adları

ağızbağlār "kız ailesinin rızasıyla, kız ve erkeğin nişanlanması"

kızkōrār "görücülük"

malyayār (taḥ tyığār) "düğün gecesinin ertesi günü çeyiz yayma töreni ve verilen ziyafet"

malyığār "düğünden yaklaşık yirmi otuz gün geçtikten sonra çeyizi toplama töreni"

ortākoltapār "bir elin parmakları kapatılıp başka el ile gizlendiği hâlde ortaparmağı bulma oyunu; çocuk oyunu"

tamtepār " toprak evlerde çatıdaki damlamayı kesmek için damlayan kısma basarak toprağı sıkıştırma"

yüzkōrār "nikâhın ertesi günü, yüz görümlüğü ile gelin görme töreni"

e. Yer ve yön adları

atçapār "hipodrom"

kunbatār "batı"

kunçığār "doğu"

f. Nesne adları

çimkıırığār "çim makinesi"

ḥusnbuzār "sivilce"

boyösār "koltuk altında veya kasık arasında bulunan bez"

kōşatār "çift kurşun atan silah"

oksaçār "makineli tüfek"

māzarbasgān "başka bir şehirden ya da ülkeden gelen yiyecek"

h. Sıfat fiil + ad biçimindeki birleşik adlar

äldärkösä "türk halklarının masal kahramanı, keloğlan"

ötmäsburçäk "doğru açı"

uçaryulduz "gök taşı, uzay taşı, meteor taşı"

3. ad + mastar biçimindeki birleşik adlar: Ad + mastar biçimi çok işlek olmadığı için bu biçimle yapılan birleşik adların sadece aşağıdaki örnekleri bulunabildi.

dünyaķarāş "dünya görüşü"

köztāniş "çok yakın olmayıp sadece selamlaşan kimse"

pätiruşātiş "nişanlanma"

tonğızķarāş "koyun bakışlı olan, şaşkın"

bedānāyuriş "küçük adımlar atarak çok hızlı yürüme"

ķirmāçapiş "yabanî bitkileri yerden koparma veya kesme"

ķamtālāş "kurban etini veya sadaka için kesilen hayvanın etini pişirmeden komşulara ve fakirlere dağıtma"

2.1.2. Birleşik Sıfatlar (Қошмā Sıfātłār)

Birden çok kelime (kök veya gövde)nin tek bir anlam oluşturacak biçimde bir araya gelmesiyle oluşan ve nesnenin bir özelliğini veya mahiyetini bildirmek için tek bir vurguyla söylenen bileşimler birleşik sıfattır (Abdurrahmanov 1975: 288; Korkmaz 2007: 48).

Kaynaklarda birleşik sıfatlar, bileşimindeki ögelerin ait olduğu kelime türüne göre ve birleşik sıfatı oluşturan ögelerin sözdizimsel durumuna göre tasnif edilerek incelendiği görülür.

Abdurrahmanov, Özbek Tili Grammatikası adlı çalışmada birleşik sıfatları aşağıdaki gruplara ayırarak incelemiştir:

1. İki ad soylu kelimelerin kökünden oluşan birleşik sıfatlar: ad + ad, ad + sıfat, sıfat + ad, sıfat + sıfat, sayı + ad ve zarf + ad biçimindedir. Sentaktik açıdan bakıldığında bu şekillerle birleşen bileşimler genellikle niteleyen + nitelenen, tamlayan + tamlanan bazen de özne + yüklem ve nesne + yüklem biçiminde olurlar (Abdurrahmanov 1975: 289). Bu bileşimler birleşik sıfat olarak canlı-cansız varlıkların durumu ve özelliklerini bildirmekle birlikte niteleyici fonksiyonundadır. Örneğin: "*badamķavak, bezbet, çinaķburun, eķkisakal, çimtamak, ķamçisaç, başyālāñ, ačköz, ķamkällā huşbiçim, kızıkķan, ķattıkķol, kältādum, kāmsov, beşkakil, törtköz, bayķäsäl, tezäççik, aķalä, hazircevab* vb. Yukarıda belirtilen şekillerle yapılan birleşik sıfatlar sentaktik usulü ile yapılan birleşik sıfatlarıdır.

2. Bileşimdeki ögelerin biri kök, biri de gövde veya iyelik eki eklenerek oluşan birleşik sıfatlar: ad + ad + iyelik eki, ad + sıfat fiil (sıfat fiil ekleri -r/-är, -mäs, -man), sıfat + sıfat fiil, zarf + sıfat fiil ve zarf fiil + sıfat fiil biçimindedir (Abdurrahmanov

1975: 75). Örnekler: *atäbezari, koçäbaläsi, näfsbändäsi, aräbuzär tinçliksevär, asmanöpär, baltäyutär, elsevär, aқsalär, huşyakmäs, tezuçär, tezaқar, keçpişär, ortäpişär, alibsatär, yebkaçär, yebtoymäs vb.* Ayrıca isnat grubu biçimiyle oluşan birleşik sıfatlar da vardır: *bağritaş, köñlitaş, közitar, köñlikarä* gibi birçok birleşik sıfatlar, özellikle ad + sıfat biçimiyle yapılan birleşik sıfatlar isnat grubundadır. Bu şekillerle yapılan birleşik sıfatlar ise sentaktik-morfolojik usulü ile yapılmıştır.

Hacıyev, birleşik sıfatların çeşitli yapılarıdaki kelime gruplarından kaynaklandığını belirterek aşağıdaki biçimlerini göstermiştir. Birleşik sıfatlar oluşum biçimleri bakımından çeşitli tamlamalar kalıbında oluşmuştur. Bunların en önemlileri şunlardır:

1. Niteleyen + nitelenen kalıbında oluşan birleşik sıfatlar: *bälikköz, altinbaş, badamkavaқ* gibi. Bu tür birleşik sıfatlar anlambilimi açısından bakıldığında, benzetme yolu ve sıfatlandırma yoluyla oluşmaktadır. Örneğin: benzetme yoluyla: *kıltamaқ, köñlitaş, kuşburun, kavaқkällä, cigärrän* "kuyu kırmızı", *külrän*²¹ "gri" gibi. Sıfatlandırma yoluyla: *ağırayaқ, doñpeşanä, huşrän, şirinsöz* gibi birleşik sıfatlar yapılmıştır.

2. Özne + yüklem kalıbında oluşan birleşik sıfatlar: *yaқaväyran*, iş yaқmäs gibi.

3. Nesne + başkaruvçi²² kalıbında oluşan birleşik sıfatlar: *қанunbuzär, tinçliksevär elsevär, aräbuzär, bazarbap* gibi.

4. Zarf tümleci + başkaruvçi kalıbında oluşan birleşik sıfatlar: *keçpişär, ortäpişär*, gibi Şunu söylemek gerekir ki, birleşik sıfatların pek çoğu niteleyen + nitelenen kalıbında oluşmuştur. Hal bu ki, diğer kalıplarla oluşan birleşik sıfatlar sayıca çok fazla değildir (Hacıyev 1963: 30, 31).

Bilimsel kaynaklarda birleşik sıfatlar kelime türü açısından ele alındığı için (Abdurrahmanov 1975, Hacıyev 1963, Öz 1999) çalışmada bu yönüme göre birleşik sıfatlar incelendi. Kaynaklarda kelime türlerine göre biçimler verilmiş, bu biçimlerin anlam gruplarına yer verilmemiştir (Abdurrahmanov 1975, Hacıyev 1963). Öz, "Özbek Türkçesinde İsimler" adlı doktora çalışmasında bu biçimlerin anlam gruplarını da

21. Özbek Türkçesinde renk kelimesi adlarla birleştiğinde birleşik sıfat, sıfatlarla birleştiğinde ise sıfat tamlaması oluşturmaktadır. Karşılaştıralım: *cigärrän bahmäl* "kuyu kırmızı renkli kumaş"; *yäşil räñli bahmäl* "yeşil renkli kumaş". Birinci bileşimde çiğ, rengin niteleyicisi yani niteleyeni değildir. Ama *yäşil räñli* bileşiminde yeşil, rengin niteleyicisidir (Hacıyev 1963: 30).

22. Söz diziminde kelime gruplarının oluşma kurallarından biridir. Bu kurala göre *tabi* kelimenin *hakim* kelimenin gerektirdiği şekli almasıdır. Hakim kelimeye *başkaruvçi*, *tabi* kelimeye *başkaruluvçi* denir. Başkaruvçi görevini esasen fiiller yapar (Mirzayev 1970: 175). *tinçliksevär, keçpişär* gibi birleşik sıfatlarda "tinçlik, keç" *tabi*; "*sevär, pişär*" hakim sözdür.

ayrıntılı olarak değerlendirmiştir. Çalışmada, bu çalışmadaki anlam grupları esas alınarak birleşik sıfatlar değerlendirilmiştir.

Birleşik sıfatlar kelime türü bakımından aşağıdaki gibi sınıflandırılabilir:

- A. Ad + ad biçimindeki birleşik sıfatlar
- B. Ad + sıfat biçimindeki birleşik sıfatlar
- C. Ad + sıfat fiil biçimindeki birleşik sıfatlar
- D. Ad + fiil biçimindeki birleşik sıfatlar
- E. Sıfat + ad biçimindeki birleşik sıfatlar
- F. Sayı + ad biçimindeki birleşik sıfatlar
- G. Sıfat + sıfat biçimindeki birleşik sıfatlar
- H. Sıfat + sıfat fiil biçimindeki birleşik sıfatlar
- İ. Zarf + sıfat fiil biçimindeki birleşik sıfatlar
- J. Zarf fiil + sıfat fiil biçimindeki birleşik sıfatlar
- K. Zamir + sıfat biçimindeki birleşik sıfatlar

2.1.2.1. Ad + Ad Biçimindeki Birleşik Sıfatlar

Bu biçim birleşik sıfatların oluşumunda sıfat + ad biçiminden sonra en çok işlek olan biçimdir. Yukarıda belirtildiği gibi birleşik sıfatların pek çoğu benzetme yoluyla yapılmıştır. Dolayısıyla her dilde olduğu gibi Özbek Türkçesinde de anlatımı güçlendirmek, canlı kılmak için yararlanılan dil olaylarından, söz sanatlarından biri, benzetmedir. Benzetme, bir varlığın veya bir nesnenin niteliğini, özelliğini daha iyi anlatabilmek, canlandırabilmek için başka bir varlık veya nesneden yararlanarak onu anımsatma yoluyla gerçekleştirebilir (Aksan 2009: 61). Söz konusu bu sanat birleştirme yoluyla söz yapımında çok işlek olduğundan dolayı birleşik isimlerin yapımında, özellikle birleşik sıfatların yapımında benzetme sanatından çok yararlanılmıştır.

Ad + ad biçimiyle yapılan birleşik sıfatlar, şekilleri veya taşıdıkları özellikler bakımından insan, hayvan, ağaç, çiçek, bitki ve nesnelere benzetilerek anlam değişmesine ve kaynaşmasına uğramış olan birleşik sıfatlardır. Bu birleşikler insanın ve nesnenin özelliklerini bildirmek üzer iki alt gruba bölünür (Öz 1999: 252):

1. İnsanın özelliklerini bildiren birleşik sıfatlar
2. Nesnenin özelliklerini bildiren birleşik sıfatlar

1. **İnsanın özelliklerini bildiren birleşik sıfatlar:** Bu birleşikler, insana özgü olan insanın dış görünüşüyle ilgili özellik ve ruhi durumunu bildirmekle birlikte güzel-çirkin, ahlaklı-ahlaksız, genç-yaşlı, zeki-aptal, merhametli-merhametsiz, mutlu-mutsuz, cömert-cimri, alçak gönüllü-kibirli, güçlü-güçsüz yetenekli-yeteneksiz, iyi-kötü gibi soyut kavramaları karşılamak üzere ikiye ayrılmaktadır.

a. **İnsanın dış görünüşüyle ilgili özellik bildiren birleşik sıfatlar:** Bu birleşik sıfatlar hemen hemen hepsi bir hayvan, ağaç, çiçek, bitki ve nesneye benzetilerek yapılmışken bazıları da sıfatlandırma biçiminde yapılmıştır. Dolayısıyla bu birleşikler insanın dış görünüşüyle ilgili özelliklerini bildirmektedir. ş

adāmaḥun "insanlığı bilen, insana değer veren; âlicenap"

adāmaşifāt "insana benzeyen, insan gibi"

ahuköz "ceylan gözlü, güzel gözlü"

altinadām "iyi insan"

anā ḥatin "yaşlı kadın; önder kadın; geveze kızlar için söylenen söz"

atābezari "ahlaksızca davranışlarıyla babasını bıktıran kişi"

ayḥan "aya benzeyen; güzel"

aypärçä "çok güzel ve çekici bayan"

badamḥavak "gözleri veya gözlerinin kapağı bademe benzeyen kimse"

bälḥköz "gözleri çekik olan, balığa benzeyen"

bitköz "çekik gözlü"

boḥçaḥarin "göbekli"

botäköz "şehla gözlü âdem"

çinaḥburun "doğuştan burnunun üst kısmında basıklık olan kişi"

çinaḥkulak "kulağı kesilmiş olan"

çumalibel "karınca belli"

eçkisakal "keçisakallı"

egärḥaş "kaşları yaya benzeyen"

güländam "gül boylu, nazik, güzel endamlı"

gülbädän "bedeni gül gibi latif ve nazik olan"

gülçehrä "gül gibi güzel yüzlü"

gülro(y) "gül yüzlü, al yanaklı, güzel ve latif"

gülyar "güzel sevgili; yar"

gülyüz "gül yüzlü, yüzü gül gibi güzel olan"

hāmyanikäsäl "fakir, parasız"

- hüdabezar(i)* "kötü, serseri, sorun çıkararan"
humkällä "büyük kafalı, anlayışı kıt olan"
ipäkayim "güzel kadın"
käcaväkarin "koca göbekli; doymaz, açgözlü"
käfängäda "yoksul, her şeyini kaybederek kefen bile bulamayan kimse"
kalämkaş "kalem kaşlı"
ķayraqburun "büyük burunlu"
ķayrilmäkaş "kaşları yaya benzeyen kimse"
ķızmäydan "yaramaz, çenesi düşük ve neşeli kız"
ķoyköz "koyu kırmızı gözlü kimse"
ķoymizac "uysal, yumuşak yüzlü"
közlärihumar "çok güzel ve çekici gözleri olan"
ķulakšuprä "kulağı büyük olan"
ķunduzkaş "siyah ve çatık kaşlı"
ķuräläyköz "ceylan gözlü"
ķuşburun "burnu kuşun gagasına benzeyen kimse"
mahtäl'ät "ay yüzlü, güzel"
murčämiyan "karınca belli"
nangäday "bir şeye gereksinim duyan; yoksul"
ortäh al "orta hâlli"
päričehrä "çok güzel, alımlı"
päripäykär "peri gibi güzel"
sämbitkamät "uzun boylu, servi boylu"
särvikamät "ince ve uzun boylu"
särvinaz "ince boylu, edalı kız veya kadın"
šämšadqamät "ince ve uzum boylu"
tepäkäl "kel"
täkäsaķal "keçi sakal"
yältir(ä)baş "kel"
zağčäköz "karganın gözüne benzeyen; açık mavi gözlü"

b. İnsanın ruhi durumunu ve özelliğini bildiren birleşik sıfatlar: Konudan anlaşıldığı gibi bu birleşik sıfatlar insanın olumlu, olumsuz ruhi durumunu ve özelliğini bildirmektedir. Bu birleşik sıfatlar da çok daha bir hayvan ve nesneye, nadiren de bir

insana benzetilerek oluşturulmuştur. Ayrıca bir kısmı da sıfatlandırma kalıbında yapılmıştır.

adāmavi "bir köşeye çekilen, içine kapanık"

almākesāk "endişeli "

altınbaş "sezgin, zekâvetli"

ayımıllä "tembel kadın; nazlı, edalı"

atāšnāfās "fesahatli ve nutku etkili olan, duası insanlara faydalı olabileceği düşünülen molla"

bağritaş / taşbağır "merhametsiz, acımasız, katı yürekli"

bahtiyar "mutlu, mesut, bahtlı"

başikökkä "fevkalade mest; mağrur"

bezbet "utanmaz, küstah"

cansäräk "tedirgin, huzuru kaçmış, endişeli, rahat durmayan kimse"

çimtamak "çok az yiyen kimse"

äjdärnāfās "doymaz, obur"

‘izzätäläb "makamı seven, her şeyi kendine isteyen"

hāṭircām "rahat, hiçbir şey umurunda olmayan"

häftäfāhm "budala, geri zekâlı"

huşyar "zeki"

koçäbaläsi "ahlaksız, terbiyesiz çocuk, sokak çocuğu"

katıran ḥalä "temizliğe aşırı düşkün olan; titiz"

kavaḳkällä "boş kafalı, bilgisiz, zekâsı gelişmeyen"

källäväräm "aptal"

kıltamak "iştihatsız"

kuyanyüräk "tavşan yürekli"

mehmandost "konuksever, misafirperver"

nanteḫki "nankör"

näfsbändäsi "nefis kulu, nefsinin emrinde olan"

näfsi ölik "nefsine hâkim olan"

päytävāḳulak "zeka düzeyi gelişmeyen"

rähmdil "merhametli"

şofitābi't "karakteri, huyu, davranışı sofilerin tabiatına benzeyen kimse, hoşgörülü"

sözämäl "güzel konuşan"

- şäkärguftar* "tatlı konuşan"
şäyṭanbäççä "çok kurnaz ve uyanık çocuk"
şerändam "aslan gibi güçlü vücuda sahip olan"
şerbäççä "çok yiğit, hiçbir şeyden korkmayan"
şeryüräk "aslan yürekli"
şikästähal "üzüntülü, kaygılı"
şikästänäfs "alçak gönüllü"
şöhretääläb "şöhret peşinde olan"
temirpāncä "parmakları güçlü olan"
toqımtäbi't "anlayışsız, ferasetsiz"

2. Nesnenin özelliklerini bildiren birleşik sıfatlar: Bu birleşik sıfatlar sayı olarak fazla değildir.

a. Nesnenin mekanla ve benzetme ile ilgili özelliğini bildiren birleşik sıfatlar

- 'alämşumul* "tüm dünya ehemmiyetine sahip olan, dünya çapında"
cähanşumul "dünyayı kaplayan; dünya çapında"
ķamçisaç "çok güzel örülen uzun saç"

b. Nesnenin rengi ile ilgili özellik bildiren birleşik sıfatlar

- almägüli* "elma ağacının çiçek açtığı an, açık pembe renk"
gülänar "kırmızı"
gülabi "pembe"
ķaymaķçay "kavuniçi"
surmārāñ "koyu gri"
şäfaķrāñ "şafak rengi; kırmızımsı"
tuyätiş "tahıl ve meyvelerin tanelerinin büyük olması"

2.1.2.2. Ad + Sıfat Biçimindeki Birleşik Sıfatlar

Bu gruptaki birleşik sıfatların pek çoğu birleşme biçimleri bakımından isnat grubundadır. Bu sıfatlar genellikle insanın ruhi durumu ve dış görünüşü ile ilgili özellik bildirmekle beraber insanın ve nesnenin özelliklerini bildiren sıfatlar olmak üzere iki alt gruba ayrılmaktadır:

1. İnsanın ruhi durumu ve dış görünüşüyle özellik bildiren birleşik sıfatlar

- 'alämara* "dünyayı süsleyen"
bağribütün "tüm ailesi ve akrabaları yanında olan"

- bağrıkarā** "kötü amaçlı, kötü niyetli, fena kalpli"
- bağrikeñ** "sabırlı; misafirperver, cömert"
- bahtıkarā** "mutsuz, talihsiz, kara bahtlı"
- başibuzuk (buzukbaş)** "söz dinlemeyen, kurallara uymayan"
- başkarangı** "ilk günlerde bilinen hamilelik belgileri (bulantı, anoreksi, bazı koku ve tada karşı duyarlılık), aşırma"
- başyälän** "başı açık olan"
- betıkarā** "utangaç, yüzü kara"
- betıkalın** "söz dinlemeyen."
- boyiniyoğan** "kalın boyunlu"
- cağı açık** "geveze; sürekli ağlayan"
- cāhangāštā** "dünyayı çok gezip gören, tecrübeli, bilgili ve görgülü; gezgin"
- dılarām** "gönül alan, gönül kapan"
- dılazar** "gönül kırıcı, incitici"
- iligitok** "güçlü, kuvvetli, dayanıklı olan"
- kıрмаçkāl** "saçlarının tümü dökülmüş olan kel"
- köñli açık** "iyi niyetli, safdil; güçlülere, zorluklara katlanan, sabırlı olan"
- köñli ak** "kimseye kötülük istemeyen, iyi niyetli"
- köñlibuzuq** "kötü niyetli; üzüntülü, kaygılı"
- köñlihıırā** "endişeli, kaygılı, üzüntülü"
- köñlikarā** "başkalarının kötülüğünü isteyen; gönlü kara"
- köñlikattık** "acımasız, merhametsiz, katı yürekli"
- köñlitar** "alınan, çabuk gücenen; cimri, hasis"
- köñlitoq** "emin"
- köñlikeñ** "yüce himmetli; sabır gösteren, katlanan"
- köñlitaş / taşköngil** "katı yürekli"
- közi aç** "aç gözlü"
- közi açık** "uyanık, açığöz, zeki, yapacağı işi bilen"
- közitar** "kıskanç, cimri, hasetçi"
- közitok** "ihtiyaçsız, doyun, gönlü tok"
- kalāmi'aciz** "yüreğindeki kâğıt üzerine dökemeyen; yazamayan"
- kalāmi ötkir** "çok etkili ve iyi yazabilen"
- nankör** "nankör"
- nāfsibuzuk** "açgözlü, hırslı"

särvirävan "servi boylu; ince ve uzun boylu"

şäbkör "gece körlüğü; tavukkarası"

tändurust "sağlam, sağlıklı"

tilyağlämä "dalkavuk, yağcı"

yaqaväyran "yakası açık olan kişi"

yüzi issik "yüzü sıcak"

yüziqarä "yüzü kara"

yüziyarug "yüzü ak"

2. Nesnenin özelliklerini bildiren birleşik sıfatlar

adämbap "insana münasip"

bazarbap "müşterinin ilgisini daha çok çeken mal"

dilharaş "kişinin alınmasına, üzüntüsüne sebep olan şey, olay"

suvtekin "çok ucuz, sudan ucuz; bedava"

2.1.2.3. Ad + Sıfat Fiil Biçimindeki Birleşik Sıfatlar

Bu biçim, birleşik sıfatların diğer biçimlerine oranla az yapılan bir biçimdir. Bu biçimle yapılan birleşik sıfatlar, *asmanöpär*, *baltäyütär gibi* birleşik sıfatların dışında insanın olumlu ve olumsuz özelliğini göstermektedir.

aräbuzär "fitneci, arabozucu"

asmanöpär "çok yüksek, gökdelen"

baltäyütär "kartalgillerden bir yırtıcı kuş"

elsevär "halkı seven"

ensaqtätär "sıkıcı, tedirgin edici"

erksevär "hürriyetperver"

gäpsatär "saçma sapan konuşan, geveze; çok konuşup az iş yapan kimse"

häksevär "hakikati seven, gerçeği savunan"

hudavurgän "çaresiz, bahtsız, rüsva"

mehnatsevär "bir amaç olarak faaliyeti, çalışmayı seven kimse"

mişigi aqkan "deneyimsiz, tecrübesiz; hayatın sıcaklık ve soğukluğunu bilmeyen"

işbuzär "iş bozan, fitneci"

izkuvär "iz bırakılan yolu iyi bilen kişi"

kanunbuzär "yasaya uymayan, gayri kanuni işler yapan"

olkäsevär "yurtsever, vatansever"

şärtesär "yüzsüz, utanmaz, çekinmez"

tamteşär "evin çatısını delerek hırsızlık yapan kimse"

tinçliksevär "barışsever"

2.1.2.4. Ad + Fiil Biçimindeki Birleşik Sıfatlar

Bu biçimde yapılan birleşik sıfatların ikinci ögesi "*bağış*", Özbek Türkçesinde bağımsız şekilde kullanılmamaktadır. Kaynaklarda, özellikle Hacıyev "Özbek Tilide Koşme, Cüft ve Tekrari Sözlər" adlı çalışmasında bu tür birleşik sıfatların nesne + başqaruvçi bağlantısı ile birleşen tamlamalardan oluştuğunu vurgulamıştır. Bunun yanı sıra "*bağış*" sözü Özbek Türkçesinde "etmek, eylemek" yardımcı fiilleriyle "*bağışetmaq, bağış äylälmaq*" birleşik fiillerini oluşturduğunu da izah etmiştir. Bunları dikkate alarak, bu tür yapıları birleşik sıfatlar içerisinde değerlendirdiğini belirtmiştir (Hacıyev 1963: 31). Özbek Türkçesinde "*bağışetmaq, bağış äylälmaq*" birleşik fiillerinin yanı sıra "*bağış*" kökünden "-lä" ekiyle yapılan "*bağışlämaq*" fiili de kullanılmaktadır. Bunları dikkate alarak çalışmada "*bağış*" ile yapılan birleşikler, birleşik sıfatlar içerisinde değerlendirildi.

Özbek Türkçesinde "*bağış*" sözü, Farsça "*bağışiden* (affetmek, bağışetmek, bağışlamak, sunmak)" fiilinden alınarak, "*etmaq, äylälmaq*" yardımcı fiilleriyle "*bağışetmaq, bağış äylälmaq*" birleşik fiilleri ve "-lä" ekiyle de "*bağışlämaq*" fiili yapılmıştır. Farsçada "*bağış*²³" sözü isim olarak da "pay, hisse; haz, zevk; nasip, kismet, şans; bağışeden vb." anlamlarda kullanılmaktadır. Bunların tümü dikkate alınarak, "*bağış*" sözü "*bağışiden*" fiilinin kökü olduğu da düşünülerek, "*bağış*" ile yapılan birleşikler ad + fiil biçiminde değerlendirildi.

cähanbağış "çok cömert"

canbağış "can veren, hayat bağışlayan, cana can katan"

färähbağış "ferah bağışlayan, sevinç veren"

h äyatbağış "hayat bağışeden, hayatı devamını sağlayan"

icadbäğış "ilham kaynağı, ilham perisi"

ilhambäğış "ilham kaynağı"

läzzätbağış "zevкли, haz dolu"

nicatbağış "kurtarıcı"

23. <http://www.loghatnaameh.org>

<http://www.indexiran.ir/directory/linkpreview.aspx?linkid=9840>

<http://www.rismoon.com/moensearchresult-fa>

rahâtbâhş "rahat verici, huzur verici"

şâfabâhş "rahat ve huzurlu olma, gönül rahatlığı"

şifabâhş "şifalı, şifa verici"

umidbahş "umut verici"

2.1.2.5. Sıfat + Ad Biçimindeki Birleşik Sıfatlar

Bu biçim, birleşik sıfatların yapımında en çok elverişli olan bir biçimdir. Dolayısıyla birleşik sıfatlar en çok bu biçimle yapılmıştır. Ad + ad biçimindeki birleşik sıfatlar daha çok benzetme yoluyla oluşmuşken, bu biçimde benzetmeden ziyade sıfatlandırma yolu ağır basmaktadır.

Bu birleşik sıfatlar, bildirdikleri özellikler bakımından üç alt gruba ayrılmaktadır:

- a. İnsanın özelliklerini bildiren birleşik sıfatlar
- b. Nesnenin özelliklerini bildiren birleşik sıfatlar
- c. Hayvanların ve kuşların özelliklerini bildiren birleşik sıfatlar
- d. Karışık grup

a. İnsanın özelliklerini bildiren birleşik sıfatlar: Bu tür birleşik sıfatlar, insanın ruhi durumu ile ilgili ve dış görünüşü ile ilgili özellik bildiren birleşik sıfatlar olmak üzere iki gruba ayrılmaktadır:

1. **İnsanın ruhi durumu ile ilgili özellik bildiren birleşik sıfatlar:** Bu sıfatlar genellikle insanın ruhi durumu ile ilgili olumlu ve olumsuz özellik bildirmektedir. Bununla birlikte insanın toplumsal hayatıyla ilgili özelliklerini bildiren soyut kavramları karşılamaktadır.

açköz "güzü aç, doymaz"

alâzârâk "endişeli, düzensiz, karmaşık"

'alihimmât "yüce gayretli, çok çaba gösteren"

'alicânab "şerefli, haysiyetli kişi"

asudâhâîr "meraksız, endişesiz; zihni rahat, keyfi yerinde olan"

aşiftâhal "perişan bir halde, gönlü perişan olmuş"

azurdâhâîr "küskün, bıkkın, kaygılı"

baygîzi "geveze"

bâdahlağ "ahlâksız, terbiyesiz"

bâdbaht "mutsuz, uğursuz"

bâdfe'l "ahlâksız"

- bādguman* "her şeyden şüphe eden, şüpheci"
bādhāva "tekebbürlü, mağrur"
bādḥoy "huy ve ahlâkı kötü olan kimse"
bādḥulk "huy ve ahlâkı kötü olan kimse"
bādkirdar "davranışı kötü olan"
bādkılık "davranışı kötü olan"
bādmāst "kafayı dağıtan, çok sarhoş"
bādmu'amilā "kötü davranan, aldatıcı, sözünde durmayan"
bādnāfs "kötü fitratlı; açgözlü; şehvetli"
bādnam "adı kötüye çıkan, lekeleme, leke sürme"
bādnıyāt "kötü niyetli"
bādrāşk "kıskanç"
bādzat "kötü soylu, müfsit"
bālāndpārvaz "çok yükseklerde uçan; kendini beğenen, saçma sapan veya çok abartılı konuşan gururlu kişi; tumturaklı"
bezarican "candan bıktırma, usanma; katlanamayan"
cāvanmārd "yiğit, mert; alçak gönüllü, cömert"
çälācan "ölecek gibi olan, can verir durumda olan"
çälākursaḳ "doyuncaya kadar yemek yemeyen; yarı aç"
çälāmulla (nimçāmulla) "tam eğitim almayan molla"
çälāsāvad "okuma yazması tam olmayan"
davyürāk "aslan yürekli, cesur"
ḥafākan "üzüntülü, kaygılı"
ḥamkällā "budala, anlayışı kıt olan"
ḥazircāvab "hazırcevap"
ḥāramḳol "karşısındakini yanıltarak, aldatarak onun üzerinden kazanç sağlayan"
ḥāramtamak "haram yiyen"
ḥāramtavaḳ "bedavacı, lüpçü"
ḥuşaḥlaḳ "ahlaklı, edepli"
ḥuşāvar "iyi davranışlı, iyi tavırlı"
ḥuşavaz "ince ve güzel sesli"
ḥuşbāhrā "rahat verici, keyif verici"
ḥuşbāht "mutlu, mesut"
ḥuşbavār "hoşgörülü, toleranslı"

- huşbiçim* "mevzun, uyumlu"
huşçağçak "neşeli, keyifli, hayatından memnun"
huşfe'1 "iyi huylu, davranışı iyi olan"
huşgâp "tatlı dilli"
huşhal "memnun, şen"
huşhayal "hoşgörülü, toleranslı"
huşhulk "iyi huylu"
huşlâhcâ "ifade tarzı güzel olan, tatlı dilli"
huşmu'amilâ "davranışları iyi, hoş, sempatik"
huşrâftar "iyi tavırlı, iyi davranışlı"
huşsâlika "güzel yazma ve söyleme yeteneği olan, zevki olan"
huşsuhan "tatlı dilli"
huşşuhbât "hoş sohbet"
huşâb' "iyi mizaçlı, iyi tabiatlı; tatlı dilli; hoş kariha"
huşâbi'ât "iyi huylu, iyi mizaçlı"
huştakâlluf "çok değer veren, hürmet gösteren"
huşvakt "sevinçli, neşeli, şad"
huşzâvk "güzeli çirkinden ayırt etme yetisi, beğeni, yetenekli"
issıkcan "canlı, canı olan, diri"
itf'el "kötü niyetli, kötü ahlâklı"
karinhurcin "obur"
kattıkkol "inzibatlı; yasalara uyan ve çok önem veren kimse; sert adam; cimri, hasis"
kâlandumağ "havalı; alıngan"
kâltâfâhm "anlayışı kıt, geç anlayan"
kâmgâp "az konuşan, suskun, sesiz, konuşmayı çok sevemeyen"
kâmhâvsâlâ "havsalası dar olan, her şeye katlanamayan"
kâmkan "kanı az olan, kansız"
kâmkuvvât "güçsüz"
kâmsuğum "alçak gönüllü, mütevazı"
kıngırkol "eğri elli; hırsız; hain"
kızıkkkan "çabuk sinirlenen"
nazıktâbi'ât "alıngan, çabuk gücenen"
nekbâht "bahtlı, mesut"

- pakdamän* "namuslu, iffetli"
pärişanhal "endişeli, kaygılı"
puçkällä "akılsız, bilgisiz"
sabitkadäm "sözüne sadık, sözünü tutan ve yerine getiren"
saddälävḥ "safdil; aptal, alık"
saddädil "saf, iyi niyetli"
şafdil "iyi niyetli"
safköngil "iyi niyetli"
savuk ayak "uğursuz"
savukkan "soğukkanlı"
şahibkıran "sahipkıran"
sälkıntab "üşengeç; keyfine bakan"
sokkabaş "hiç kimsesi olmayan, yalnız; bekâr"
suçuktamak "tatlıyı çok seven"
surbet "küstah, utanmaz"
şirinsöz "tatlı dilli"
şorbaht "talihsiz, bahtsız"
şorpeşanä "bahtsız, mutsuz, talihsiz, zavallı"
şortumşuk "topluluktan kaçan, sosyal ilişkisi olmayan; münzevi, asosyal"
şumkadäm "uğursuz"
şumtākä "haşarı, yaramaz"
teşikçulak "vurdumduymaz, umursamaz, aldırılmaz"
uluşfāt "onurlu, şerefli; cömert; oturaklı"
yäkkäbaş "kimsesiz, yapayalnız"
yäläñtoş "cesur, yürekli, mert"
yärimcan "güçsüz, cılız, yaralı"

2. İnsanın dış görünüşüyle ilgili özellik bildiren birleşik sıfatlar: Bu birleşikler konudan anlaşıldığı gibi insanın dış görünüşünü olumlu ve olumsuz açıdan göstermektedir. Yani güzellik-çirkinlik, irilik-zayıflık, güler yüzlülük-asık suretlilik gibi kavramları karşılamakla birlikte insanın bazı organları (kulak, göz, ayak, baş...vb) ile ilişkin özellik bildirmektedir.

afätican "güzel; kızların güzellik ve çekicilik özelliği"

ağırayağ "hamile, gebe"

aläköz "gözün aklığı ve gözbebeğı bariz olan büyük göz, aynı göze sahip olan kişi"

'alimakam "yüksek mevki"

bädbäşärä "çirkin, biçimsiz"

bädhäybät "korkunç tipi olan"

bädqavağ "asık suratlı"

bädqavarä "çirkin, güzel olmayan"

çäläbaş "saçı iyice taranmamış, saçı yarım yamalak kesilmiş"

doñpeşanä "alnı çıkmış olan kimse"

huşguzäran "hayat tadını çıkaran, işretle, zevkle geçiren"

huşkamät "boyu güzel, boylu poslu"

huşroy "güzel, yakışıklı"

huşsurät "güzel, yakışıklı"

huştäbässum "iyi tebessüm eden, gülümsemesi olan"

kämsakal "seyrek sakallı; köse sakal"

kağsuyäk "etsiz; çok zayıf"

karäköz "siyah gözlü"

karämägız "esmer"

kurukşuyäk "zayıf, etsiz"

närgöl "iri yapılı, gövdeli; edepsiz, terbiyesiz"

neknam "tanınmış, ün kazanmış kimse"

şahibcämäl "güzellik sahibi, güzel"

siyğabaş "kel"

şälpäñkulak "kepçe kulak"

täypakayağ "düztaban ayak; ayaklarının tabanı düz olan"

b. Nesnenin özelliklerini bildiren birleşik sıfatlar: Nesnenin tadı, rengi, kokusunun özelliğini ve miktarını karşılamak için oluşan bu birleşik sıfatların sadece aşağıdaki örnekleri bulunabildi.

çätikkaş "gür kaş"

huşbiçim "iyi dikilmiş"

huşbuy "güzel kokulu"

huşrāñ "güzel renkli"

huşā'm "lezzetli, tadı güzel"

kımmātbāha "pahalı, çok değerli"

kāmsuv "suyu az olan"

c. Hayvanların özelliklerini bildiren birleşik sıfatlar: Sadece aşağıdaki örneklere rastlanıldı.

kāltādum "kısa kuyruklu, kuyruğu kesilmiş hayvan"

kāmsūt "sütü az olan"

d. Karşık grup: Bu birleşik sıfatlar yukarıdaki gruplar içerisinde değerlendirilmesi güç olduğu için karşık grup içerisinde değerlendirildi. Bu birleşik sıfatlar, genellikle insanın olumlu ve olumsuz özelliğini bildirmektedir.

huşat "güzel yazabilen"

kāmçikım "geliri az olan, az gelimli"

kārķulak "sağır"

yākkāqol (yākkādāst) "yalnız, tek başına çalışan"

yākkāmahav "toplumdan ya da gruptan dışlanan kimse"

2.1.2.6. Sayı + Ad Biçimindeki Birleşik Sıfatlar

Bu biçimle yapılan birleşik sıfatlar, insanın özelliklerini bildiren birleşik sıfatlar ve nesnenin miktarını ve özelliklerini bildiren birleşik sıfatlar olmak üzere iki alt gruba ayrılabilir:

a. İnsanın özelliklerini bildiren birleşik sıfatlar: İki, dört ve beş sayısı + bir ad ile yapılan bu birleşik sıfatların sadece aşağıdaki örnekleri bulunabildi. Bu örneklerden ikisi bayanlara özgü olan özellikleri bildirirken diğer iki tanesinde cinsiyet söz konusu değildir.

beşkakil "saçını beş beş kâkül şeklinde ören"

ikkikat "hamile, gebe"

ikkiyüzlāmā(çi) "ikiyüzlü"

törtköz "gözlüklü"

b. Nesnenin miktarını, özelliklerini bildiren birleşik sıfatlar: Bir sayısı ile yapılan bu birleşik sıfatlar, genellikle nesnenin miktarını, niceliğini bildiren sıfatlardır. Dolayısıyla bu sıfatlar, nesnenin azlığını veya çokluğunu göstermektedir.

birāgız "birazcık, bir lokma"

bir'alām "çok fazla, sınırsız"

biratim "bir tutam"

biravuç "bir avuç"

bircāhan "miktarı veya mesafesi çok fazla olan"

birçimdım "bir çimdik"

birdünya "çok fazla"

biretāk "çok fazla, daha fazla"

birgālā "çok fazla"

birkançā "birkaç, birçok"

birḵariç(ş) "bir karış"

birḵuçaḵ "kucağa sığabilecek miktardaki eşya; çok fazla"

birlukmā "bir lokma; ağza bir defada alınıp götürülen yiyecek parçası"

birpul "değersiz, kıymetsiz"

birsıḵım "bir avuç, biraz, bir miktar"

birşingil "bir şeyin bir kısmı veya bir parçası; biraz, bir miktar"

2.1.2.7. Sıfat + Sıfat Biçimindeki Birleşik Sıfatlar

İnsanın ve nesnenin özelliğini bildiren bu sıfatlar, sayı olarak fazla değildir.

aḵalā "beyaz alaca"

baykāsāl "kendini hasta gibi gösterip başkaların dikkatini çekerek kendine baktırmak isteyen kişi"

ḥamsemiz "işe yaramayan, şişman kişinin sıfatı"

kāmbār "eni normale göre dar olan. "

ḵarā alā "ala"

tezāççıḵ "sinirli, asabi"

2.1.2.8. Sıfat + Sıfat Fiil Biçimindeki Birleşik Sıfatlar

Bu biçimle yapılan birleşik sıfatların da yukarıdaki bazı biçimler gibi sayıca oldukları dikkati çekmektedir. Bu birleşik sıfatlar, birer gelenek adını bildirmekle beraber insanın ve nesnenin özelliğini de göstermektedir.

aḵsalār "yas süreci (bir yıl) bittiğinde bu süreçle ilgili yapılacak tören, bu törende rahmetlinin yakın akrabaları birbirlerine beyaz giysi hediye ederler bu nedenle yas giysilerinin yerine beyaz giysileri giyerler"

birkesār "sözünde duran"

ḥuşyakmās "tembel"

tekturmas "faal, yaramaz, uyanık çocuk"

tezakar "debi, hızlı akım"

tezuçär "hızlı uçan"

tezatär "makineli tüfek"

2.1.2.9. Zarf + Sıfat Fiil Biçimindeki Birleşik Sıfatlar

Bu biçimle nerede ise hiç birleşik sıfat yapılamamış gibidir. Ancak incelenen sözlükler ve metinlerde sadece meyvelerin er veya geç olgunlaşmasına dair "keçpişär ve ortapişär" örnekleri bulunabildi.

keçpişär "geç olgunlaşan"

ortäpişär "mevsim ortasında olgunlaşan meyve"

2.1.2.10. Zarf fiil + Sıfat Fiil Biçimindeki Birleşik Sıfatlar

Zarf + sıfat fiil biçiminde olduğu gibi bu biçimde de birleşik sıfatların sayıca sınırlı olduğunu görüyoruz. Bu birleşik sıfatlar sadece insanın olumsuz özelliğini bildirmektedir.

alibsatär "bir nesneyi ucuz alıp pahalıya satan kişi"

yebkaçär "hak yiyen kişi"

yebtoymäs "obur"

2.1.2.11. Zamir + Sıfat veya Ad Biçimindeki Birleşik Sıfatlar

Bu biçimle yapılan birleşik sıfatların da ancak aşağıdaki örnekleri bulunabildi. Bu birleşiklerden "*hämmäbap*" birleşigi nesnenin özelliğini bildirirken "*özbaşımçä*, *özbilärman*" birleşikleri ise insanın özelliğini bildirmektedir.

hämmäbap "herkese göre uygun, herkes tarafından beğenilen"

özbaşımçä "başına buyruk"

özbilärman "bencil, inatçı"

2.1.3. Birleşik Zamirler (Çoşmä Almaşlär)

Birleşik zamirler kök halinde olan birden fazla kelimenin, bazen de iyelik ekini alarak birleşmesinden oluşan zamirlerdir. Özbek Türkçesinin gramerlerinde birleşik zamirlerin bileşimindeki öğelerin ikisinin de zamir ya da birinin, her hangi bir kelime türüne ait olabileceği belirtilmektedir. Bunun yanı sıra malum koşullar çerçevesinde

bazı adların, sayıların ve sıfatların asıl anlamları değişerek zamire dönüştüğü de ifade edilmektedir (Abdurrahmanov 1975: 363,364; Şaabdurahmanov 1980: 324, 325). Nitekim birleşik zamirler esasen belirsizlik (*belgiläş ve bolışsizlik*) zamirleridir (Hacıyev 1963: 34). Bunlar kişileri veya varlık ve nesnelere belirsiz bir şekilde temsil eden zamirlerdir. Bu sebeple de çalışmadaki birleşik zamirler, her ile yapılan birleşik zamirler ve hiç ile yapılan birleşik zamirler olmak üzere iki gruba ayrılarak incelendi.

2.1.3.1. Her "här" ile Yapılan Birleşik Zamirler

Yukarıda belirtildiği gibi bu zamirler, kişileri ve nesnelere belirsiz bir şekilde temsil etmektedir. Bu birleşik zamirler "her" kelimesinin bazı soru zamirleriyle birlikte "bir ve narsä" kelimeleriyle de birleşmesinden oluşmaktadır.

"Her" kelimesi "kim" soru zamiriyle bir araya geldiğinde "herkes, her hangi bir kişi" anlamını, "nimä, narsä" sözcükleriyle birleştiğinde "her şey" anlamını ifade eder. "Kañä" zamiriyle birleştiğinde ise niceliğin fazlalığını bildirir. "Kandäy, kandaq, kanaqa" soru zamirleriyle birlikte sıfat görevinde kullanılmakla beraber kişilerin ve nesnelere belirsizliğini de gösterir. "Kaysi" zamiriyle de sıfat görevinde kullanılmakta ve anlamı bakımından "her bir" zamirine benzemektedir (Abdurrahmanov 1975: 355, 356; Şaabdurahmanov 1980: 314-16). Belirsizlik zamirlerinden "här kim, här, här kaysı, här nimä, här narsä" gibi birleşik zamirler, iyelik ekleri ve hal ekleriyle girerler: "här kimni, "här kimdän.

här bir "herhangi bir, her bir"

här biri(si) "her biri"

här kandaq "her türlü, her çeşit, her nev"

här kandäy "her türlü, her çeşit, her nev"

här kanaqa "herhangi bir"

här kaysi(si) "herhangi biri"

här kim "herkes"

här kimsä "herkes"

här narsä "her şey"

här nimä "her şey"

2.1.3.2. Hiç "heç" ile Yapılan Birleşik Zamirler

Bu zamirler anlamları bakımından belirsizlik zamirlerinin zıt anlamlısı olarak kişilerin ve nesnelere olumluluğunu inkâr eden zamirlerdir. Hiç kelimesi bazı soru

zamirleri ve "bir, nârsä" kelimeleriyle bir araya gelerek inkâr bildiren birleşik zamirleri oluşturur.

Hiç kelimesi, soru zamirleriyle birleştiğinde soru zamirlerinin anlamı değişerek, şahsa (heç kim), nesneye (heç nimä), belirsizliğe (heç қandäy, heç қанақа, heç қандақ) ve miktara (heç қанçä) nispeten inkârı bildiren birleşik zamirler oluşur. Dolayısıyla "heç kim, heç kimse, heç kişi" birleşik zamirleri şahsa, "heç nimä" birleşik zamiri nesne veya olaya, "heç қandäy, heç қaysi" birleşik zamirleri nesnenin belirsizliğine, "heç nârsä" birleşik zamiri nesneye ve "heç bir, heç biri" birleşik zamirleri nesnenin belirsizliğine yönelik inkâr bildirmektedir (Abdurrahmanov 1975: 361, 362; Şaabdurahmanov 1980: 316-18). Bu birleşik zamirler de "her" ile yapılan birleşik zamirler gibi "heç қандаy, heç қандақ, heç kişi" birleşik zamirleri dışında iyelik ekleri ve hal ekleriyle çekime girebilirler.

heç bir "hiçbir"

heç biri(si) "hiçbiri"

heç қандақ "herhangi bir, hiçbir"

heç қandäy "herhangi bir, hiçbir"

heç қaysi(si) "hiçbiri"

heç kim "hiç kimse, kimse"

heç kimse "hiç kimse, kimse"

heç kişi "hiç kimse, kimse"

heç nârsä "hiçbir şey"

heç nimä "hiçbir şey"

2.1.4. Birleşik Zarflar (Қошmä Rävışlär)

Birleşik zarflar iki kökün veya iki kelimenin bir araya gelmesiyle oluşan zarflardır. Birleştirme yoluyla yapılan bu zarfların bileşiminde isim soylu kelimelerin bazıları da yer alabilir. Özbek Türkçesinde zarfların kelime türünün diğer öğeleriyle, özellikle ad, zamir ve sayılarla birleşmesinden oluşan birleşik zarfların niteleyen + nitelenen kalıbında oluştuğu belirtilmektedir (Hacıyev 1963: 38).

Özbek Türkçesinde birleşik zarflar genellikle üç grupta değerlendirilmektedir:

1. Belirsizlik zamirleri "hämmä", "her" ve inkar bildiren "heç" zamiriyle yalın durumda olan yahut da yer, yön gösteren ad çekimli ekler (-dä, -gä /-қä, dän, ni/i) ile çekimlenen kelimelerle oluşan birleşik zarflar: *här taman* "her taraf", *här tamandä* "her tarafta", *här yan* "her yön", *här yaққа* "her yöne", *här yaқdän* "her yönden", *här yerdä*

"her yerde", *här vaqt* "her zaman", *här vaqtdä* "her zamanda", *här kaçä* "her ne kadar" *här kaçakça* "her yöne, her tarafa", *här kayerdä* "her yerde", *här kuni* "her gün", *här lähzä* "her an", *här säfär* "her sefer", *hämmä yaqça* "her yöne", *hämmä närsä* "her şey", *hämmä vaqt* "her zaman", *hämmä yaqdän* "her taraftan, her yönden", *hämmä yerdä* "her yerde", *heç kaçan* "hiçbir zaman", *heç kaçakça* "hiçbir yere", *heç kayerdä* "hiçbir yerde", *heç vaqt* "hiçbir zaman" vb (Abdurahmanov 1975: 533).

2. İşaret zamirlerinden (u, bu, şu, oşä) sonra yer, yön gösteren ad çekimli eklerle çekimlenen yer, yaq, arä, ortä gibi kelimelerin getirilmesiyle birleşik zarflar oluşmaktadır: u yergä, bu yerdä, şu yerdän, oşä yaqdän, bu arägä, şu ortädä, oşä yerdän vb. (Abdurahmanov 1975: 533).

Abdurahmanov'un birleşik zarfların oluşma biçimiyle ilgili olan görüşü bazı kaynaklarda farklı değerlendirilmiştir. Hacıyev, ikinci ögesi yer ve yak kelimelerinin bulunma, yönelme ve çıkma hal ekleriyle çekimlenmesiyle oluşan zarfların genellikle birleşik zarflara dahil edildiğini belirtmektedir (Hacıyev 1963: 38). Diğer taraftan belirli bir hal ekiyle çekimlenen kelimeyi zarf olarak kabul etmek için, bu kelimenin (birdän, kündä örneklerinde olduğu gibi) kalıplaşmasının gerektiğini ifade etmiş ve bu yergä, bu yerdä, bu yerdän gibi yapıların bu bakımdan birleşik zarf kabul edilmesinin zor olduğunu vurgulamıştır.

Çalışmada Hacıyev'in görüşüne katılarak bu türden olan yapılar, birleşik zarflar arasında değerlendirilmemiştir.

3. Bir sayısının yalın durumda olan veya yer, yön gösteren ad çekimli eklerle (-dä, -gä /-kä, -dän, -ni, -i) ile çekimlenen kelimelerle birleşmesinden birleşik zarflar oluşmaktadır: bir yoli, bir yolä, bir kuni, bir kun, bir däm, bir dämdä, bir päs, bir näfäsgä, bir an, bir andä, bir vaqt, bir vaqtdä, bir gäl, bir zämadä, bir munçä, bir az gibi (Hacıyev 1989: 109; Abdurahmanov 1975: 533).

Birleşik zarflar, genel olarak "här", "heç" ve hämmä belirsizlik zamirlerinin, zamirlerle ve zarflarla birleşmesinden oluşmaktadır. Bu sebeple de çalışmada birleşik zarflar aşağıdaki gruplara ayrılarak incelendi:

1. "Här" belirsizlik zamirinin ad, zamir ve zarfla birleşmesinden oluşan zarflar:

här akşam "her akşam"

här an "her an"

här ay "her ay"

här çağ "her dönem, her zaman"

här dayim "her daim, daima"

- här däm* "her an, her zaman"
här gäl "her sefer, her defa"
här kaçan "her zaman, her vakit"
här kaläy "her halde, ne de olsa"
här kânçä "her ne kadar"
här kayakka "her yöne, her tarafa"
här kayerdä "her yerde"
här keçä "her gece"
här kun(i) "her gün"
här mähäl "her zaman"
här neçuk "her halde, her nasılsa, ne de olsa"
här päyt "her zaman"
här säfär "her sefer, her defa, hep"
här tamanlämä "her açıdan, her yönden"
här täräflämä "her açıdan, her yönden"
härtugul "çeşitli, türlü"
här vaqt "her vakit, her zaman"
här yakkä "her yöne, her tarafa"
här yaklämä "her açıdan"
här yerdä "her yerde"
här yıl(i) "her sene, her yıl"
här zäman "her zaman"

2. İnkâr bildiren "heç" belirsizlik zamirinin ad ve zamirle birleşmesinden oluşan zarflar:

- heç kaçan* "hiçbir zaman"
heç kayakka "hiçbir yere"
heç kayerdä "hiçbir yerde"
heç vaqt "hiçbir zaman "

3. "Hämmä" zamirinin adla birleşmesinden oluşan birleşik zarflar:

- hämmä närsä* "her şey, bir şeyin bütünü, tamamı, hepsi"
hämmä vaqt "her zaman"
hämmä yakdän "her taraftan, her yönden"
hämmä yerdä "her yerde"

hämmä yaqqa "her yöne, her tarafa"

4. "Bir" sayısının ad, zamir ve zarflarla birleşmesinden oluşan zarflar:

biraz "biraz, azıcık"

birqatlä "bir kez, bir kere"

birkun(i) "bir gün"

birlähzä "bir an, kısa bir süre"

birmunçä "birçok; belli bir sayı veya miktarda"

birneçä "birkaç"

birpäs "birazdan"

biryaqlämä "tek yönden bakış, tek yönlü"

biryolä "birden, ansızın"

birzäman "eski zamanda"

BİRLEŞİK İSİMLER SÖZLÜĞÜ

A

ab-i-häyat (ÖZTS: 55; FÖZF I: 572; ÖZTİL I: 516): 1. Hayat suyu;

efsanelere göre içen kimseye ölümsüzlük sağlayan su. 2. Efsanevi pınar suyu. 3. Hayat için değerli olan şey.

ab-u-hava (ÖZTS: 55; FÖZF I: 572; ÖZTİL I: 516): İklim, hava durumu.

ab-i-zämzäm (FÖZF I: 572; ÖZTİL I: 516): Mekke şehrinin yakınındaki zezem pınarının suyu.

açıkḥäva (FÖZF I: 624; ÖZTİL I: 552): 1. Bulutsuz, tertemiz hava. 2. Çatısı olmayan yer.

açıkḳöngil (Altay, 1386 / 2007: 22; ÖZTİL I: 552): İyi niyetli, safdil.

açıkpeşanä (Altay, 1386 / 2007: 22; -): Kapısı ve sofrası herkese açık olan, açık yürekli.

açköz (ÖZTS: 56; FÖZF I: 624; ÖZTİL I: 553): Aç gözlü, doymaz, hırslı.

adämäta (FÖZF I: 574; ÖZTİL. I. 520): Hz. Adem (a.s).

adämaḥun (FÖZF I: 575; ÖZTİL I: 520): İnsanlığı bilen, insana değer veren; âlicenap.

adämavi (FÖZF I: 575; ÖZTİL I: 520): Bir köşeye çekilen, içine kapanık.

adämbaläsi (FÖZF I: 574; ÖZTİL I: 520): İnsanoğlu, beşer.

adämbap (FÖZF I: 574; ÖZTİL I: 520): İnsana münasip.

adämḥor at (FÖZF I: 574; ÖZTİL I: 521): İnsanı ısırın at, vahşi at.

adämşifät (FÖZF I: 575; ÖZTİL I: 521): İnsana benzeyen, insan gibi.

afätican (FÖZF I: 576; ÖZTİL I: 550): Güzel; kızların güzellik ve çekicilik özelliği.

ağacdulän (FÖZF I: 619; -): Ağaçkakan.

ağrayaḳ (ÖZTS: 60; FÖZF I: 614, 618; ÖZTİL I: 563): Hamile, gebe.

ağrgäp (FÖZF I: 617; ÖZTİL I: 562): Ağır söz.

ağızbağlär (FÖZF I: 618; ÖZTİZL I: 561): Kız ailesinin rızasıyla, kız ve erkeğin nişanlanması.

ağızsüti (FÖZF I: 619; ÖZTİL I: 562): Yeni doğuran ineğin sütü.

ağmaḥan (FÖZF I: 619; ÖZTİL I: 563): Fareden daha büyük, yiyeceklere zarar veren memeli hayvan.

ahäksüti (FÖZF I: 577; ÖZTİL I: 565): Suda çözünmüş kireç taşı.

ahäктаş (ÖZTS: 64; FÖZF I: 577; ÖZTİL I: 565): Kireç taşı.

ahırüläm (FÖZF I: 611; ÖZTİL I: 551): Eninde sonunda.

ahırzäman (FÖZF I: 611; ÖZTİL I: 551): Dünyanın sonu; kıyamet.

ahuköz (FÖZF I: 578; -): Ceylan gözlü, güzel gözlü.

ahurçob (FÖZF I: 611; ÖZTİL I: 551): Kalıp, ayakkabı derisini biçimlendirmek için kullanılan âlet.

aķalā (FÖZF I: 580; ÖZTİL I: 528): Beyaz alaca.

aķaltin (FÖZF I: 596; ÖZTİL I: 557): Pamuk.

aķbaş (FÖZF I: 594; ÖZTİL I: 558): Gövdesi yarım metre kadar olan çok yapraklı, ufak ve beyaz çiçekli yabancı bitki.

aķbilāk (FÖZF I: 594; ÖZTİL I: 557): 1. Hiçbir şey umurunda olmayan, sadece kendine bakan kadın. 2. Beyaz tenli kadın.

aķçarlaķ (FÖZF I: 598; ÖZTİL I: 560): Balıklarla ve böceklerle beslenen kuş türü.

aķçay (FÖZF I: 594, 598; ÖZTİL I: 557): 1. Beyaz yapraklarla karıştırılan güzel kokulu çay. 2. Sütlü çay. 3. Yeşil çay.

aķçäyir (FÖZF II: 1392): Çiçekleri küçük, renkleri sarımsı veya krem renkli olan bir bitki.

aķçeçäk (FÖZF I: 597; ÖZTİL I: 560): Orta Asya'da yetişen beyaz çiçekli, bağ yapraklı, birçok çeşidi olan bahçeleri süslemek için dikilen ağaç.

aķkişmiş (Peygamberkul: 65; -): İnce kabuklu, beyaz renkli, taneleri küçük

kurusu yapılan bir tür üzüm; çekirdeksiz üzüm.

aķkurāñ (aķterek) (FÖZF I: 596; -): Kavak ağacı.

aķķırav (FÖZF I: 711; -): Güz mevsiminin sonu.

aķķotan (FÖZF I: 596; ÖZTİL I: 560): Uzun telekli, boynu ve gagası uzun yırtıcı kuş.

aķķuş (ÖZTS: 61; FÖZF I: 596; ÖZTİL I: 560): Ördekler ailesinden olan sahillerde hayat geçiren, uzun boyunlu beyaz tüylü kuş; kuğu.

aķķuyryķ (FÖZF I: 596; ÖZTİL I: 560): Bir tür ceylan.

‘aķlisālim (FÖZF I: 811; -): Sağduyu.

‘aķltişi (FÖZF I: 74; ÖZTİL I: 67): Yirmi yaşında altlı üstlü ve sağlı sollu, en içeride çıkan azı dişi, akıl dişi.

aķlobya (FÖZF I: 469; -): Beyaz fasulye.

aķmum (FÖZF I: 525): Parafin; sıvı olmayan parafin.

aķnābat (Peygamberkul; 65; -): Kabuğu beyaz, sarı, çok tatlı kavun türü.

aķpādār (FÖZF I: 596; ÖZTİL I: 559): Evlatlıktan reddedilen kişi.

aķpālāk (FÖZF I: 596; ÖZTİL I: 559): Bitkilerin yapraklarında beyaz lekeler bulundurarak bir süre sonra solmasına, kurumasına sebep olan bitkisel bir hastalık.

aķsaç (ÖZTS: 61; FÖZF I: 597; ÖZTİL I: 559): 1. Saçı ağaran. 2. Zenginlerin evinde çalışan bayan hizmetçi.

aķsakal (ÖZTS: 61; FÖZF I: 597; ÖZTİL I: 560): 1. Saçı sakalı ağarmış kişi. 2. İhtiyarlara hürmet için kullanılan söz. 3. Bir yerin önde geleni.

aķsalār (FÖZF I: 597; ÖZTİL I: 559): Yas süreci (bir yıl) bittiğinde bu süreçle ilgili yapılacak tören, bu törende rahmetlinin yakın akrabaları birbirlerine beyaz giysi hediye ederler bu nedenle yas giysilerin yerine beyaz giysileri giyerler.

aķsiçkan (FÖZF I: 597; ÖZTİZL I: 559): Sansargillerden yazın esmer kırmızı, kışın beyaz renkli, kürkü değerli, etçil hayvan, kakım.

aķsil (ÖZTS: 61; FÖZF I: 597; ÖZTİL I: 559): 1. Canlı organizmanın en önemli kısmını oluşturan organik madde. 2. Hayvanları hasta eden tehlikeli ve bulaşıcı bir hastalık.

aķsuvak (FÖZF I: 596; ÖZTİL I: 557): Bir bina veya evin duvarlarını boyama.

aķsuyāk (FÖZF I: 597; ÖZTİL I: 560): Sosyete, aristokrat kişiler.

aķşe'r (FÖZF: 1344; -): Genellikle beş heceden oluşan kafiyesiz şiir.

aķsuvak (FÖZF I: 597; ÖZTİL I: 560): Ufak beyazımsı çiçekli, keskin kokulu, sert, ince ve uzun gövdeli yabanî bir bitki; süpürge otu.

aķtikān (FÖZF I: 597; -): Akdiken, alıç.

aķkurug (FÖZF I: 597; ÖZTİL I: 560): Kabuğu ve çekirdeği beyaz çok tatlı bir tür kavun.

alavkurāk (FÖZF I: 586; ÖZTİL I: 534): Ateş almak için kullanılan kısa saplı metal kürek; faraş.

alābuci (FÖZF I: 580; ÖZTİL I: 529): Çocukları korkutmak için söylenen söz, öcü.

alāçālpak (FÖZF I: 582; ÖZTİL I: 530): 1. Ağaçların gölgesi. 2. Parça parça, lime lime.

alāköz (FÖZF I: 579; ÖZTİL I: 529): Gözün aklığı ve gözbebeği bariz olan büyük göz, aynı göze sahip olan kişi.

alākan (FÖZF I: 581; ÖZTİL I: 530): Kamçının sapıyla birleştiği yer.

alākanat (FÖZF I: 581; ÖZTİL I: 530): Bir tür yabanî ördek.

alākarak (FÖZF I: 581; ÖZTİL I: 530): Hayvanların, özellikle atın bir çeşit beyin hastalığı.

'alām ara (FÖZF I: 581; ÖZTİL I: 530): Dünyayı süsleyen.

'alāmpānah (FÖZF I: 581; ÖZTİL I: 530): İnsanların sığınacağı kişi, padişah.

'alāmşumul (ÖZTS: 279; FÖZF I: 581; ÖZTİL I: 530): Tüm dünya ehemmiyetine sahip olan, dünya çapında.

aläpär (FÖZF I: 581; ÖZTİL I: 530): Siyah beyaz köpeğe verilen ad.

aläpopişäk (FÖZF I: 581; ÖZTİL I: 530): Hüthüt, çavuş kuşu.

aläşakşak (FÖZF I: 582; -): Kargagiller ailesinden bir kuş; çöl kargası.

alätäräk (FÖZF I: 581; ÖZTİL I: 530): Rengârenk.

alätöğanağ (FÖZF I: 581; ÖZTİL I: 530): Serçegiller familyasına mensup yırtıcı kuş.

aläzäräk (FÖZF I: 582; -): Endişeli, düzensiz, karmaşık.

alibsatär (ÖZTS: 63; FÖZF I: 583; ÖZTİL I: 532): Bir nesneyi ucuz alıp pahalıya satan kişi.

***alicänab** (FÖZF I: 583; ÖZTİL I: 532): Şerefli, haysiyetli kişi.

***alihimmät** (FÖZF I: 583; -): Yüce gayretli, çok çaba gösteren.

***alimäclis** (FÖZF I: 584; -): Parlamento.

***alimaqam** (FÖZF I: 584; ÖZTİL I: 532): Yüksek mevki.

***ali okuvyurti** (FÖZF I: 584; -): Üniversite.

alkındıqayraq (FÖZF I: 587; ÖZTİL I: 535): Bıçakları keskinleştirmek için kullanılan siyahımsı taş, bileği taşı.

almäbaş (FÖZF I: 64, 585; -): Perde ayaklılar ailesinden olan bir tür ördek; tepeli dalgıç.

almäçay (FÖZF I: 584; ÖZTİL I: 533): Kuru elma ve sıcak sudan hazırlanan çay.

almägüli (FÖZF I: 585; ÖZTİL I: 533): 1. Elma ağacının çiçek açtığı an. 2. Açık pembe renk.

almähän (ÖZTS: 63; FÖZF I: 585; ÖZTİL I: 533): Sincap.

almäkesäk (FÖZF I: 585; ÖZTİL I: 533): Endişeli, düzensiz, karmaşık.

alpärslan (FÖZF I: 587; -): 1. Korkusuz aslan. 2. Selçukluların ünlü padişahı "Alparslan".

altiburçäk (FÖZF I: 587; ÖZTİL I: 534): Altıgen.

altinadäm (FÖZF I: 587; ÖZTİL I: 535): İyi insan.

altinbaş (FÖZF I: 587; ÖZTİL I: 534): Sezgin, zekâvetli.

altinğugird (ÖZTS: 62; FÖZF I: 587; ÖZTİL I: 535): Çok hızlı yanan sarı renkli kimyasal madde.

altinqazıq (FÖZF I: 587; ÖZTİL I: 535): Kutup yıldızı.

altinqongız (FÖZF I: 587; ÖZTİL I: 535): Altın böcek.

altinkuz (FÖZF I: 587; ÖZTİL I: 534): Yılın bol ürünlü ve meyveli mevsimi.

altinvadi (FÖZF I: 587; ÖZTİL I: 534): Yemyeşil vadi, gelişen ve bol ürünlü bölge.

amaçboyunturuq (FÖZF I: 591; ÖZTİL I: 537): Çift süren veya arabaya koşulan

hayvanların birlikte yürümelerini sağlamak için boyunlarına geçirilen bir tür ağaç çember ve toprağı açmak için boyunduruğun ucuna bağlanan demir dişli ağaç aracı.

'ammābap (FÖZF I: 590; ÖZTİL I: 536): Tüm halka uygun, tüm halk için hazırlanan.

anābaşı (FÖZF I: 591; ÖZTİL I: 537): 1. Ev reisi; bir topluluğa lider olan kadın. 2. Çocuk oyunlarında iki gruba ayrılan çocukların önderleri.

anāhatin (FÖZF I: 591; ÖZTİL I: 537): 1. Yaşlı kadın. 2. Önder kadın. 3. Geveze kızlar için söylenen söz.

anāti (FÖZF I: 591; ÖZTİL I: 537): Anadili.

anāvātān (FÖZF I: 591; ÖZTİL I: 537): Ana yurt.

arābuzār (FÖZF I: 598; ÖZTİL I: 540): Fitneci, arabozucu.

arambaḥṣ (FÖZF I: 600; ÖZTİL I: 542): Dinlendirici, rahatlatıcı.

aramican (FÖZF I: 601; ÖZTİL I: 540): 1. Canı, vücudu rahatlatıcı, cana veya vücuda huzur bahşedici. 2. Gönül çalan güzel maşuka.

asmanöpār (ÖZTS: 59; FÖZF I: 604; ÖZTİL I: 545): Çok yüksek, gökdelen.

asmākavun (FÖZF I: 603; -): Özel odalarda asılarak uzun süre saklanılabilen sert kabuklu, turuncu, sarı ve açık yeşil renkli kavun türü.

asudāhaṭir (FÖZF II: 1134; -): Meraksız, endişesiz; zihni rahat, keyfi yerinde olan.

aṣḥamir (ÖZTS: 59; FÖZF I: 622; ÖZTİL I: 556, II: 315): Hamurdan yapılan yemeklerin hamuru.

aṣiftāḥal (FÖZF I: 621; ÖZTİL I: 555): Perişan bir halde, gönlü perişan olmuş.

aṣḥkavaḥ (FÖZF I: 622; ÖZTİL I: 557): Kabak.

aṣḥkazan (Yarkın, 1386 / 2007: 48; ÖZTİL I: 557): Mide.

aṣpāzḥanā (aṣḥana): (ÖZTS: 59; FÖZF I: 622; ÖZTİL I: 556): Mutfak.

aṣpiçaḥ (ÖZTS: 59; FÖZF I: 622; ÖZTİL I: 556): Kemik kırmak, et kesmek için kullanılan büyük bıçak.

aṣtaḥtā (ÖZTS: 59; FÖZF I: 622; ÖZTİL I: 556): Hamur açmak ve kesmek için kullanılan tahta.

atbaḥar (FÖZF I: 606; ÖZTİL I: 548): Seyis.

atçaḥpār (FÖZF I: 608): At koşturulan alan, hipodrom.

atābezari (FÖZF I: 139; ÖZTİL I: 547): Ahlaksızca davranışlarıyla babasını bıktıran kişi.

atāṣḥkalb (FÖZF I: 606; ÖZTİL I: 548): Kalbi heyecanla dolu olan kimse.

atāṣḥkesin (ÖZTS: 55; -): Ateşkes.

atāṣḥkurāk (FÖZF I: 606; ÖZTİL I: 548): Ateş almak için kullanılan kısa saplı metal kürek; faraş.

atāšnāfās (ÖZTS: 56; FÖZF I: 606; ÖZTİL I: 548): Fesahatli ve nutku etkili olan. Duası insanlara faydalı olabileceği düşünülen molla.

atemçây(i) (Peygamberkul: 65; -): Atın memesine benzeyen kırmızimsı üzüm.

atinbibi (atinayi) (FÖZF I: 607; ÖZTİL I: 549): Çocukları eğitmek amacıyla evinde ders veren bayan.

atiyoğ (FÖZF I: 605; ÖZTİL I: 547): Akrep.

atkuçi (FÖZF I: 605; ÖZTİL I: 547): At gücü, beygir.

atkulağ (ÖZTS: 56; FÖZF I: 607; ÖZTİL I: 550): Atın kulağına benzeyen, uzun yapraklı bir yabanî bitki; kuzukulağı.

avkuşi (FÖZF I: 608; ÖZTİL I: 518): Kartala benzeyen bir av kuşu.

aybaldağ (FÖZF I: 611; ÖZTİL I: 526): Hilale benzeyen süslenmemiş küpe.

aybasmâ tağkı (Peygamberkul: 65; -): Erkek şapkasının bir türü.

aybaltâ (ÖZTS: 64; FÖZF I: 612; ÖZTİL I: 526): Ucu aya benzeyen uzun saplı bir balta türü.

ayhan (FÖZF I: 614; -): Aya benzeyen; güzel; bayan ismi.

ayim apâ (FÖZF I: 612; -): Yaşlı kadınlara saygı, kızlara ise sevgi göstermek için söylenen saygı sözcüğü.

ayimkavağ (FÖZF I: 612; ÖZTİL I: 527): Erken yetişen bir tür kabak.

ayimpaşşâ (FÖZF I: 612; ÖZTİL I: 527): Yaşlı kadınlara söylenen saygı sözcüğü; bayan adı.

ayimsupurgi (FÖZF I: 612; ÖZTİL I: 527): 1. Gövdesinden süpürge yapılan, taneleri kırmızı, başaklı bitki. 2. Bu bitkiden yapılan süpürge. 3. Yumuşak, eğilebilen kişi.

ayimtıllâ (FÖZF I: 612; ÖZTİL I: 527): 1. Tembel kadın. 2. Nazlı, edalı. 3. Tembel, kadına benzeyen (erkek).

ayinâbând (FÖZF I: 613; ÖZTİL I: 527): Camlı, camla süslenen.

ay(i)nâyicâhan (FÖZF I: 612; ÖZTİL I: 527): Dünyayı gösteren efsanevi ayna.

aykulağ (ÖZTS: 65; FÖZF I: 614; ÖZTİL I: 528): Suda yaşayan bazı hayvanların nefes alma organı, solungaç.

aymamâ (ÖZTS: 65; FÖZF I: 612; ÖZTİL I: 527): Ay.

aynamâ (FÖZF I: 613; -): Ayda bir kez basılan gazete.

aypärçâ (FÖZF I: 614; ÖZTİL I: 528): Hilal; çok güzel ve çekici bayan.

azıktış (FÖZF I: 615; ÖZTİL I: 524): Azı dişi.

azmunça (FÖZF I: 615; ÖZTİL I: 525): Epey, hayli, çok.

azurdâ hañir (FÖZF I: 616, II: 1134; -): Küskün, bıkkın, kaygılı.

B

badamgül(li) doppı (badamgül taçkı) (FÖZF I: 154; ÖZTİL I: 125): Çiçekleri bademe benzeyen millî şapka.

badamkavaç (FÖZF I: 154; ÖZTİL I: 125): Gözleri veya gözlerinin kapağı bademe benzeyen kimse.

badamzârdali (Peygamberkul: 66; -): Bademe benzeyen kayısı türü.

bağı erâm (FÖZF I: 165; ÖZTİL I: 141): Cennet; güzel ve yemyeşil bahçe.

bağkoçâ (koçabağ) (FÖZF I: 165; ÖZTİL I: 141): İki tarafında da meyve bahçeleri olan sokak.

bağrikarâ (FÖZF I: 123; ÖZTİL I: 89): Kötü amaçlı, kötü niyetli, fena kalpli.

bağrikeñ (FÖZF I: 123; ÖZTİL I: 89): 1. Sabırlı. 2. Misafirperver, cömert.

bağritaş (FÖZF I: 123; ÖZTİL I: 89): Merhametsiz, acımasız, katı yürekli.

bağribütün (FÖZF I: 180; ÖZTİL I: 155): Tüm ailesi ve akrabaları yanında olan.

bağrikurt (FÖZF I: 123; -): Koyunun karaciğerinde bulunan kurt.

bahtikarâ (...kara) (FÖZF I: 120; ÖZTİL I: 85): Mutsuz, talihsiz, kara bahtlı.

bahtiyar (FÖZF I: 120; ÖZTİL I: 85): Mutlu, mesut, bahtlı.

baķasällä (FÖZF I: 114; ÖZTİL I: 88): Bir çeşit zehirli mantar.

baķateräk (FÖZF I: 114; ÖZTİL I: 88): Dalları eğik bir kavak türü.

baķaton (FÖZF I: 114; ÖZTİL I: 88): Yosun.

baldırkarâ (FÖZF I: 156; ÖZTİL I: 129): Hekimlikte kullanılan bir tür bitki.

baltätümşuķ (FÖZF I: 156; ÖZTİL I: 129): Serçegillerden bir tür kuş.

baltäyutâr (FÖZF I: 157; ÖZTİL I: 129): Kartalgillerden bir yırtıcı kuş.

baķanteri (FÖZF I: 162; -): Kuzunun derisinin dışındaki derilerin tümü.

basmä ärahçin (Peygamberkul: 66; -): Kadın şapkasının bir türü.

basmähanä (ÖZTS: 119; FÖZF I: 161; ÖZTİL I: 133): Basımevi, matbaa.

başbârmaķ (FÖZF I: 167, 168; ÖZTİL I: 136): Başparmak

başbaşdaķ (FÖZF I: 167; ÖZTİL I: 138): Yasalara veya kurallara uymayan kişi.

başagrık (Altay, 1386 / 2007: 32; -): Baş ağrısı.

başı aķık (FÖZF I: 167; ÖZTİL I: 137): 1. Başörtüsüz bayan. 2. Dul. 3. Kimseyle nişanlanmayan kız.

başıbağlık (FÖZF I: 167; ÖZTİL I: 137): Nişanlandırılan kişi.

başibuzuķ (buzuķbaş) (FÖZF I: 183; -): Söz dinlemeyen, kurallara uymayan.

başıkökkä (FÖZF I: 167; ÖZTİL I: 137): 1. Fevkalade mest. 2. Mağrur.

başkahraman (Yarkın, 1389 / 2010; -):
Başoyuncu, roman, hikâye, tiyatro vb.
edebiyat türlerinde en önemli kişi;
başkahraman.

başkarangı (FÖZF I: 167; ÖZTİL I:
137): Hamileliğin ilk günlerinde
görülen hamilelik belirtileri (bulantı,
anoreksi, bazı koku ve tada karşı
duyarlılık), aşerme.

başkatirmä (ÖZTS: 120; -): Bulmaca.

başmâkalä (FÖZF I: 161; ÖZTİL I:
136): Manşet.

başpäna (ÖZTS: 120; FÖZF I: 169;
ÖZTİL I: 139): Ev, yuva, sığınılacak
yer.

baştubän (FÖZF I: 170; -): Aşağıya
doğru, alçaklaşma.

başustigä (FÖZF I: 167; ÖZTİL I: 137):
Başüstüne.

başyälän (ÖZTS: 119; FÖZF I: 1152; -
): Başı açık olan.

bayb(v)äççä (FÖZF I: 163, 164; ÖZTİL
I:127): 1. Zengin genç. 2. Zengin
gençler veya zenginleşmekte olan
gençlere hitap sözü. 3. Kendini zengin
göstermeye çalışan insan.

bayvuççä (FÖZF I: 164; ÖZTİL I: 127):
1. Zengin bayan. 2. Ev hanımı. 3.
Kocanın karısına hitap sözü.

bayçeçäk (ÖZTS: 122; FÖZF I: 164;
ÖZTİL I: 127): İlkbaharın ilk
günlerinde açan çiçek, çiğdem. 2. Bu

çiçek açtığında mahallede çocuklar
tarafından söylenen şarkı.

baygızı (FÖZF I: 164; -): 1. Geveze. 2.
Çok acele eden.

baykäsäl (FÖZF I: 163; -): Kendini
hasta gibi gösterip başkalarının
dikkatini çekerek kendine baktırmak
isteyen kişi.

baykuş (ÖZTS: 122; FÖZF I: 164;
ÖZTİL I: 127): Baykuş.

bayoğli (ÖZTS: 122; FÖZF I: 164;
ÖZTİL I: 127): Baykuş

baytuzak (FÖZF I: 164; ÖZTİL I: 127):
Kuş avlamak için atın kuyruğunun
kılından yapılan özel tuzak.

bazarbap (FÖZF I: 165; ; ÖZTİL I:
127): Müşterinin ilgisini daha çok çeken
mal.

bäççağar (FÖZF I: 124; ÖZTİL I: 86):
Sövmek için kullanılan kelime.

bäççätälak (FÖZF I: 124; ÖZTİL I:
86): Boşanan kadından doğan bebek.

bädahlak (FÖZF I: 106; ÖZTİL I: 71):
Ahlâksız, terbiyesiz.

bädbaht (ÖZTS: 123; FÖZF I: 106;
ÖZTİL I: 71): Mutsuz, uğursuz.

bädbäşärä (ÖZTS: 123; FÖZF I: 106;
ÖZTİL I: 71): Çirkin, biçimsiz.

bädfe'1 (ÖZTS: 123; FÖZF I: 106;
ÖZTİL I: 71): Ahlâksız.

bädguman (ÖZTS: 123; FÖZF I: 106;
ÖZTİL I: 71): Her şeyden şüphe eden,
şüpheci.

bādhāva (FÖZF I: 106; ÖZTİL I: 72):
Tekebbürlü, mağrur.

bādhāybāt (FÖZF I: 106; ÖZTİL I: 72):
Korkunç tipi olan.

bādhāzm (FÖZF I: 106; ÖZTİL I: 72):
1. Midenin yiyecekleri iyice
sindirememesinden dolayı ortaya çıkan
rahatsızlık. 2. Konuşma ve davranış
tarzı iyi olmayan kimse. 3. Tiksindirici.

bādhoy (FÖZF I: 107; -): Huy ve
ahlâkı kötü olan kimse.

bādhulk (FÖZF I: 107; -): Huy ve
ahlakı kötü olan kimse.

bādkirdar (ÖZTS: 123; FÖZF I: 107;
ÖZTİL I: 71): Davranışı kötü olan.

bādkaḡaḡ (FÖZF I: 107; ÖZTİL I: 71):
1. Asık suratlı. 2. Bulutlu.

bādkaḡarā (ÖZTS: 123; -): Çirkin,
güzel olmayan.

bādkaḡlık (ÖZTS: 123; -): Davranışı
kötü olan.

bādmāst (ÖZTS: 123; FÖZF I: 107;
ÖZTİL I: 71): Kafayı dağıtan, çok
sarhoş.

bādmu'amilā (ÖZTS: 123; ÖZTİL I:
71): Kötü davranan, aldatıcı, sözünde
durmayan.

bādnāfs (FÖZF I: 107; ÖZTİL I: 71):
Kötü fitratlı; açgözlü; şehvetli.

bādnām (ÖZTS: 123; FÖZF I: 107;
ÖZTİL I: 71): Adı kötüye çıkan,
lekeleme, leke sürme.

bādniyāt (ÖZTS: 123; FÖZF I: 107;
ÖZTİL I: 71): Kötü niyetli.

bādrāšk (ÖZTS: 123; FÖZF I: 107; -):
Kıskanç.

bādzat (FÖZF I: 107; ÖZTİL I: 71):
Kötü soylu, müfsit.

bākavulbaşı (FÖZF I: 109; ÖZTİL I:
74): Aşçıbaşı.

bālāndpārvaz (ÖZTS: 125; FÖZF I:
110; ÖZTİL I: 75): 1. çok yükseklerde
uçan. 2. Kendini beğenen, saçma sapan
veya çok abartılı konuşan gururlu kişi;
tunturaklı.

bālīkköz (FÖZF I: 110; ÖZTİL I: 76):
1. Tuzlu topraklarda yetişen bir yabanî
bitki. 2. Gözleri çekik olan, balığa
benzeyen.

bāluḡhanā (Peygamberkul: 66; -):
Mahalle adı.

bāndiḡhanā (ÖZTS: 126; -): Ceza evi,
hapisane.

bāni adām (FÖZF I: 113; ÖZTİL I: 79):
Âdemoğulları.

bānibāşār (FÖZF I: 113; ÖZTİL I: 79):
İnsanlar.

bāñidevanā (bāñdanā) (FÖZF I: 113;
ÖZTİL I: 78): Yaprakları büyük,
çiçekleri sarı ve mor renkli afyon gibi
uyuşturucu ve keyif verici bir bitki ve
bu bitkiden elde edilen madde.

bārgikārām (FÖZF I: 117; ÖZTİL I:
81): 1. Açık yeşil renk. 2. Han atlası
adlı açık yeşil bir tür kumaş.

- bärginazik** (FÖZF I: 117; ÖZTİL I: 81): Kavun türü.
- bärmaqväzni** (FÖZF I: 117; ÖZTİL I: 82): Hece vezni.
- bäzmara** (FÖZF I: 122; ÖZTİL I: 72): Ziyafete, şölene süs katan.
- bäzmi cämşid** (FÖZF I: 122; ÖZTİL I: 73): Şahane ziyafet ve içki meclisi.
- bedänämäşäk** (FÖZF I: 125; ÖZTİL I: 96): Balıkla beslenen bir kuş.
- bedänäyuriş** (FÖZF I: 125; ÖZTİL I: 94): Küçük adımlar atarak çok hızlı yürüme.
- bedäpayä** (FÖZF I: 125; ÖZTİL I: 94): 1. Yoncanın kurutulmuş gövdesi. 2. Yonca yekinen yer.
- begayim (bek ayim)** (FÖZF I: 126; ÖZTİL I: 97): Beyin annesi veya karısı.
- belbağ** (ÖZTS:137; FÖZF I: 130; ÖZTİL I: 99): Cübbe veya giysinin üzerinden bele bağlanan dörtgen mendil; bel bağı.
- belküräk** (FÖZF I: 131; ÖZTİL I: 100): Bel.
- belumurtqasi** (FÖZF II: 1064; -): Bel omurgası.
- beşatär** (FÖZF I: 140; ÖZTİL I: 109): Beş kurşun atan tüfek.
- beşbärmağ** (FÖZF I: 140; ÖZTİL I: 108): Dörtgen şeklinde kesilen hamurdan, et ve kuyruk yağından yapılan yemek.
- beşbättär** (FÖZF I: 140; ÖZTİL I: 108): Çok kötü.
- beşbel** (FÖZF I: 140; ÖZTİL I: 108): Beli dar olan giysi.
- beşikkerti** (FÖZF I: 140; ÖZTİL I: 108): Beşik kertmesi.
- beşiksopağ** (FÖZF I: 140; ÖZTİL I: 108): Beşikte bir yanda yatıp başı düz olan.
- beşiktervätär** (FÖZF I: 140; ÖZTİL I: 108): Beşik gibi sallanan, uzun ayaklı haşarat.
- beşiktoyi** (FÖZF I: 140; ÖZTİL I: 108): Bebeği beşiğe beledikten sonra yapılan düğün; beşik düğünü.
- beşkakil** (FÖZF I: 140; ÖZTİL I: 108): Saçını beş beş kâkül şeklinde ören.
- beşkarsäk** (FÖZF I: 141; ÖZTİL I: 109): Alkışla birlikte yapılan raks.
- beşkartä** (FÖZF I: 141; ÖZTİL I: 109): İskambil oyununda beşer beşer kâğıt alınarak oynanan oyun.
- beşkötärär** (FÖZF I: 140; ÖZTİL I: 108): Beşer beşer dağıtılarak oynanan kâğıt oyunu.
- beşkuräş** (FÖZF I: 140; ÖZTİL I: 108): Sporun beş türünü içine alan müsabaka.
- beşkünlik dünya** (FÖZF I: 234; ÖZTİL I: 108, 239): Fani dünya.
- beştaş** (FÖZF I: 1045; -): Beştaş.
- beşuruğ** (FÖZF I: 140; ÖZTİL I: 109): Çekirdeği çok az olan bir tür karpuz.

betgäçapär (FÖZF I: 136; ÖZTİL I: ; ÖZTİL I: 106): Dinlemeden konuşan, konuşmasına dikkat etmeyen, küstah, utanmaz, dobra.

betiکارä (FÖZF I: 136; ÖZTİL I: 105): Utangaç, yüzü kara.

betikalın (FÖZF I: 136; ÖZTİL I: 105): Söz dinlemeyen.

bezarican (FÖZF I: 139; ÖZTİL I: 97): Candan bıktırma, usanma; katlanamayan.

bezbet (ÖZTS: 136; FÖZF I: 139; ÖZTİL I: 96): Utanmaz, küstah.

bezgäldäk (FÖZF I: 139; ÖZTİL I: 96): Bir yabanî çöl kuşu.

bigiztumşuq (FÖZF I: 142; ÖZTİL I: 111): Bir kelebek türü.

biläk(g)üzük (ÖZTS: 135; FÖZF I: 142; ÖZTİL I: 112): Bilezik.

bilimyurti (FÖZF I: 143; ÖZTİL I: 113): Üniversite, fakülte.

biragız (Altay, 1386 / 2007: 17; ÖZTİL I: 116): Birazcık, bir lokma.

biratim (Altay, 1386 / 2007: 21; ÖZTİL I: 549): Bir tutam.

biraz (ÖZTS: 134; FÖZF I: 149; ÖZTİL I: 120): Biraz, azıcık.

bir'aläm (Altay, 1386 / 2007: 8; FÖZF I: 580; ÖZTİL I: 529): Çok fazla, sınırsız.

biravuç (havuç) (Altay, 1386 / 2007: 28; ÖZTİL II: 703): Bir avuç.

bircähan (FÖZF I: 377; ÖZTİL I: 276): Miktarı veya mesafesi çok fazla olan.

birçimdim (FÖZF II: 1402; ÖZTİL II: 368): Bir çimdik.

birdünya (FÖZF I: 234; ÖZTİL I: 239): Çok fazla.

biretäk (FÖZF I: 260; ÖZTİL II: 455): Çok fazla, daha fazla.

birgälä (FÖZF I: 284; ÖZTİL I: 184): Çok fazla.

birkaçä (FÖZF I: 143; ÖZTİL I: 121): Birkaç, birçok.

birkarıç(ş) (Yarkın, 1386 / 2007: 57; ÖZTİL II: 555): Bir karış.

birkatlä (Yarkın, 1386 / 2007: 4; -): Bir kez, bir kere.

birkazan (FÖZF I: 149; ÖZTİL I: 121): Balıklardan beslenen bir kuş; pelikan, saka kuşu.

birkesär (FÖZF I: 416; -): Sözünde duran.

birkuçaq (FÖZF I: 765; ÖZTİL II: 628): Kucağa sığabilecek miktardaki eşya; çok fazla.

birkun(i) (Altay, 1386 / 2007: 33; Yarkın, 1389 / 2010: 18; ÖZTİL I: 116): Bir gün.

birләһzä (Altay, 1386/2007: 7, 19; Yarkın, 1389 / 2010: 23; ÖZTİL I: 117, 430): Bir an, kısa bir süre.

birlukmä (Altay, 1386 / 2007: 19; ÖZTİL I: 436): Ağza bir defada alınıp götürülen yiyecek parçası; bir lokma.

birmunçä (ÖZTS: 134; FÖZF I: 149, 527; ÖZTİL I: 120): Birçok; belli bir sayı veya miktarda.

birneçä (FÖZF I: 149; ÖZTİL I: 120): Birkaç.

birnimä (FÖZF I: 149; ÖZTİL I: 120): Bir şey.

birpäs (Altay, 1386 / 2007: 28; ÖZTİL I: 121): Birazdan.

birpul (FÖZF I: 665; ÖZTİL I: 606): Değersiz, kıymetsiz.

birsikım (FÖZF II: 849; ÖZTİL II: 58): Bir avuç, biraz, bir miktar.

birşingil (FÖZF II: 1351; ÖZTİL II: 413): Bir şeyin bir kısmı veya bir parçası; biraz, bir miktar.

birtutäm (Altay, 1386 / 2007: 21; ÖZTİL II: 231): Bir tutam.

biryaqlämä (ÖZTS: 135; -): Tek yönden bakış, tek yönlü.

biryolä (ÖZTS: 135; ÖZTİL I: 353): Birden, ansızın.

birzäman (FÖZF II: 1234; ÖZTİL I: 297): Eski zamanda.

bitköz (FÖZF I: 150; ÖZTİL I: 121): Çekik gözlü.

boğcamä (FÖZF I: 194; ÖZTİL I: 167): Giysileri örtmeye yarayan bez örtüsü; örtülen giysiler.

boğmä ilan (FÖZF I: 195; ÖZTİL I: 168): Ava sarılan bir tür büyük yılan.

boğçaqarin (FÖZF I: 190; ÖZTİL I: 166): Göbekli.

boranğuşi (FÖZF I: 189; ÖZTİL I: 165): Boranda denizde yüzebilen, havada uçabilen bir kuş; boran kuşu.

botäköz (FÖZF I: 190; ÖZTİL I: 165): 1. Beyazımsı yeşil yapraklı, meyveli ve güzel çiçekli bir ot. 2. Şehla göz. 3. Şehla gözlü âdem.

boyinbağ (ÖZTS: 132; FÖZF I: 192; ÖZTİL I: 159): Hayvanların boynuna takılan halat.

boyini yoğan (FÖZF I: 191; ÖZTİL I: 159): Kalın boyunlu.

boyințumar (ÖZTS:132; FÖZF I: 192; ÖZTİL I: 159): 1. Altın veya gümüştan yapılan boyun sargısı. 2. Muska.

boyinturuğ (ÖZTS: 132; FÖZF I: 192; ÖZTİL I: 159): Boyunduruk.

boyinumurtkasi (FÖZF II: 1064; -): Boyun omurgası.

boykız (Hadim: 7; -): Evlenmeyen bayan.

boyoti (FÖZF I: 193; -): Sebze olarak kullanılan hoş kokulu, acımsı bir bitki.

boyösär (FÖZF I: 193; ÖZTİL I: 160): Koltuk altında veya kasık arasında bulunan bez.

bozat (Peygamberkul: 68; ÖZTİL I: 158): At türü.

boztikän (FÖZF I: 193; -): Bir yabancı bitki.

boztoprak (FÖZF I: 193; ÖZTİL I: 158): Kırsal ve yarı kırsal bölgelerin özel toprağı.

böribasär (FÖZF I: 189; ÖZTİL I: 164): Koyunları kurttan koruyan çoban köpeği.

börigül (FÖZF I: 189; ÖZTİL I: 164): Sürekli yeşil olan birkaç yıllık bitki.

börikällä (FÖZF I: 189; Peygamberkul: 66; ÖZTİL I: 164): Bir tür yuvarlak kavun.

böriköz (FÖZF I: 189; ÖZTİL I: 164): Meyvesi yenen dikenli bir bitki.

böritutdi (FÖZF I: 189; -): Güneşli havada yağmur yağınca söylenen söz.

buğdaypayä (FÖZF I: 184; ÖZTİL I: 156): Buğday gövdesi; saman.

buğkazan (Yarkın, 1389 / 2010: 43; -): Dündüklü tencere.

bulakoti (FÖZF I: 173; -): Dereotu.

burmä qarä (FÖZF I: 177; ÖZTİL I: 151): Çamgillerden bir bitki.

burnaçag (FÖZF I: 177; -): Eski çağ, geçen zaman.

burunpärägi (FÖZF I: 635; -): Burun perdesi.

buthanä (FÖZF I: 181; ÖZTİL I: -): Tapınak.

buzakbaş(i) (FÖZF I: 183; ÖZTİL I: 146): Altın böceğin yumurtasından çıkan kurt.

C

caduközlär (FÖZF I: 389; ÖZTİL I: 284): Büyüleyen gözler.

canbahş (ÖZTS: 187; FÖZF I: 390; ÖZTİL I: 288): Can veren, hayat başıslayan, cana can katan.

candosti (FÖZF I: 240; -): Kan kardeş.

canküyär (ÖZTS: 187; FÖZF I: 391; ÖZTİL I: 288): Bir iş veya insan için candan çalışan; fedakâr.

cansäräk (ÖZTS: 187; FÖZF I: 391; ÖZTİL I: 289): 1. Tedirgin, huzuru kaçmış, endişeli. 2. Sakin, rahat durmayan kimse.

cariyil (FÖZF I: 1179; -): İçinde bulunulan yıl, cârî yıl.

caynämaz (ÖZTS: 187; ÖZTİL I: 286): Seccade.

cağı açık (FÖZF I: 383; ÖZTİL I: 275): 1. Geveze. 2. Sürekli ağlayan.

cähanbahş (FÖZF I: 377; ÖZTİL I: 276): Çok cömert.

cähangäştä (FÖZF I: 377; ÖZTİL I: 276): Dünyayı çok gezip gören, tecrübeli, bilgili ve görgülü; gezgin.

cähänşumul (ÖZTS: 191; FÖZF I: 377; ÖZTİL I: 276): dünyayı kaplayan; dünya çapında.

cändäpoş (FÖZF I: 378; -): 1. Eski püskü, hırka giyen. 2. Derviş, kalender.

cärkaldırğaç (FÖZF I: 380; ÖZTİL I: 274): Haşarat ile beslenen hızlı uçan bir kuş türü.

cärkanat (FÖZF I: 380; ÖZTİL I: 274): Serçegillerden çukurluklarda ve dağ deliklerinde yaşan kuş.

cävabnamä (FÖZF I: 381; ÖZTİL I: 269): Cevap olarak yazılan yazı.

cävänmârd (FÖZF I: 381; -): Yiğit, mert; alçak gönüllü, cömert.

cävhärlimu (FÖZF I: 381; ÖZTİL I: 269): 1. Limon asidi. 2. Acı konuşan.

cävlan közlär (FÖZF I: 381; ÖZTİL I: 268): Fitneci, çekici gözler.

cigärbänd (ÖZTS: 189; FÖZF I: 384; ÖZTİL I: 277): Evlat, çok değerli ve kalben yakın olan.

cigärgoşä (FÖZF I: 384; ÖZTİL I: 277): Evlat, çok değerli ve kalben yakın olan.

cinçirak (FÖZF I: 386; ÖZTİL I: 281): Lamba.

cingül (FÖZF I: 386; ÖZTİL I: 281): Bir tür rana çiçeği.

cinkoçä (FÖZF I: 386; ÖZTİL I: 281): Ara sokak.

cirän at (Peygamberkul: 72; -): At türü.

ciyran kuş (FÖZF I: 388; ÖZTİL I: 278): Leylekgillerden bir kuş.

cocähöräz (FÖZF I: 395; ÖZTİL I: 292): Horoz.

coräbaşı (FÖZF I: 395; ÖZTİL I: 293): Fıkra anlatan arkadaş grubunun başkanı.

cuvanmärg (FÖZF I: 394; ÖZTİL I: 290): Gençken ölen kimse.

cuvazhanä (FÖZF I: 394; ÖZTİL I: 290): Bitki yağı üretilen yer.

Ç

çaçbaş (FÖZF II: 1421; -): Buğdaya benzeyen uzun gövdeli, başaklı yabanî bir bitki.

çalüzüm (FÖZF II: 1414; Peygamberkul: 89; -): Taneleri büyük, çok tatlı, koyu kırmızı ve açık yeşil renkli bir tür üzüm.

çaphanä (ÖZTS: 193; -): Basımevi.

çarbağ (çäharbağ): (ÖZTS: 193; FÖZF II: 1417; ÖZTİL II: 379): Şehir dışındaki bahçeli ev, dört tarafı bahçe olan yer adı.

çarçob (FÖZF II: 1418; ÖZTİL II: 380): Çerçeve.

çarkırrä (FÖZF II: 1418; ÖZTİL II: 380): 1. Bir tür buğday. 2. Dikdörtgen küp.

çarpäläk (FÖZF II: 1417; ÖZTİL II: 379): Yeni büyümüş dört yapraklı olan bitki.

çarpayä (ÖZTS: 193; FÖZF II: 1418; ÖZTİL II: 379): Yatak, açık havada oturmak veya yatmak için konan yatak.

çayçäka (ÖZTS: 195; FÖZF II: 1420; ÖZTİL II: 377): Ufak tefek şeyler için harcanan para; çay parası.

çayçob (FÖZF II: 1420; ÖZTİL II: 377): Çiçekleri hoş kokulu ve mor renkli bir yabanî bitki.

çaycoş (ÖZTS: 195; ÖZTİL II: 376): Çaydanlık.

çaygölçä (FÖZF II: 1419; -): Yandan kulplu, boynu uzun su kaynatmak için kullanılan kap.

çayhanä (ÖZTS: 195; FÖZF II: 1420; ÖZTİL II: 377): Çay ocağı, çayevi.

çayhanäpäläv (FÖZF I: 629; -): Çayevinde birkaç kişi tarafından sadece kendileri için yapılan pilav.

çaykaşık (FÖZF II: 1419; ÖZTİL II: 376): Çay kaşığı.

çaysaf (FÖZF II: 1420; -): Çay filtresi.

çägrköz (FÖZF II: 1393; ÖZTİL II: 361): 1. Şaşı. 2. Gök mavisi gözler, çakır gözlü.

çägrkanat (FÖZF II: 1393; ÖZTİL II: 361): Ördekgillerden yabanî bir kuş.

çäkmaqqand (FÖZF II: 1387; ÖZTİL II: 360): Küp şeker.

çäkmaқтаş (FÖZF II: 1387; ÖZTİL II: 360): Çakmak taşı.

çäkmaqtelpäk (FÖZF II: 1387; ÖZTİL II: 360): Üstü kumaştan kenarı ise kürk derisinden yapılan şapka.

çäläbaş (FÖZF II: 1377; ÖZTİL II: 351): Saçı iyice taranmamış, saçı yarım yamalak kesilmiş.

çäläcan (ÖZTS: 197; FÖZF II: 1377; ÖZTİL II: 351): Ölecek gibi olan, can verir durumda olan.

çäläkursaқ (FÖZF II: 1377; ÖZTİL II: 351): Doyuncaya kadar yemek yemeyen; yarı aç.

çälämulla (nimçämulla) (FÖZF II: 1377; ÖZTİL II: 351): Tam eğitim almayan molla.

çäläsävad (FÖZF II: 1393; ÖZTİL II: 351): Okuma yazması tam olmayan.

çälişayaқ (FÖZF II: 1378; ÖZTİL II: 351): Yürüyünce ayağın ayağa çarpması.

çälmäqavaқ (FÖZF II: 1379; ÖZTİL II: 351): Bir tür kabak.

çämändägül (FÖZF II: 1381; ÖZTİL II: 353): Çok çiçekli.

çämändägüldoppi (FÖZF II: 1381; ÖZTİL II:): Üstüne çiçekler dikilmiş olan geleneksel baş giysisi.

çärasköz (FÖZF II: 1389; ÖZTİL II: 357): Siyah göz.

çärhpäläk (FÖZF II: 1390; ÖZTİL II: 357): 1. Su gücüyle çalışıp büyük arıktan su çıkaran mekanizma, su değirmeni. 2. Dönme dolap.

çätikқаş (FÖZF II: 1390; ÖZTİL II: 358): Gür kaş.

çäyanot (FÖZF II: 1393; ÖZTİL II: 349): Dalı ve yaprakları zehirli tüylerle kaplı, dokunulduğunda kaşıntı veren bir bitki.

çigitorä (FÖZF II: 1269; ÖZTİL II: 509): Pamuk çekirdeğini ekmeden önce birkaç gün yerde açılan ufak delikte su içinde bekletme.

çilanciydä (FÖZF II: 1401; ÖZTİL II: 368): 1. İğdegillerden, olgunlaşan

meyvesi iğdeye benzeyen bir ağaç ve bu ağacın meyvesi.

çilimkavağ (FÖZF II: 1400; ÖZTİL II: 368): Kabuğu su testisi olarak kullanılan bir tür kabak.

çilläkaçdi (-): Yeni doğum yapan kadının kırkı çıktıktan sonra bebeğiyle bir akrabasını ziyarete gitme geleneği.

çillähanä (FÖZF II: 1401; -): Dervişlerin çile doldurdukları yer, çilehane.

çilläsuvi (FÖZF II: 1401; ÖZTİL II: 368): Kışın tarlalara ve ağaçlara verilen su.

çilläşir (FÖZF II: 1401; ÖZTİL II: 368): Nikotin asidinin azalmasından dolayı cilt ve bağırsakta bulunan bir hastalık.

çilläyärä (FÖZF II: 1401; ÖZTİL II: 368): Çocuğun doğduğu ilk günlerde görülen yüksek ateşli, kırmızı renkte geniş lekeler döktüren, kuluçka dönemi üç dört gün süren tehlikeli hastalık.

çimkırkar (FÖZF II: 1402; ÖZTİL II: 368): Çimlerin kökünü kesmek için işe yarayan araç, çim makinesi.

çimtamağ (FÖZF II: 1403; ÖZTİL II: 369): Çok az yiyen kimse.

çinağburun (FÖZF II: 1404; ÖZTİL II: 370): Doğuştan burnunun üst kısmında basıklık olan kişi.

çinağkulağ (FÖZF II: 1404; ÖZTİL II: 370): Kulağı kesilmiş olan.

çinbärg (FÖZF II: 1401; ÖZTİL II: 370): Pamuk bitkisinin pamuk elması veren yaprağı.

çinnigül (**çinnigul**) (FÖZF II: 1404; ÖZTİL II: 370): Karanfilgillerden, beyaz, kırmızı ve mor renklerde çiçekler açan bir süs bitkisi.

çinnitärb(v)uz (FÖZF II: 1404; ÖZTİL II: 370): Ala ve ince kabuklu erken olgunlaşan karpuz.

çinniteräk (FÖZF II: 1404; ÖZTİL II: 370): Dik büyüyen beyaz kavak.

çinkäptär (FÖZF II: 1403; -): Mavi renkli ev güvercini.

çiparilan (ÖZTS: 201; FÖZF II: 1405; -): Karışık renkli yılan türü.

çirakpayä (FÖZF II: 1408; ÖZTİL II: 372): Üstüne lamba koymak için ağaç veya demirden yapılan araç.

çirmavgül (FÖZF II: 1408; ÖZTİL II: 372): Sarmaşık.

çiyäböri (FÖZF II: 1411; ÖZTİL II: 373): Çakal.

çiyildak bälükçi (FÖZF II: 1411; ÖZTİL II: 367): Ördekgillerden, böcekler ve kurtlarla beslenen kuş.

çitiriğavun (Peygamberkul: 89; -): Koyu yeşil, ince kabuklu çok tatlı bir kavun türü.

çumalibel (FÖZF II: 1422; ÖZTİL II: 382): Karınca belli.

çuyänqazan (Yarkın, 1386 / 2007; -): Dökmedemir, pikten yapılan tencere.

D

dakāfārān (FÖZF I: 226; ÖZTİL I: 231): İpekten dokunan ince ve zarif mendil.

dalzārb (FÖZF I: 227; ÖZTİL I: 232): Mühim, önemli, değerli.

danāşor (FÖZF I: 228; ÖZTİL I: 233): Çöllerde yetişen bir tür ot.

daru(i)hanā (davaḥanā) (ÖZTS: 220; FÖZF I: 229; ÖZTİL I: 235): Eczane.

daşkazan (FÖZF I: 232; ÖZTİL I: 235): Düğünlerde, merasimlerde yemek yapılan büyük kazan.

davyürāk (ÖZTS: 221; FÖZF I: 230; ÖZTİL I: 231): Aslan yürekli, cesur.

dā'vātnamā (ÖZTS: 244; FÖZF I: 212; ÖZTİL I: 215): Çağırî kâğıdı; davetiye.

dākānḥoraz (FÖZF I: 201; ÖZTİL I: 205): 1. Dövüştürülmek amacıyla yetiştirilen horoz. 2. Çok çabuk sinirlenerek kavga etmek.

dāllalbaşî (FÖZF I: 201; ÖZTİL I: 206): Tellal başî.

dārshānā (ÖZTS: 222; FÖZF I: 207; ÖZTİL I: 212): Dershane.

dārvazāhanā (ÖZTS: 223; FÖZF I: 208; ÖZTİL I: 209): Koridor, dehliz.

dāstaralmā (FÖZF I: 209; ÖZTİL I: 214): İncire benzeyen elma.

dāstargül (FÖZF I: 209; ÖZTİL I: 214): Bir tür çiçekli bitki.

dāsthāt (ÖZTS: 222; FÖZF I: 201; ÖZTİL I: 214): 1. Elle yazılan mektup. 2. İmza.

dāstmayā (ÖZTS: 222; ÖZTİL I: 213): Sermaye.

dāstromal (FÖZF I: 209; ÖZTİL I: 214): mendil.

dāstyar (ÖZTS: 224; FÖZF I: 209; ÖZTİL I: 213): Büyüklerin işlerine yardımcı olma, yardımcı.

dāştıpiyaz (FÖZF I: 210; ÖZTİL I: 215): Pırasa.

dāvlātkuşî (FÖZF I: 210; ÖZTİL I: 203): Talih kuşu, devlet kuşu.

dāydibulut (FÖZF I: 211; ÖZTİL I: 205): Dağılan bulutlar.

dāydi oқ (FÖZF I: 211; ÖZTİL I: 205): Hedefsiz ve iradesiz atılan ok.

dāydişāmal (FÖZF I: 211; ÖZTİL I: 205): Her an esiş yönü değışen rüzgār.

dehkañcumçuk (FÖZF I: 214; ÖZTİL I: 222): Bir tür serçe.

devanāhanā (FÖZF I: 217; -): Psikoloji hastalarının yatırılarak tedavi edileceğı sağık kurumu.

devartāgi (FÖZF I: 218; ÖZTİL I: 219): Bir yabanî bitki.

devpeçāk (FÖZF I: 218; ÖZTİL I: 219): Bir tür zarar verici, sarmal yabanî bitki.

devzirā (FÖZF I: 218; ÖZTİL I: 219): Bir çeşit yerli pirinç.

dıkkınāfās (FÖZF I: 223; ÖZTİL I: 230): Nefes darlığı.

dilaram (FÖZF I: 220; ÖZTİL I: 226):

1. Gönül alan, gönül kapan. 2. Kadın adı. 3. Yürek ve zihne rahat verici.

dilazar (ÖZTS: 225; FÖZF I: 220; ÖZTİL I: 225): Gönül kırıcı, incitici.

dilbänd (ÖZTS: 225; FÖZF I: 220; ÖZTİL I: 225): İnsanın sevdiği kimsesi, sevgili.

dilharaş (ÖZTS: 225; -): Kişinin alınmasına, üzüntüsüne sebep olan şey, olay.

dolanämünçaq (FÖZF I: 527; ÖZTİL I: 481): Sarımsı ve benli büyük boncuk.

doñpeşanä (FÖZF I: 239; ÖZTİL I: 243): Alnı çıkmış olan kimse.

du'ayi bäd (FÖZF I: 235; ÖZTİL I: 239): Beddua.

du'ayihayr (FÖZF I: 235; ÖZTİL I: 239): Birine Allah'tan iyi şeyler isteme.

dukkipeşanä (FÖZF I: 233; ÖZTİL I: 238): Alnı yumru olan kimse.

dumgo(a)zä (ÖZTS: 226; FÖZF I: 234): Kuyruk kemiği ve eti.

durdanä (FÖZF I: 236; ÖZTİL I: 240): 1. İnci. 2. çok değerli. 3. Derin anlamlı.

dutar (FÖZF I: 236; ÖZTİL I: 241): Genellikle orta Asya ülkeleri, Afganistan ve İran'da çalınan iki telli çalgı.

dutarboyin (FÖZF I: 236; ÖZTİL I: 241): Uzun boyunlu ve çekici gövdeli (genellikle atlar hakkında).

dünyaqaräş (ÖZTS: 226; FÖZF I: 235; ÖZTİL I: 239): Dünya görüşü.

Ä – E

äççıktaş (FÖZF I: 103; ÖZTİL I: 66):

Demir sülfatından elde edilen, halk arasında ilâç olarak kullanılan bir tür asitli tuzun taş hâline getirilen biçimi.

äjdärgül (itağız) (FÖZF I: 57, 363; ÖZTİL I: 28): Köpeğin ağızına benzeyen bir bitki.

äjdärnäfäs (FÖZF I: 57; ÖZTİL I: 28): Doymaz, obur.

'ähdnamä (FÖZF I: 56; ÖZTİL I: 69): Anlaşma şartlarını ve iki tarafın imzasını taşıyan kâğıt.

'äks-ül-'ämäl (ÖZTS: 282; -): Tepki.

älä at (Peygamberkul: 63; -): Ala at.

äläçipar (alä...) (ÖZTS: 79; FÖZF I: 582; ÖZTİL I: 530): Beyaz benekli, karışık renkli.

äläqarğa (ÖZTS: 79; FÖZF I: 581; ÖZTİL I: 530): Karganın siyah ve gri tüylü çeşidi.

älämantuydi (Peygamberkul: 63; -): Taneleri yuvarlak ve çok büyük bir üzüm türü.

äläpoçaq(ğ) (FÖZF I: 581; Peygamberkul: 64; ÖZTİL I: 530): Kabuğu siyah, beyaz, gri, yeşil renkli olan kavun türü.

älätärbuz (Peygamberkul: 64; -):
Kabuğunda kuyu yeşil çizgileri olan
karpuz türü.

älätäsir (ÖZTS: 79; FÖZF I: 581;
ÖZTİL I: 530): 1. Düzensiz ses, gürültü.
2. Tertipsiz, düzensiz; düzensiz iş.

äldärkösä (FÖZF I: 452; ÖZTİL I:
421): Türk halklarının masal
kahramanı, keloğlan.

älmänäh (FÖZF I: 64; -): Yazar ve
şairlerin tarihi, siyasi ve edebi
eserlerinin toplamı.

ämpiyämetr (FÖZF I: 68):
Ampermetre.

äncirşäftali (FÖZF I: 71; ÖZTİL I: 47):
İncire benzer şeftali türü.

ärkanıkavun (Peygamberkul: 64; -):
Kabuğu turuncu ve sarı, uzun zaman
saklanılabilen kavun türü.

ärkanidävlät (FÖZF I: 78; ÖZTİL I: 54):
Devlet adamları.

ärpäbadiyan (FÖZF I: 78; ÖZTİL I:
55): Çiçekleri sarımsı, yaprakları
yumuşak ve kokulu, açık yeşil, susama
benzer kokulu meyveli bitki. Bu
meyvenin kökü, meyvesi ve yaprakları
ilâç olarak kullanılır.

ärpäpayä (FÖZF I: 79; ÖZTİL I: 55):
Arpanın gövdesi. 2. Arpa tarlası.

ärvaḥaşi (FÖZF I: 80; ÖZTİL I: 52):
Rahmetli olanlar için pişirilen yemek.

ärvaḥkápäläk (FÖZF I: 80; ÖZTİL I:
55): Geceleri ışık etrafında uçan büyük
kelebek.

äsasnamä (ÖZTS: 73; -): Birer kurum,
kuruluş, parti ve derneğin yasası.

‘äsäläri (ÖZTS: 280; FÖZF I: 82;
ÖZTİL I: 57): Bal arısı.

‘äskärbaşi (FÖZF I: 83; ÖZTİL I: 58):
Subay, komutan.

‘ätirgöl (FÖZF I: 88; ÖZTİL I: 61):
Gül.

‘ätırşabun (FÖZF I: 88; ÖZTİL I: 62):
Hoş kokulu sabun.

äyirbaş (FÖZF I: 95; ÖZTİL I: 32): Bir
şeyi başka bir şeyle değiştirmek.

äyrituyä (FÖZF I: 98; ÖZTİL I: 34): İki
hörgüçlü deve.

äyrituyaklär (FÖZF I: 98; ÖZTİL I:
34): Toynakları ikiye bölünen memeli
hayvanlar familyası.

ečki emär (ÖZTS: 111; FÖZF I: 264;
ÖZTİL II: 456-457): Bir buçuk metre
boyunda, çeşitli hayvanlarla beslenen
büyük kertenkele.

ečki içäk (FÖZF I: 264; ÖZTİL II: 457):
Çok yıllık yabanî bir bitki.

eçkisakal (FÖZF I: 264; ÖZTİL II:
457): Keçisakallı.

egärkaş (FÖZF I: 244; ÖZTİL II: 437):
Yaya benzeyen kaş, böyle bir kaşa sahip
olan kişi.

egärkaş taḳkı (Peygamberkul: 71; -):
Şapka türü.

egriyol (FÖZF II: 1223; ÖZTİL I: 352): Eğri yol; ahlaksızca davranış; ahlaka aykırı yaşayış.

elbegi (FÖZF I: 248; ÖZTİL II: 443): Bir boyun, bir kavmin reisi.

elçihanâ (ÖZTS: 116; FÖZF I: 250; ÖZTİL II: 445): Elçilik, sefaret.

ellikbaşı (FÖZF I: 250; ÖZTİL II: 444): Eskiden kırk elli kadar askerinin kumutanı.

elsevâr (FÖZF I: 250; ÖZTİL II: 445): Halkı seven.

engilbaş (FÖZF I: 252; ÖZTİL II: 447): Giysi ve ayakkabı.

ensakatâr (FÖZF I: 253; ÖZTİL II: 447): Sıkıcı, tedirgin edici.

erksevâr (FÖZF I: 256; ÖZTİL II: 451): Hürriyetperver.

eşâkyemi (FÖZF I: 262; ÖZTİL II: 457): Bir tür kaşındırıcı cilt hastalığı.

eşâkmiyâ (FÖZF I: 262; ÖZTİL II: 457): Tohumu zehirli yabanî ot.

F

fatıhatoyi (FÖZF I: 279; ÖZTİL II: 306): Nişanlama.

fârâhbaş (FÖZF I: 269; ÖZTİL II: 295): Ferah bağışlayan, sevinç veren.

G – Ğ

ğafllätuykusi (FÖZF II: 1299; ÖZTİL II: 654): Dalgınlıktan ileri gelen uyusukluk; gaflet uykusu.

ğalâbâtaci (FÖZF II: 1300; ÖZTİL II: 649): Galibiyet tacı; hoş kokulu ağacın ince dalı ve yapraklarından yapılan, yarışmayı kazanan yarışmacının başına konulan taç.

ğaltâkârabâ (FÖZF II: 1301; ÖZTİL II: 650): Tek tekerli, insan gücüyle yürüyen araba.

ğaltâkmalâ (FÖZF II: 1301; ÖZTİL II: 651): Ekmeye hazırlanan tarlanın toprağının düzlemek amacıyla kullanılan, silindire benzeyen kısa ağaçtan yapılan ağır bir araç.

gavkäptâr (FÖZF I: 294; ÖZTİL I: 192): Griye benzer mavi renkli çöl güvercini.

gavpeçâk (FÖZF I: 294; ÖZTİL I: 192): Bir tür sarmaşık.

ğazayağı (FÖZF II: 1317; -): Kaz ayaklarına benzeyen, tohumları çok küçük ve acı, solunum yolları ve böbrek hastalıklarının tedavisi için kullanılan bir bitki.

ğazkäptâr (FÖZF II: 1317; ÖZTİL II: 662): Ördekgillerden, su kenarlarında yaşayan bir kuş.

ğazoti (FÖZF II: 1317; ÖZTİL II: 662): Gövdesi dikenli bir bitki.

ğâpsatâr (FÖZF I: 286; ÖZTİL I: 186): Saçma sapan konuşan, geveze; çok konuşup az iş yapan kimse.

ğâzçob (FÖZF I: 288; ÖZTİL I: 183): Uzunluğu bir metre kadar olan, uzunluk

ölçmek için kullanılan, ağaçtan yapılan araç.

girdab (ÖZTS: 347; FÖZF I: 293; ÖZTİL I: 192): 1. Suların döndüğü ve çukurlaştığı yer; girdap. 2. Tehlikeli vaziyet.

girdâyüzüm (Peygamberkul: 69; -): İnce kabuklu, beyaz, yuvarlak üzüm türü.

girdäkpätnis (FÖZF I: 293; -): Yuvarlak dipsi.

gicimbähmäl (FÖZF II: 1309; ÖZTİL II: 656): İpekten dokunan bir tür dokuma.

gicimromal (FÖZF II: 1309; ÖZTİL II: 656): İpekten dokunan, belirgin çiçekli başörtüsü.

goñkarga (FÖZF I: 300; ÖZTİL I: 210): Kargagillerden, kanatlarının ucunda belirgin çizgileri olan gri renkli kuş.

goştıkuydi (FÖZF I: 302;): Tandır böreği.

gozäçänäq (FÖZF II: 1322; ÖZTİL II: 667): Pamuk bitkisinin iç bölümleri veya çeperleri.

gozäpayä (ÖZTS: 287; FÖZF II: 1322; ÖZTİL II: 667): Pamuğu alınan pamuk bitkisi, pamuk gövdesi.

gozäpoçaq (FÖZF II: 1322; ÖZTİL II: 667): Pamuğun kuruyan kabuğu.

gozäpoçaq romal (FÖZF II: 1322; ÖZTİL II: 667): İpekten dokunan, çiçekleri pamuğa benzeyen mendil.

gurbäthänä (ÖZTS: 285; FÖZF II: 1322; ÖZTİL II: 666): 1. Gurbet yeri. 2. Fani dünya.

guvah(i)namä (ÖZTS: 349; FÖZF I: 300; ÖZTİL I: 195): Bir şeyi kanıtlayan resmi belge.

gülänar (gülnar) (Peygamberkul: 70; ÖZTİL I: 197): Kırmızı.

güläb (ÖZTS: 348; ÖZTİL I: 197): Çiçeksuyu, çiçek parfümü.

güläbi (FÖZF I: 296; Peygamberkul: 70; ÖZTİL I: 197): Pembe.

güländam (FÖZF I: 296; ÖZTİL I: 196): Gül boylu, nazik, güzel endamlı.

gülbädän (FÖZF I: 296; ÖZTİL I: 196): Bedeni gül gibi latif ve nazik olan.

gülbänd (FÖZF I: 296;): Çiçek gövdesi.

gülbärg (FÖZF I: 296; ÖZTİL I: 196): Gül yaprağı.

gülçehrä (FÖZF I: 297; ÖZTİL I: 197): Gül gibi güzel yüzlü.

gülçinar (FÖZF I: 297; ÖZTİL I: 198): Bir tür kâğıt oyunu.

güldästä (ÖZTS: 348; FÖZF I: 296; ÖZTİL I: 196): Buket, gül demeti

gülhanä (issqhanä) (ÖZTS: 348; ÖZTİL I: 197): Çiçeklerin yetiştirildiği ev, çiçek evi.

gülhayri (FÖZF I: 297; ÖZTİL I: 197): Çiçekleri kırmızı, beyaz, mor,

yaprakları kalbe benzeyen çok yıllık süs bitkisi.

gülkäräm (FÖZF I: 296; ÖZTİL I: 197): Görünüşü güle benzeyen lâhana.

gülkasä (FÖZF I: 296; ÖZTİL I: 197): Kaba benzeyen, dış görünüşü yeşil olan bir çiçek türü.

gülkâğaz (FÖZF I: 297; ÖZTİL I: 198): Duvar kâğıdı; genellikle odaların veya kapalı alanların duvarlarını süslemeye yarayan süs kâğıdı.

gülkand (FÖZF I: 297; ÖZTİL I: 198): Gül ve şekerle yapılan bir reçel türü.

gülkayçi (ÖZTS: 348; ÖZTİL I: 198): Çiçekleri kesmek ve şekil vermek için kullanılan makas.

gülkörpä (FÖZF I: 296; ÖZTİL I: 197): Genellikle duvarlara asmak, döşeklerin üzerine örtmek için çok süslü bir biçimde elde dikilen perde.

gülnar (FÖZF I: 297; ÖZTİL I: 197): 1. Nar ağcının çiçeği. 2. Kadın adı. 3.

Narçiçeği gibi kırmızı çiçeği olan bitki.

gülo(y) (FÖZF I: 297; ÖZTİL I: 197): Gül yüzlü, al yanaklı, güzel ve latif.

gülsäpsär (FÖZF I: 297; ÖZTİL I: 197): Menekşegillerden, çok yıllık uzun ve ince yapraklı sarı veya mor çiçekli bir bitki.

gültachoraz (tacihoraz) (FÖZF I: 297; ÖZTİL I: 197): Çiçekleri horozibiğine benzeyen, çeşitli renkli, çok yıllık bir bitki.

gülyar (ÖZTS: 348; ÖZTİL I: 197): Sevgili hakkında söylenen türkü, halk türkülerinin söylenen tarzı. 2. Güzel sevgili; yar.

gülyüz (FÖZF I: 297; ÖZTİL I: 198): Gül yüzlü, yüzü gül gibi güzel olan.

H - Ĥ - Ħ

ĥacätĥanä (FÖZF I: 328; ÖZTİL II: 703): Tuvalet.

ĥacidoppi (FÖZF I: 328; ÖZTİL II: 703): Hacıların Mekke'den hediye olarak getirdiği özel Türk şapkası.

ĥazirbaş (FÖZF I: 331; -): Koruma görevlisi.

ĥazircävab (ÖZTS: 206; FÖZF I: 331; ÖZTİL II: 704): Hazırcevap.

ĥabärnamä (FÖZF II: 1109; ÖZTİL II: 309): Bir şey veya bir olay hakkında bilgi verilen belge.

ĥafägäzäk (FÖZF II: 1110; ÖZTİL II: 312): İltihap, yangı.

ĥafäkan (FÖZF II: 1110; ÖZTİL II: 321): 1. Üzüntülü, kaygılı. 2. Tansiyonun yükselmesinden dolayı bulunan hastalık.

ĥaläb(v)äççä (FÖZF II: 1128; ÖZTİL II: 329): Kuzen; teyzenin oğlu.

ĥaläçob (FÖZF II: 1111; ÖZTİL II: 313): Eşeği sürmek için kullanılan ucu ince kısa ağaç.

ĥalili üzüm (Peygamberkul: 87; -): Üzüm türü.

halkara (ÖZTS: 216; FÖZF II: 1111; ÖZTİL II: 314): Uluslar arası.

hamāşya (FÖZF II: 1129; ÖZTİL II: 330): Hammadde.

hamat (FÖZF II: 1129; ÖZTİL II: 330): Henüz binmeye veya başka işler için yararlanmaya hazır olmayan at.

hamçot (FÖZF II: 1130; ÖZTİL II: 331): Dikkat etmeksizin aceleyle yapılan muhasebe, tahmini hesap.

hamhayal (FÖZF II: 1129; ÖZTİL II: 330): Boş hayal.

hamhışt (FÖZF II: 1130; -): Pişirilmemiş tuğla.

hamirturuş (ÖZTS: 216; FÖZF II: 1112; ÖZTİL II: 315): Maya

hamkällä (källä ham) (FÖZF II: 1129; ÖZTİL II: 330): Budala, anlayışı kıt olan.

hamsemiz (FÖZF II: 1130; ÖZTİL II: 330): İşe yaramayan şişman kişinin sıfatı.

hamsuvaḳ (FÖZF II: 1130; ÖZTİL II: 330): Bir yapının duvarlarına sürülen ince harç tabakası; sıva

hamtak (FÖZF II: 1130; ÖZTİL II: 331): Üzüm ağacının ürünsüz ve kesilen dalları.

hamtäläş (...tälaş) (FÖZF II: 1130; ÖZTİL II: 330): Kurban etini veya sadaka için kesilen hayvanın etini pişirmeden komşulara ve fakirlere dağıtma.

hamtämä' (FÖZF II: 1130; ÖZTİL II: 330): Boşuna isteme, boş dilekler.

hamvä'dä (FÖZF II: 1101; -): Tam söz vermeme.

hanätläs (FÖZF II: 1130; ÖZTİL II: 332): Pekiyi ipekten elde dokunan atlas.

hanḳızı (ÖZTS: 213; FÖZF II: 1132; ÖZTİL II: 333): Uğur böceği.

hantähtä (FÖZF II: 1132; ÖZTİL II: 332): Yemek masası.

haşätulpar (FÖZF II: 1014; ÖZTİL II: 222): Sefer ve yarışmalar için hazırlanan at.

haspoş (FÖZF II: 1115; ÖZTİL II: 318): Bir yeri yahut bir şeyi çalı çırpıyla gizleme. 2. Bir kusuru, suçu başkalarından gizleme.

hatinyanḡaḳ (FÖZF II: 1134; ÖZTİL II: 334): Bir tür badem.

hatmiḳuran (FÖZF II: 1117; ÖZTİL II: 319): Kuran'ın tamamını okuma; hatim.

hatnätoyi (FÖZF II: 1117; ÖZTİL II: 320): Sünnet düğünü.

haḱob (FÖZF II: 1118; ÖZTİL II: 320): Okunmakta olan sayfayı kolayca bulabilmek için bu sayfanın arasına konulan çöp veya bir parça kâğıt.

haḱircäm' (ÖZTS: 212; FÖZF II: 1134; ÖZTİL II: 335): 1. Rahat, hiçbir şey umurunda olmayan. 2. Bir işin istediği gibi yapılabileceğine inanan kimse.

häftäfähm (FÖZF I: 304; ÖZTİL II: 691): Budala, geri zekâli.

hākkuş (FÖZF I: 313; ÖZTİL II: 694):
Bataklık baykuşu, hak kuşu.

hāksevār (FÖZF I: 314; ÖZTİL II:693):
Hakikati seven, gerçeği savunan.

hāmişābāhar (gūlhāmişābāhar)(FÖZF I:
309; ÖZTİL I: 198, II: 683): Bahardan
güze kadar açan kızılımsı bir bitki.

hāmmābap (FÖZF I: 310; ÖZTİL II:
683): Herkese göre uygun, herkes
tarafından beğenilen.

hāmmā nārsā (Altay, 1386 / 2007: 17
Yarkın, 1389 / 2010: 83; ÖZTİL I: 496):
Her şey, bir şeyin bütünü, tamamı,
hepsi.

hāmyanikāsāl (kissā(si)kāsāl) (FÖZF I:
311; ÖZTİL II: 683): Fakir, parasız.

hāramqol (FÖZF I: 315; ÖZTİL II:
688): Karşısındakini yanıltarak,
aldatarak onun üzerinden kazanç
sağlayan.

hārammāğız (FÖZF I: 315; ÖZTİL II:
688): Omurilik.

hāramtamaq (FÖZF I: 315; ÖZTİL II:
689): Haram yiyen.ğ

hāramtavaq (FÖZF I: 315; ÖZTİL II:
688): Bedavacı, lüpcü.

hār aqşam (Yarkın, 1389 / 2010: 82;
ÖZTİL I: 560): Her akşam.

hār an (Yarkın, 1386 / 2007: 77; -):
Her an.

hār ay (Yarkın, 1386 / 2007: 35; -): Her
ay.

hār bir (ÖZTS: 393; ÖZTİL I: 117):
Herhangi bir, her bir.

hār biri(si) (Yarkın, 1389 / 2010: 81;
ÖZTİL I: 117): Her biri.

hār çağ (-): Her dönem, her zaman.

hār dayim (Yarkın, 1389 / 2010: 41;
ÖZTİL II: 686): Her daim, daima.

hār dām (-): Her an, her zaman.

hārdām hayal (FÖZF I: 314; ÖZTİL II:
688): Hayalci.

hār gāl (Yarkın, 1386 / 2007: 19;
ÖZTİL II: 686): Her sefer, her defa.

hār hıl (Yarkın, 1386 / 2007: 61;
ÖZTİL II: 686): Her türlü, çeşitli.

hār kaçan (-; ÖZTİL II: 565): Her
zaman, her vakit.

hār kalāy (FÖZF I: 314; ÖZTİL II:
686): Her halde, ne de olsa.

hār kânçä (Yarkın, 1386 / 2007: 41;
ÖZTİL II: 686): Her ne kadar.

hār kandaq (Yarkın, 1389 / 2010: 6; -):
Her türlü, her çeşit, her nev.

hār kandäy (Yarkın, 1386 / 2007: 31;
ÖZTİL II: 686): Her türlü, her çeşit, her
nev.

hār kanäqa (-): Herhangi bir.

hār kayerdä (-): Her yerde

hār kaysi(si) (-; ÖZTİL II: 686):
Herhangi biri.

hār keçä (Altay, 1386 / 2007: 25; -):
Her gece.

hār kim (Yarkın, 1389 / 2010: 31;
ÖZTİL II: 686): Herkes.

- här kimsä** (-): Herkes
- här kun(i)** (Yarkın, 1386 / 2007: 21; ÖZTİL II: 686): Her gün.
- här narsä** (ÖZTS: 393; ÖZTİL II: 686): Her şey.
- här näv** (-): Her çeşit, her nev.
- här neçuk** (FÖZF I: 555; ; -): Her halde, her nasılsa, ne de olsa.
- här nimä** (ÖZTS: 393; FÖZF I: 315; ÖZTİL II: 686): Her şey.
- här päyt** (Yarkın, 1386 / 2007: 72; -): Her zaman.
- här säfär** (- ; ÖZTİL II: 686): Her sefer, her defa, hep.
- här tamanlämä** (Yarkın, 1386 / 2007: 7; ÖZTİL II: 201): Her açıdan, her yönden.
- här täräflämä** (- ; ÖZTİL II: 124): Her açıdan, her yönden.
- härtugul** (FÖZF I: 315; ÖZTİL II: 689): Çeşitli, türlü.
- här vaqt** (- ; ÖZTİL II: 686): Her vakit, her zaman.
- här yaqqä** (Yarkın, 1389 / 2010: 6, 13; ; ÖZTİL I: 265): Her yöne, her tarafa.
- här yerdä** (- ; ÖZTİL II: 686): Her yerde.
- här yil(i)** (-): Her sene, her yıl.
- häryaqlämä** (FÖZF II: 1193; ÖZTİL I: 266): Her açıdan.
- här zäman** (- ; ÖZTİL II: 686): Her zaman.
- häşärbäşi** (FÖZF I: 322; ÖZTİL II: 691): İmece yöntemiyle yapılan işleri yöneten kişi.
- häyatbahş** (ÖZTS: 211; FÖZF I: 320; ÖZTİL II: 672): Hayat bahşeden, hayatı devamını sağlayan.
- häydärkakil** (FÖZF I: 319; ÖZTİL II: 676): Örülen saç. 2. Ördekgillerden, başında siyah tüyleri olan bir kuş.
- häykältäraş** (ÖZTS: 396; FÖZF I: 320; ÖZTİL II: 677): Heykeltıraş.
- häzmitä'am** (FÖZF I: 322; ÖZTİL II: 674): Yemeyi sindirmeye etkili olan her şey.
- heç bir** (Yarkın, 1389 / 2010: 23; ÖZTİL II: 695): Hiçbir.
- heç biri(si)** (Yarkın, 1389 / 2010: 16): Hiçbiri.
- heç kaçan** (Yarkın, 1386 / 2007: 69; ; ÖZTİL II: 695): Hiçbir zaman.
- heç kanäqa** (-): Herhangi, hiçbir.
- heç kandaq** (Yarkın, 1389 / 2010: 25; -): Herhangi bir, hiçbir.
- heç kandäy** (Altay, 1386/2007: 31; ÖZTİL II: 695): Herhangi bir, hiçbir.
- heç kayaq(ka)** (- ; ÖZTİL II: 695): Hiçbir yere.
- heç kayerdä** (- ; ÖZTİL II: 695): Hiçbir yerde.
- heç kaysi(si)** (- ; ÖZTİL II: 695): Hiçbiri.
- heçkim** (FÖZF I: 323; ÖZTİL II: 695): Hiç kimse, kimse.

heç kimse (- ; ÖZTİL II: 695): Hiç kimse, kimse.

heç kişi (Altay, 1386/2007: 2): Hiç kimse, kimse.

heç nârsä (Altay, 1386 / 2007: 11, 13; Yarkin, 1389 / 2010: 73; ÖZTİL II: 695): Hiçbir şey.

heç nimä (- ; ÖZTİL II: 695): Hiçbir şey.

heç vaqt (- ; ÖZTİL II: 695): Hiçbir zaman

hicranoti (FÖZF II: 1228; -): Ayrılık ateşi.

hınäkeçäsi (FÖZF II: 1123; -): Kına gecesi.

hocäbekä (FÖZF II: 1145; ÖZTİL II: 345): Kadın patron; patronun karısı.

hocäsävdagär (FÖZF II: 1145; ÖZTİL II: 346): Tepeli tarla kuşu, tepeli toygâr.

horazkand (FÖZF II: 1146; ÖZTİL II: 347): Çocuklar için horoz şeklinde yapılan şeker.

hudaberdi (FÖZF II: 1136; ÖZTİL II: 336): Allah vergisi, beklentisi olmadan şanslı olma.

hudabezar(i) (FÖZF II: 1136; ÖZTİL II: 337): Kötü, serseri, sorun çıkarıcı.

hudarä(h)mäti (FÖZF II: 1136; ÖZTİL II: 337): Rahmetli.

hudavurgän (FÖZF II: 1136; ÖZTİL II: 337): Çaresiz, bahtsız, rüsva.

humkällä (FÖZF II: 1138; ÖZTİL II: 338): 1. Büyük kafalı. 2. Anlayışı kıt olan.

husnbuzär (FÖZF I: 335; ÖZTİL II: 713): Sivilce.

husnihat (FÖZF I: 335; ÖZTİL II: 713): Güzel yazı sanatı.

huşahlak (FÖZF II: 1141; ÖZTİL II: 342): Ahlaklı, edepli.

huşavaz (FÖZF II: 1143; ÖZTİL II: 344): İnce ve güzel sesli.

huşbaht (ÖZTS: 217; FÖZF II: 1141; ÖZTİL II: 342): Mutlu, mesut.

huşbavär (FÖZF II: 1142; -): Hoşgörülü, toleranslı.

huşbährä (FÖZF II: 1141; ÖZTİL II: 342): Rahat verici, keyif verici.

huşbiçim (ÖZTS: 217; FÖZF II: 1143; ÖZTİL II: 342): Mevzun, uyumlu; iyi dikilmiş.

huşbuy (ÖZTS: 217; FÖZF II: 1142; ÖZTİL II: 343): Güzel kokulu.

huşcaqçaq (FÖZF II: 1144; ÖZTİL II: 345): Neşeli, keyifli, hayatından memnun.

huşätvar (FÖZF II: 1141; ÖZTİL II: 342): İyi davranışlı, iyi tavırlı.

huşfe'1 (ÖZTS: 217; FÖZF II: 1142; ÖZTİL II: 344): İyi huylu, davranışı iyi olan.

huşgäp (FÖZF II: 1142; ÖZTİL II: 343): Tatlı dilli.

huşguzāran (FÖZF II: 1142; -): Hayatı tadını çıkaran, işretle, zevkle geçiren.

huşhabār (ÖZTS: 217; FÖZF II: 1144; ÖZTİL II: 344): Müjde.

huşhal (ÖZTS: 217; FÖZF II: 1142; ÖZTİL II: 345): Memnun, şen.

huşhat (ÖZTS: 217; FÖZF II: 1144; ÖZTİL II: 345): 1. Güzel yazabilen. 2. güzel yazı sanatına uyararak yazan. 3. Okunaklı yazı.

huşhayal (FÖZF II: 1144; -): Hoşgörülü, toleranslı.

huşhāva (FÖZF II: 1142; ÖZTİL II: 345): Taze ve serin havalı.

huşhulq (FÖZF II: 1144; ÖZTİL II: 345): İyi huylu.

huşkamāt (huşkad)(ÖZTS: 217; FÖZF II: 1143; ÖZTİL II: ; ÖZTİL II: 345): Boyu güzel, boylu poslu.

huşlāhcā (FÖZF II: 1142; -): İfade tarzı güzel olan, tatlı dilli.

huşmānzār (FÖZF II: 1142; ÖZTİL II: 343): Güzel manzaralı, görünümlü.

huşm'amilā (FÖZF II: 1143; ÖZTİL II: 343): Davranışları iyi, hoş, sempatik.

huşrāftar (FÖZF II: 1143; -): İyi tavırlı, iyi davranışlı.

huşrāñ (FÖZF II: 1143; -): Güzel renkli.

huşroy (ÖZTS: 217; FÖZF II: 1143; ÖZTİL II: 344): Güzel, yakışıklı.

huşsālikā (FÖZF II: 1143; -): Güzel yazma ve söyleme yeteneği olan, zevki olan.

huşsuhan (FÖZF II: 1144; ÖZTİL II: 344): Tatlı dilli.

huşsuḥbāt (FÖZF II: 1143; ÖZTİL II: 344): Hoş sohbet.

huşsurāt (FÖZF II: 1143; ÖZTİL II: 344): Güzel, yakışıklı.

huştä'm (FÖZF II: 1144; ÖZTİL II: 344): Lezzetli, tadı güzel.

huştäb' (FÖZF II: 1144; ÖZTİL II: 344): 1. İyi mizaçlı, iyi tabiatlı. 2. Tatlı dilli. 3. Hoş kariha.

huştäbässum (FÖZF II: 1143; ÖZTİL II: 244): İyi tebessüm eden, gülümsemesi olan.

huştäbi'ät (FÖZF II: 1143; ÖZTİL II: 344): İyi huylu, iyi mizaçlı.

huştäkälluf (FÖZF II: 1144; ÖZTİL II:): Çok değer veren, hürmet gösteren.

huşväkt (ÖZTS: 217; FÖZF II: 1144; ÖZTİL II: 343): Sevinçli, neşeli, şad.

huşyakmäs (FÖZF II: 1144; ÖZTİL II: 343): Tembel.

huşyar (FÖZF I: 336): Zeki, dikkatli.

huşzävq (FÖZF II: 1144; -): Güzeli çirkinden ayırt etme yetisi, beğeni, yetenekli.

İ

'ibadāthanā (ÖZTS: 297; FÖZF I: 340; ÖZTİL I: 313): İbadethane, tapınak

icadbâhş (FÖZF I: 343; ÖZTİL I: 315): İlham kaynağı, ilham perisi.

icazâtnamâ (ÖZTS: 67; FÖZF I: 343; ÖZTİL I: 315): İzinname, izin kâğıdı.

içburuğ (FÖZF I: 372; ÖZTİL I: 342): Kanlı ishal, dizanteri.

içketti(di): (FÖZF I: 372; -): İshal.

içkuyav (FÖZF I: 372; ÖZTİL I: 343): Gelinin evinde kaynata ve kaynanasıyla birlikte yaşayan damat, iç güveyi.

içkuydi (Hadim: 17; -): Kışkandırma.

idişkaytti (kaptägi) (FÖZF I: 341; ÖZTİL I: 314): Nişanlanan erkeğin ailesi tarafından kıza ve ailesine gönderilen hediyeler ve türlü yiyecekler. Aynı zamanda karşılıklı olarak kız tarafından da büyük tabağa konularak gönderilen hediyeler ve çeşitli yiyeceklerle birlikte karşılama töreni.

ignäbärg (FÖZF I: 342; ÖZTİL I: 313): İğne yapraklılar.

ikkiqat (ÖZTS: 107; FÖZF I: 344; ÖZTİL I: 320): Hamile, gebe.

ikkinuqtä (FÖZF I: 586; ÖZTİL I: 514): İki nokta.

ikki yaqlämä (FÖZF I: 344; ÖZTİL I: 319): İki boyutlu.

ikkiyüzlämä(çi) (ÖZTS: 107; FÖZF I: 344; ÖZTİL I: 320): İkiyüzlü.

ilanbälük (FÖZF I: 348; ÖZTİL I: 324): Yılan balığı.

ilanizi (FÖZF I: 348; ÖZTİL I: 324): Yılan izi.

ildizmevä (FÖZF I: 345; ÖZTİL I: 321): (şalgam, patates gibi) Bazı bitkilerin yenecek kökü.

ilhambâhş (ÖZTS: 79; FÖZF I: 346; ÖZTİL I: 324): İlham kaynağı.

ilhampärisi (FÖZF I: 633; ÖZTİL I: 573): Şair veya yazara ilham veren güzellik.

iligitok (FÖZF I: 346; ÖZTİL I: 321): Güçlü, kuvvetli, dayanıklı olan.

iliguzildi (FÖZF I: 346; ÖZTİL I: 321): 1. Depolanan her şeyin bittiği an. 2. Hiçbir ürünün yetişmediği zaman, kıtlık.

iltimasnamâ (ÖZTS: 78; FÖZF I: 349; ÖZTİL I: 324): İstida, dilekçe, arzuhal.

ipäkayim (FÖZF I: 612; ÖZTİL I: 332): Güzel kadın.

ipäkpahtä (FÖZF I: 640; ÖZTİL I: 580): Lifleri uzun, ince ve kolayca kopmayan pamuk.

ipargül (FÖZF I: 356; ÖZTİL I: 332): Kokulu çiçek.

iskänäpävänd (FÖZF I: 359; ÖZTİL I: 335): Ağacın gövdesini yarararak aşılama.

iskavçi it (FÖZF I: 359; ÖZTİL I: 335): Bir izi koklama ile bulabilen köpek, avcı köpek.

issiḳhanä (ÖZTS: 105; FÖZF I: 361; ÖZTİL I: 337): Sera.

issıkcan (FÖZF I: 360; ÖZTİL I: 336): Canlı, canı olan, diri.

işbaşı (ÖZTS: 106; FÖZF I: 369; ÖZTİL I: 343): İşi yöneten kişi.

işbaşkaruvçi (FÖZF I: 369; ÖZTİL I: 343): Bir kurum veya bir müessesenin idari işleriyle ilgilenen kimse.

işbilärman (ÖZTS: 106; FÖZF I: 369; ÖZTİL I: 343): İş adamı.

işbuzär (FÖZF I: 369; ÖZTİL I: 343): İş bozan, fitneci.

işdosti (FÖZF I: 240; ÖZTİL I: 244): Aynı işte olan, aynı işte çalışan; iş arkadaşı.

işhanä (ÖZTS: 106; FÖZF I: 371; ÖZTİL I: 345): İş yeri, ofis.

işpeç (FÖZF I: 370; ÖZTİL I: 345): İğnelik.

iştanbağ (ÖZTS: 106; FÖZF I: 371; ÖZTİL I: 345): Pijama bağı.

itağız (FÖZF I: 363; ÖZTİL I: 339): Çiçekleri köpeğin ağzına benzeyen çok yıllık bir bitki.

itb(v)äççä (FÖZF I: 363; ÖZTİL I: 339): Köpek oğlu köpek; köpek yavrusu.

itbälik (FÖZF I: 363; ÖZTİL I: 339): Köpek balığı.

itburun (FÖZF I: 363; ÖZTİL I: 339): Meyvesi kırmızı ve ekşi bir bitki, bu bitkinin meyvesi.

itf'el (FÖZF I: 363; ÖZTİL I: 339): Kötü niyetli, kötü ahlâklı.

itkavun (FÖZF I: 363; ÖZTİL I: 340): Yabanî kavun.

itpäsşä (kuçik çibin) (FÖZF I: 363; ÖZTİL I: 339): Yabanî hayvanların ve köpeklerin kanıyla beslenen böcek.

itüzüm (ÖZTS: 103; FÖZF I: 363; ÖZTİL I: ; ÖZTİL I: 339): Ufacık, siyah veya kırmızımsı meyveli, beyaz çiçekli bir bitki ve bu bitkinin meyvesi, it üzümü.

izkuvär (FÖZF I: 367, 68; ÖZTİL I: 318): İz bırakılan yolu iyi bilen kişi.

izahtäläb (FÖZF I: 371; ÖZTİL I: 318): Açıklama gerektiren.

'izzäti näfs (ÖZTS: 280; FÖZF I: 368; ÖZTİL I: 317): 1. Öz saygı. 2. Kişinin kendine verdiği değer.

'izzättäläb (FÖZF I: 368; ÖZTİL I: 317): Makamı seven, her şeyi kendine isteyen.

K - K

kağaktaş (FÖZF I: 674; ÖZTİL II: 534): Ağırlığı 400gr olan taş.

kađräman ana (FÖZF I: 591; ÖZTİL I: 537): On çocuğu doğurup büyüten annelere verilen unvan.

kađsuyäk (FÖZF I: 732; ÖZTİL II: 607): Etsiz; çok zayıf.

kağyer (FÖZF I: 732; ÖZTİL II: 608): Nemsiz, bitkisiz kupkuru yer.

kalämähli (FÖZF I: 676; ÖZTİL II: 543): Yazarlar, edipler ve şairler.

kalâm'aciz (FÖZF I: 676; ÖZTİL II: 543): Yazması veya ifadesi güç olan konu.

kalâmi'aciz (FÖZF I: 676; ÖZTİL II: 543): Yüreğindeki kâğıt üzerine dökemeyen; yazamayan.

kalâmi ötkir (FÖZF I: 676; ÖZTİL II: 543): Çok etkili ve iyi yazabilen; kaleminden kan damlama.

kalâmkaş (FÖZF I: 677; ÖZTİL II: 543): Kalem kaşlı.

kalâmpirgöl (FÖZF I: 677; ÖZTİL II: 543): Tarlalarda ve bahçelerde yetişen sarı ve beyaz çiçekli bir bitki.

kalâmpirmunçak (FÖZF I: 677; ÖZTİL II: 543): Karanfil.

kalâmtıraş (ÖZTS: 307; FÖZF I: 677; ÖZTİL II: 543): Kalemtraş.

kalindost (Altay, 1386 / 2007: 33; -): Çok iyi ve yakın arkadaşı.

kalorimetr (FÖZF I: 400; ÖZTİL I: 361): Kalorimetre.

kamağhanâ (ÖZTS: 308; FÖZF I: 681; ÖZTİL II: 548): Cezaevi, hapisane.

kamâriyil (FÖZF II: 1179; -): Kameri yıl; ay takvimi.

kamçisaç (FÖZF I: 681; ÖZTİL II: 548): Çok güzel örülen uzun saç.

kamişkulak (FÖZF I: 681; ÖZTİL II: 548): Kulakları düz ve daha uzun olan at.

kanbasimi (Altay, 1386 / 2007: 22; ; ÖZTİL I: 133): Tansiyon.

kandağaç (FÖZF I: 682; -): Kızılağaç.

kanunbuzâr (FÖZF I: 730; ÖZTİL II: 597): Yasaya uymayan, gayri kanuni işler yapan.

karâ alâ (FÖZF I:580; ÖZTİL I: 528): Ala.

karâ altın (FÖZF I:587; ÖZTİL I: 535): Petrol.

karâ ândiz (FÖZF I:734; ÖZTİL II: 600): Dağlarda ve tepelerde yetişen, ilâç yapımında kullanılan yabanî bir bitki.

karâ ârçâ (FÖZF I:734; ÖZTİL II: 600): Servigillerden, kısa dallı, iğne yapraklı, sürekli yeşil olan bir ağaç.

karâ âri (FÖZF I:734; -): Bir tür büyük, tüylü arı.

karâbavur (FÖZF I:734; ÖZTİL II: 600): Güvercingillerden, birçok evcilleşmiş türü bulunan, çöllerde yaşayan kuş.

karâbâyir (FÖZF I:734; ÖZTİL II: 600): Kısa gövdeli, iri belli, güçlü bir at türü.

karâbaş (FÖZF I: 687; ÖZTİL II: 600): Siyahımsı çiçekli ve kalın dallı bir bitki.

karâbuğday (FÖZF I:734; ÖZTİL II: 600): Tohumu küçük, kalitesiz buğday türü.

karâcigâr (ÖZTS: 297; FÖZF I:734; ÖZTİL II: 600): Dalak.

karâçäkâk (FÖZF I:736; ÖZTİL II: 602): Çiçekleri hoş kokulu bir süs bitkisi.

karáčay (FÖZF II: 1419; ÖZTİL II: 377): Siyah çay.

karáčitiri (Peygamberkul: 77; -): Kabuğunda çekirdek şeklinde siyah renkli kabartılar bulunan, ince kabuklu, çok tatlı kavun türü.

karáčurkoti (FÖZF I:689; -): Çörek otu.

karādari (FÖZF I:734; ÖZTİL II: 600): Afyon.

karägurgäy (Peygamberkul: 76; -): Siyahımsı, gri kabuklu, yuvarlak kavun türü.

karägül (FÖZF I:734; ÖZTİL II: 600): Siyah ebem gömeci.

karäkäsav (FÖZF I:735; ÖZTİL II: 601): 1. Bir tür bitki hastalığı. 2. Tandır ve ocaktaki ateşi karıştırmak için kullanılan sap.

karäkalpaq (FÖZF I:736; ; ÖZTİL II: 602): 1. Özbekistan sınırları içerisinde Karakalpakistan özerk cumhuriyetinin yerli ahali olan bir Türk topluluğudur. 2. Siyah şapka.

karäkand (FÖZF I:736; ÖZTİL II: 602): Dağlık yerlerde yetişen yabanî ot ve yemeğe konulan siyahımsı ekşi meyvesi. 2. Pancar veya şeker kamışından elde edilen sarı renkli donmuş hâle getirilen tatlı.

karäkarägay (FÖZF I: 736; ÖZTİL II: 602): Çam ağacı.

karäkarga (FÖZF I: 736; ÖZTİL II: 602): Karga.

karäkavuk (FÖZF I: 736; ÖZTİL II: 602): Dağlık yerlerde yetişen ve ilâç yapımında kullanılan bir bitki.

karäkayin (FÖZF I: 736; ÖZTİL II: 602): Servigillerden, genellikle dağlarda yetişen koyu yeşil yapraklı ve açık gri kabuklu ağaç.

karäkesäk (FÖZF I:735; ÖZTİL II: 601): Etin yağsız ve yumuşak kısmı.

karäkötir (FÖZF I: 736; ÖZTİL II: 602): Yara kabuğu (gaysak).

karäköl (karäkul) (FÖZF I:735; ÖZTİL II: 601): Koyun türü, bu koyunun yavrusunun derisi.

karäköz (karaköz) (FÖZF I: 687; ÖZTİL I: 410): 1. Siyah gözlü. 2. Çocuk, evlat.

karäkulaq (FÖZF I: 736; ÖZTİL II: 602): 1. Kedigillerden, uzun bacaklı, kısa boylu, kulaklarının ucu siyah ve derisi kahve rengi, yırtıcı memeli hayvan. 2. Casus; muhbir.

karäkurt (FÖZF I: 736; ÖZTİL II: 602): Siyahımsı çöl örümceği.

karäkuş (FÖZF I: 736; ÖZTİL II: 602): Çöl kartalı.

karäkuyä (ÖZTS: 297; FÖZF I: 736; ÖZTİL II: 601): 1. Kazanlarda olan is. 2. Tahıl hastalığının genel adı.

ķarākuyruk (FÖZF I: 736; ÖZTİL II: 602): Suriye, İıan Afganistan ve Orta Asya'da yetişen bir geyik türü.

ķarāmāğız (FÖZF I: 735; ÖZTİL II: 601): Esmer; cevizin siyah çıktığı iç kısmı.

ķarāmal (ÖZTS: 297; FÖZF I: 736; ÖZTİL II: 601): Büyük baş hayvan.

ķarāmuğ (FÖZF I: 736; ÖZTİL II: 601): Taneleri siyah ve çok acı olan bir yabanî bitki.

ķarāmum (FÖZF I: 525; ÖZTİL I: 479): Siyah yağ ile bazı maddelerin karıştırılmasından elde edilen yapay mum.

ķarāpātāk (FÖZF I: 736; ÖZTİL II: 601): Kurumuş hayvan dışkısı; gübre.

ķarāsan (FÖZF I: 736; ÖZTİL II: 601): Kangren.

ķarāsunkur (FÖZF I: 688; -): Siyah şahin.

ķarāşākşāk (FÖZF I: 737; ÖZTİL II: 602): Serçegillerden, siyah tüylü, öten bir kuş.

ķarāşorā (FÖZF I: 737; ÖZTİL II: 602): Çorak yerlerde yetişen bir yabanî ot.

ķarātal (FÖZF I: 736; ÖZTİL II: 601): Söğütgillerden, sulak yerlerde yetişen dalları eğik, gövdesi sert ve dayanıklı bir ağaç.

ķarātut (Peygamberkul: 77; -): Karadut.

ķarātikān (FÖZF II: 965; ÖZTİL II: 172): Nefret edici, tiksindirici, hoş olmayan.

ķaravulhanā (FÖZF I: 739; ÖZTİL II: 603): Bekçilerin bulunduğu yapı.

ķarāyālak (FÖZF I: 737; ÖZTİL II: 602): Serçegillerden grup halinde uçan kuş.

ķarāyer (FÖZF II: 1173; ÖZTİL I: 249): 1. Kara yer veya toprak. 2. Mezar, kabir.

ķarāzār (FÖZF II: 1263; ÖZTİL I: 299): Petrol.

ķargaciydā (FÖZF I: 690; ÖZTİL II: 559): İğdegillerden, meyvesi iğdeden daha küçük olan bir yabanî bitki.

ķarboran (FÖZF I: 737; ÖZTİL II: 602): Kartopu oyunu.

ķarhaţ (ÖZTS: 297; FÖZF I: 739; ÖZTİL II: 599): İlk kar yağdığında bir istekte bulunarak arkadaşlara yazıp verilen mektup; kar mektubu.

ķarinbağ (ÖZTS: 297; FÖZF I: 738; ÖZTİL II: 602): Atın karnının altından geçirilerek at arabasına bağlanan tasma, bağ.

ķarinhurcin (FÖZF II: 1139; -): 1. Obur. 2. Mide fesadı.

ķarvanbaşı (ÖZTS: 328; FÖZF I: 48; ÖZTİL I: 369): Kervanbaşı.

ķarvansāray (ÖZTS: 328; FÖZF I: 49; ÖZTİL I: 369): Kervansaray.

kasäcäbärg (FÖZF I: 432): "çanak yaprağı"

kasägül (FÖZF I: 432; ÖZTİL II: 399): Saki.

kasämyad (ÖZTS: 305; FÖZF I: 691; ÖZTİL II: 559): Görev yemini.

kaşkargül (FÖZF I: 704; ÖZTİL II: 566): Dalya, yıldız çiçeği

katiranhalä (FÖZF I: 695; -): Temizliğe aşırı düşkün olan; titiz.

katkarin (FÖZF I: 695; ÖZTİL II: 565): Geviş getiren havanların midesinin iç yüzeyi.

kattikqol (ÖZTS: 302; FÖZF I: 695; ÖZTİL II: 564): 1. İnzibatlı. 2. Yasalara uyan ve çok önem veren kimse. 3. Sert adam. 4. Cimri, hasis.

kavaq(ğ)ari (FÖZF I: 741; ÖZTİL II: 591): Bir tür büyük zehirli arı.

kavaqkällä (FÖZF I: 741; ÖZTİL II: 591): Boş kafalı, bilgisiz, zekâsı gelişmeyen.

kavunqaku (ÖZTS: 300; FÖZF I: 742; ÖZTİL II: 591): Kurutulmuş kavun.

kavunsäyil (FÖZF II: 827; ÖZTİL II: 11): Kavun tarlasında kavun yeme eğlencesi.

kavurmäpäläv (FÖZF I: 629; ÖZTİL I: 596): Tüm malzemesi yağda iyice kavru olarak yapılan pilav.

kaygulukkuş (FÖZF I: 743; -): Balaban kuş.

kayimmäkam (ÖZTS: 300; ÖZTİL II: 593): Yardımcı, muavin.

kayinänar (FÖZF I: 698; ÖZTİL II: 537): Tadı mayhoş, taneleri kıpkırmızı nar.

kayinegäçi (ÖZTS: 327; FÖZF I: 698; ÖZTİL II: 539): Büyük görümce; büyük baldız.

kayinini (ÖZTS: 327; FÖZF I: 698; ÖZTİL II: 539): Kadın veya kocaya göre birbirlerinin erkek kardeşi.

kayinsingil (ÖZTS: 327; FÖZF I: 698; ÖZTİL II: 539): Görümce, baldız.

kayinboyin (FÖZF I: 698; -): Kadın veya kocaya göre birbirlerinin yakın akrabaları.

kaymaqçay (FÖZF I: 699; ÖZTİL II: 538): 1. Kaymaklı çay 2. Kavuniçi.

kaynağa (kayinağa) (ÖZTS: 326; FÖZF I: 698; ÖZTİL II: 539): Kadın veya kocaya göre birbirlerinin ağabeyi; kayınbirader.

kaynanä (kayinanä) (ÖZTS: 326; FÖZF I: 698; ÖZTİL I: 537, II: 539): Kaynana.

kaynatä (kayinatä) (ÖZTS: 326; FÖZF I: 698; ÖZTİL II: 539): Kaynata.

kayrağaç (FÖZF I: 700; ÖZTİL II: 539): Karağaç, narven.

kayraqburun (FÖZF I: 701; ÖZTİL II: 540): Büyük burunlu.

kayraqtaş (FÖZF I: 701; ÖZTİL II: 540): Masat, bileği taşı, kayrak.

ķayrilmāķaş (FÖZF I: 701; ÖZTİL II: 539): Yaya benzeyen kaş; böyle bir kaşı olan kimse.

ķaysibir (FÖZF I: 701; ÖZTİL II: 540): Hangisi.

ķazankābab (FÖZF I: 744; ÖZTİL II: 593): Tencerede yapılan kebab.

ķaziķhanā (FÖZF I: 744; ÖZTİL II: 592): Mahkeme.

ķaziķromal (FÖZF I: 744; ÖZTİL II: 593): Süsleme amacıyla çiviye asılan her şey.

ķacāki taķķi (Peygamberkul: 75; -): Şapka türü.

ķacavāķarin (FÖZF I: 398; ÖZTİL II: ; ÖZTİL I: 358): 1. Koca göbekli. 2. Doymaz, açgözlü.

ķāfāngāda (ÖZTS: 331; FÖZF I: 398; ÖZTİL I: 373): Yoksul, her şeyini kaybederek kefen bile bulamayan kimse.

ķāklikoti (FÖZF I: 399; -): Kekik.

ķālandumaġ (FÖZF I: 400; ÖZTİL I: 361): 1. Havalı. 2. alınan.

ķālāpoş (ķāllāpoş): (FÖZF I: 400; ÖZTİL I: 361): Şapka.

ķālķhat (FÖZF I: 401; ÖZTİL I: 362): Kartalgillerden bir kuş.

ķāllā-i-zaġ (Peygamberkul: 75; -): Kalın kabuklu, siyahımsı mor renkli üzüm türü.

ķāllākesār (FÖZF I: 400; ÖZTİL I: 361): Suç işleyen, katil, hırsız.

ķāllāvārām (FÖZF I: 401; ÖZTİL I: 361): Aptal.

ķāltādum (FÖZF I: 401; ÖZTİL I: 362): Kısa kuyruklu, kuyruġu kesilmiş.

ķāltāfāhm (FÖZF I: 401; ÖZTİL I: 362): Anlayışı kıt, geç anlayan.

ķāltākesāk (FÖZF I: 401; ÖZTİL I: 362): Kertenkele.

ķāmbār (FÖZF I: 401; ÖZTİL I: 363): Eni normale göre dar olan.

ķāmçiķım (FÖZF I: 404; ÖZTİL I: 366): Geliri az olan, az gelirli.

ķāmgāp (ÖZTS: 333, 347; FÖZF I: 402; ÖZTİL I: 364): Az konuşan, suskun, sesiz, konuşmayı çok sevmeyen.

ķāmķāvsālā (Yarkın, 1386 / 2007: 17; ÖZTİL II: 313-): Bir şeye sabır gösteremeyen, bir işi istekle yapmayan.

ķāmķan (ÖZTS: 299; FÖZF I: 403; ÖZTİL I: 366): Kanı az olan, kansız.

ķāmķatnav (FÖZF I: 403; ÖZTİL I: 366): Kalabalık olmayan yer, cadde; trafik izdihamı olmayan anayol.

ķāmķuvvāt (ÖZTS: 309; FÖZF I: 403; ÖZTİL I: 366): Güçsüz.

ķāmsaķal (FÖZF I: 863; ÖZTİL I: 365): Seyrek sakallı; köse sakal.

ķāmsuķum (ÖZTS: 333; FÖZF I: 403; ÖZTİL I: 365): Alçak gönüllü, mütevazı.

ķāmsuv (FÖZF I: 404; ÖZTİL I: 365): Suyu az olan.

kämsüt (FÖZF I: 404; ÖZTİL I: 365):
Sütü az olan.

känäkcüncid (kuncut) (FÖZF I: 404;
ÖZTİL I: 366): 1. Susamgillerden, sıcak
bölgelerde yetişen ve yağ elde edilen bir
bitki. 2. Bu bitkinin ekmek, börek
vb.nin üzerine serpilerek küçük
siyahımtırak tohumu; çörek otu.

käptärhanä (FÖZF I: 406; ÖZTİL I:
368): Güvercin yuvası.

kärkülak (FÖZF I: 408; ÖZTİL I: 370):
Sağır.

kärnäygül (FÖZF I: 407; ÖZTİL I:
369): Sarmaşık gillerden çiçekleri mor,
sarı, lacivert renkli ve yapışarak
tırmanan bitki.

kärvankuş (FÖZF I: 408; ÖZTİL I:
369): Yazın gecenin yarısında
gökyüzünün doğu tarafında görünen bir
takım küçük yıldız.

kättä äyik (yetti ağayni) (FÖZF I: 95;
ÖZTİL I: 32): Büyükayı; Kuzey
Yarımküresinde, yedi yıldız en parlak
ve ünlü yıldızlardan olan takımyıldız.

kättäçillä (FÖZF II: 1401; -): 20.
Aralıktan şubatın ilk gününe kadar
süren; kırk günü içeren kış günleri.

kättädähä (FÖZF I: 200; ÖZTİL I:
216): İpek böceğinin dördüncü ve
beşinci kez uyuması.

kättähatin (FÖZF I: 410; ÖZTİL I: 372):
Bir kişinin ilk evlendiği kadın.

kättäkorgan (FÖZF I: 411; ÖZTİL I:
373): Taneleri ve salkımları büyük bir
üzüm türü.

keçkuz (FÖZF I: 417; ÖZTİL I: 383):
Güz sonu.

keçpişär (FÖZF I: 418; ÖZTİL I: 384):
Geç olgunlaşan.

keliñçäkirdi (FÖZF II: 1388; -):
Gelinin ailesi tarafından gelinin gelmesi
için düzenlenen tören, eğlence.

kelinsälam (ÖZTS:345; FÖZF I: 413;
ÖZTİL I: 377): Gelinin geldiği günün
ertesini günü erkenden gelini, damadın
akrabalarıyla tanıştırmak için yapılan
selâm töreni.

kelinayi (FÖZF I: 413; ÖZTİL I: 377):
Yenge.

kelintuşdi (FÖZF I: 413; ÖZTİL I: 377):
Gelin gelmesi veya gelin alma sırasında
damadın evinde yapılan düğün, eğlence.

kengäşäşi (FÖZF I: 414; -): Düğün vb.
törenlerin gerçekleştirilmesini danışmak
için verilen ziyafet.

keskänäş (Peygamberkul: 75; -):
Hamurdan yapılan, suda pişirilerek
sızma yoğurtla yenen yemek.

kiçikdähä (FÖZF I: 200; ÖZTİL I:
216): İpek böceğinin ikinci kez
uyuması.

kiçik äyik (FÖZF I: 95; ÖZTİL I: 32):
Küçükayı; Kuzey Yarımküresindeki
takımyıldız.

kilogram (ÖZTS: 341; FÖZF I: 419; ÖZTİL I: 385): Kilogram.

kilometr (ÖZTS: 341; FÖZF I: 419; ÖZTİL I: 385): Kilometre.

kiryuvdi (FÖZF I: 421; ÖZTİL I: 387): Cenaze töreninin üçüncü gününde ölen kişinin giysilerini yıkamak için düzenlenen özel tören.

kişänbänd (FÖZF I: 424; ÖZTİL I: 389): Zincirlenen; tutsak.

kitabdest (FÖZF I: 423; -): Kitaba çok değer veren ve çok kitap okuyan kimse.

kitabhanä (ÖZTS: 329; FÖZF I: 423, 441; ÖZTİL I: 389): Kütüphane.

kıçıktafläs (FÖZF I: 725; ÖZTİL II: 588): Bir tür ilgi çekici rengârenk atlas.

kılav (FÖZF I: 706; -): Bir tür hastalıktan dolayı at ve ineklerin ağzından akan sıvı madde.

kılıçbağ (FÖZF I: 706; ÖZTİL II: 377): Kılıç kayışı.

kılköpriik (FÖZF I: 705; ÖZTİL II: 577): Sırat köprüsü.

kılkuş (FÖZF I: 707; -): Emirlerin birbirlerine hediye ettikleri ördekgillerden bir kuş.

kılkuyruq (FÖZF I: 707; -): Bağrı kara kuşuna benzeyen gurup halinde uçan bir kuş.

kıltamaq (ÖZTS: 325; FÖZF I: 707; ÖZTİL II: 378): 1. Yara veya yangından dolayı yemek borusunun kasılması. 2. Boğazsız, iştahsız.

kımmätbäha (FÖZF I: 708; ÖZTİL II: 579): Pahalı, çok değerli.

kımarhanä (ÖZTS: 308; FÖZF I: 708; ÖZTİL II: 580): Kumarhane.

kıngırkol (FÖZF I: 709; ÖZTİL II: 580): Eğri elli; hırsız; hain.

kıranqarğa (kıranqarä) (FÖZF I: 711; ÖZTİL II: 582): Kartalgillerden, yırtıcı bir kuş.

kırat (FÖZF I: 711; -): Kuyruğu, yelesi ve alındaki tüyleri siyah olan sarımsı at.

kırğınbärat (kırğınsuran) (FÖZF I: 713; ÖZTİL II: 584): Katliam, soykırım; şiddetli çatışma.

kırkağayni (FÖZF I: 712; ÖZTİL II: 584): Gülün uzun ve küçük çiçekli türü.

kırkboğın (FÖZF I: 712; ÖZTİL II: 583): Atkuyruğu, zemberek otu.

kırkkakil (FÖZF I: 712; ÖZTİL II: 583): Genç kızların uzamış kâküllerini birçok bölüme ayırıp ördükleri saç biçimi.

kırkayaq (FÖZF I: 712; ÖZTİL II: 584): Kırkayak.

kırkqulak (FÖZF I: 712; ÖZTİL II: 584): 1. Kırkayak. 2. Eğrelti otu.

kırqmäpiyaz (FÖZF I: 712; ÖZTİL II: 583): Yaprakları kesilerek kökü gelecek seneye kadar yer altında kalan soğan.

kırmäçapiş (kırmäçapık) (FÖZF I: 711; ÖZTİL II: 581): Yabanî bitkileri yerden koparma veya kesme.

kırmackäl (FÖZF I: 711; ÖZTİL II: 581): Saçlarının tümü dökülmüş olan kel.

kırräburun (FÖZF I: 712; ÖZTİL II: 582): 1. Gagaya benzeyen burun. 2. Burnu gagaya benzeyen kimse.

kırrätaş (FÖZF I: 712; ÖZTİL II: 582): Kenarlı taş.

kısqıçbaka (FÖZF I: 716; ÖZTİL II: 587): Tatlı su ıstakozu, yengeç.

kıygırburun (FÖZF I: 721; ÖZTİL II: 576): Gagaya benzeyen burun.

kıymäbap (FÖZF I: 719; ÖZTİL II: 574): Kıymaya uygun olan et.

kıymätähtä (FÖZF I: 719; ÖZTİL II: 574): Eti kıyma yapmak için kullanılan tahta.

kıynaqhanä (FÖZF I: 719; ÖZTİL II: 575): Cezaevi, hapishane.

kızıqқан (ÖZTS: 323; FÖZF I: 723; ÖZTİL II: 572): Çabuk sinirlenen.

kızilalmä (Peygamberkul: 77; -): Kırmızı renkli elma türü.

kızilayak (FÖZF I: 722; ÖZTİL II: 571): Su çulluğu.

kıziläri (FÖZF I: 77; ÖZTİL II: 570): Kırmızı arı.

kızilbaş (FÖZF I: 722; ÖZTİL II: 571): 1. Safeviler'in ordusu veya askerleri. 2. Yabanî ördek.

kıziliştan (ÖZTS: 323; FÖZF I: 722; ÖZTİL II: 571): Başı büyük, gagası uzun bir orman kuşu.

kızillobya (FÖZF I: 469; -): Kırmızı fasulye, barbunya.

kızilmäyiz (Yarkın, 1386 / 2007: 87; -): Kırmızı kuru üzüm.

kızilmiyä (FÖZF I: 722; ÖZTİL II: 571): İlâç yapımında kullanılan çok yıllık bir bitki.

kızilongäç (FÖZF I: 723; ÖZTİL II: 571): Yemek borusu.

kızilpaçä (FÖZF I: 661; ÖZTİL I: 600): Genellikle pamuk bitkisinin yetişmemesi; büyümemesi.

kıziluruğ (FÖZF I: 722; ÖZTİL II: 571): Çekirdeği ve içi kırmızımsı bir kavun türü.

kızilüzüm (Peygamberkul: 77; -): Kuyu kırmızı renkli, erken olgunlaşan üzüm türü.

kızil zärdali (Peygamberkul: 77; -): Kırmızı renkli kayısı.

kızkörär (FÖZF I: 721; ÖZTİL II: 570): Görücülük.

kızkuş (FÖZF I: 723; ÖZTİL II: 572): Kız kuşu.

kızmäydan (FÖZF I: 495; ÖZTİL I: 442): Yaramaz, çenesi düşük ve neşeli kız.

kiristälgilas (Altay, 1386 / 2007: 8; -): Kristal bardak.

koçäbaläsi (FÖZF I: 455; ÖZTİL I: 423): Ahlaksız, terbiyesiz çocuk, sokak çocuğu.

koğancohari (FÖZF I: 770; ÖZTİL II: 645): Beyaz mısır.

koğangül (FÖZF I: 770; ÖZTİL II: 645): Dalya, yıldız çiçeği.

kokaşi (FÖZF I: 444; Peygamberkul: 75; -): Oklava ile açılan ince, dörtgen hamur parçalarına sebze konulup büküldükten sonra sıcak suda pişirilen, süzme yoğurt ve tereyağlı sosla yenen yemek.

kokçay (FÖZF I: 1419; -): Yeşil çay.

kokqarğa (FÖZF I: 445; ÖZTİL I: 414): Kargagillerden, mavi ve yeşil kanatlı, baharda gelen göçmen kuş.

kokqotan (FÖZF I: 445; ÖZTİL I: 414): Kartalgillerden, uzun kanatlı, boyunlu ve mavimsi tüylü yırtıcı bir kuş.

koknar (FÖZF I: 445; ÖZTİL I: 413): Haşhaş.

kokrākqafəsi (FÖZF I: 675; ÖZTİL II: 565): Göğüs kafesi.

kokrākqurmä (FÖZF I: 445; ÖZTİL I: 414): Göğsü kıvrımlı bir tür giysi.

koksulqan (FÖZF I: 445; Peygamberkul: 75; ÖZTİL II:): Yuvarlak ekşi meyveli ağaç ve bu ağacın meyvesi; erik.

kokyötäl (FÖZF I: 445; ÖZTİL I: 414): Çoğunlukla çocuklarda görülen ara sıra tutan ama uzun süreli öksürten bulaşıcı hastalık.

kolbağ (ÖZTS: 317; FÖZF I: 767; ÖZTİL II: 635): Kundaklanan bebeği

beşikte bağlama işine yarayan kemer; beşik bağı.

kolqab (ÖZTS: 318; FÖZF I: 767; ÖZTİL II: 636): Eldiven.

koltıqtäyāk (ÖZTS: 318; FÖZF I: 767; ÖZTİL II: 636): Koltuk değneği.

kolyazmä (ÖZTS: 318; FÖZF I: 768; ÖZTİL II: 635): El yazması.

konaqhanä (ÖZTS: 319; ÖZTİL II: 638): Otel.

konqrbaş (FÖZF I: 769; ÖZTİL II: 638): Kuraklığa dayanıklı yabanî ot.

korıqhanä (ÖZTS: 316; FÖZF I: 770; ÖZTİL II: 640): Koruma altına alınan nadir hayvanlar ve bitkilerin bulunduğu geniş bir yer.

koşakağız (koşagız)(FÖZF I: 778; ÖZTİL II: 644): İki ağızlı silah; çifte.

koşaq ärqan (FÖZF I: 778; ÖZTİL II: 644): Birkaç koyun ve keçi bağlanan halat.

koşatär (FÖZF I: 778; ÖZTİL II: 644): Çift kurşun atan silah.

koşavaz (FÖZF I: 778; ÖZTİL II: 644): İki sanatçı tarafından söylenen şarkı.

koşayaq (FÖZF I: 778; ÖZTİL II: 644): Sıçangillerden, uzun kuyruklu, iki ayakla yürüyen memeli hayvan.

koşqanat(li)lär (FÖZF I: 778; ÖZTİL II: 645): İki kanatlı böcek ve sinekler.

koşqulaq (FÖZF I: 778; ÖZTİL II: 645): 1. İki tarafında tutağı olan kap

veya tepsi. 2. Yeni açmakta olan tomurcuk.

koşmâzar (FÖZF I: 777; ÖZTİL II: 643): Çift mezar; iki mezarın yan yana olması.

koştâkım (FÖZF II: 921; -): Millî oğlak oyununda iki oyuncunun yan yana gelip oğlağı dizlerinin altında sımsıkı tutması ve elden bırakmaması; başka oyuncuların oğlağı almamaları için çaba gösterme durumu.

koştıg (FÖZF I: 778; ÖZTİL II: 645): 1. İki namlulu. 2. İki uçlu kılıç.

koştirnağ (FÖZF I: 778; ÖZTİL II: 645): Çift tırnak işareti.

kotirdünya (FÖZF I: 234; ÖZTİL I: 239): Tatlı ve acı olaylarla dolu olan dünya.

koybaş (FÖZF I: 773; ÖZTİL II: 631): Kavun türü.

koyinçontâk (FÖZF I: 773; ÖZTİL II: 631): İç cep.

koyhanâ (ÖZTS: 319; ÖZTİL II: 633): Koyunların barındığı kapalı yer, ağıl.

koyköz (FÖZF I: 773; ÖZTİL II: 631): 1. Koyu kırmızı göz. 2. Koyu kırmızı gözlü kimse.

koymizac (FÖZF I: 773; ÖZTİL II: 631): Uysal, yumuşak yüzlü.

koypeçâk (FÖZF I: 774; ÖZTİL II: 633): Sarmaşıkgillerden, güzel çiçekli, sulak, nemli, dik ve düz yerlerde yapışarak tırmanan bitki.

koytikân(âk) (FÖZF I: 774; ÖZTİL II: 633): Yoncagillerden, kelebek şeklinde çiçek açan, çiçekleri beyaz, mor ve pembe renkli, kancaya benzeyen dikenleri olan, koyunların derisine yapışan bir bitki.

koyyili (FÖZF I: 773; ÖZTİL II: 631): On iki hayvan yılından biri; koyun yılı.

kozydumbâ (FÖZF I: 774; ÖZTİL II: 630): Mantargillerden, üst kısmı beyaz ve şapka biçiminde olan, yenilebilen bir bitki.

koziğarin (FÖZF I: 774; ÖZTİL II: 630): Mantar.

koziğulak (FÖZF I: 774; ÖZTİL II: 630): Kuzu kulak.

kölbuğa (FÖZF I: 445; ÖZTİL I: 414): Kamışlıklarda yaşayan, balıkla beslenen kuş.

kömirhanâ (FÖZF I: 446; ÖZTİL I: 415): Kömürlük.

köñli açik (açikköngil) (FÖZF I: 448; ÖZTİL I: 415, 552): 1. İyi niyetli, safdil. 2. Güçlüklere, zorluklara katlanan, sabırlı olan.

köñli ağ (ağköngil) (FÖZF I: 447; ÖZTİL I: 415): Kimseye kötülük dilemeyen, iyi niyetli.

köñlibuzuq (FÖZF I: 447; ÖZTİL I: 415): 1. Kötü niyetli. 2. Üzüntülü, kaygılı.

köñlihrâ (FÖZF I: 448; ÖZTİL I: 416): Endişeli, kaygılı, üzüntülü.

könlükarä (içikarä) (FÖZF I: 448; ÖZTİL I: 416): Başkalarının kötülüğünü isteyen; gönlü kara.

könlükattık (kattıkköngil)(FÖZF I: 448; ÖZTİL I: 416): Acımasız, merhametsiz; katı yürekli.

könlitar (FÖZF I: 448; ÖZTİL I: 416): 1. Alingan, çabuk gücenen. 2. Cimri, hasis.

könlitoğ (FÖZF I: 448; ÖZTİL I: 416): Emin.

könlükene (FÖZF I: 447; ÖZTİL I: 416): 1. Yüce himmetli. 2. Sabır gösteren, katlanan.

könlitaş (taşköngil) (FÖZF I: 448; ÖZTİL I: 416): Katı yürekli.

köpburçak (FÖZF I: 449; ÖZTİL I: 418): Çok gen.

köpnükta (FÖZF I: 568; ÖZTİL I: 514): Üç nokta.

körpökötardı (FÖZF I: 451; ÖZTİL I: 421): Hizmetçi.

körsiçkan (FÖZF I: 452; ÖZTİL I: 421): Tarla faresi, köstebek.

körşapäläk (FÖZF I: 452; ÖZTİL I: 421): Yarasa.

közaynäk (köz'äynäk) (FÖZF I: 455; ÖZTİL I: 412): Gözlük.

közbağlavçi (FÖZF I: 454; ÖZTİL I: 412): Gözü aldatmak amacıyla özel olarak hazırlanmış araçlarla göz bağı yapma sanatı, illüzyonizm 2. El çabukluğu ile göz boyama.

közbuyämäçi (FÖZF I: 454; ÖZTİL I: 412): Göz bağı, göz boyamacı.

közgävähari (FÖZF I: 287; ÖZTİL I: 410): Göz bebeği.

közgölägi (FÖZF II: 1321; ÖZTİL II: 667): Göz bebeği.

közhäkkı (FÖZF I: 312; ÖZTİL II: 692): Göz hakkı.

közi aç (açköz) (FÖZF I: 454; ÖZTİL I: 410): Aç gözlü.

közi açık (FÖZF I: 454; ÖZTİL I: 411): Uyanık, açıkgöz, zeyrek, zeki, yapacağı işi bilen.

közibitik (FÖZF I: 150; ÖZTİL I: 121): Gözleri açılmayan hayvan yavrusu.

közitar (FÖZF I: 454; ÖZTİL I: 411): Kıskanç, cimri, hasetçi.

közitoğ (FÖZF I: 454; -): İhtiyaçsız, doyun, gönlü tok.

közkaräsi (FÖZF I: 734; ÖZTİL II: 600): Göz bebeği.

közlärihumar (FÖZF II: 1138; ÖZTİL II: 338): 1. Uyku sersemliği olan. 2. Çok güzel ve çekici gözleri olan.

közmunçağ (FÖZF I: 455; ÖZTİL I: 412, 481): Göz boncuğu, nazar boncuğu.

közniuri (FÖZF I: 568; ÖZTİL I: 513): En aziz kişi; evlat.

közöngi (köz aldi) (FÖZF I: 454; ÖZTİL I: 410): Göz önu.

közpärdäsi (FÖZF I: 633; -): Gözün doku katmanları (iris, retina, plasenta; meşime).

közsakasi (FÖZF II: 863; ÖZTİL II: 73): Göz bebeği.

köztäniş (FÖZF I: 863; ÖZTİL I: 411, II: 118): Çok yakın olmayıp sadece selamlaşan kimse.

közyaşı (FÖZF II: 863; ÖZTİL II: 264): Gözyaşı.

ķudāhalā (FÖZF I: 747; ÖZTİL II: 612): Gelin veya damadın ailesine mensup yaşlı kadın.

ķuķukbāķķā (FÖZF I: 43; ÖZTİL I: 410): Köpek yavrusu.

ķulaķotdi (FÖZF I: 750; -): Taş atma yarışması.

ķulaķķözmā (ķulaķ sözdi) (FÖZF I: 750; ÖZTİL II: 618): Geleneksel çocuk oyunu.

ķulaķsuprä (surpaķulaķ) (FÖZF I: 877; -): Kulağı büyük olan.

ķumāncir (FÖZF I: 752; ÖZTİL II: 619): Kaktüs, atlas çiçeği.

ķumpiyaz (FÖZF I: 752; ÖZTİL II: 620): Süsengillerden, kökü soğana, çiçekleri ise lâleye benzeyen bir süs bitkisi.

ķumsābzi (FÖZF I: 752; ÖZTİL II: 620): Çöllerde yetişen ve yenen bir bitki.

ķumtaş (FÖZF I: 752; ÖZTİL II: 620): Kum taşı, kuvarsit.

ķunarā (FÖZF I: 598; ÖZTİL I: 539): Bir gün sonra.

ķunbatār (ÖZTS: 336; FÖZF I: 438; ÖZTİL I: 405): Batı.

ķunbāy' (ÖZTS: 336; ÖZTİL I: 405): Günlük verilen para, gündelik.

ķuncutpayā (FÖZF I: 439; ÖZTİL I: 406): Susam gövdesi.

ķunķiķar (FÖZF I: 439; ÖZTİL I: 406): Doğu.

ķunduzķaş (FÖZF I: 753; ÖZTİL II: 620): Siyah ve çatık kaşlı.

ķurbāķa (FÖZF I: 754; ÖZTİL II: 621): Kurbağa.

ķurbāķķagül taķķi (Peygamberkul: 78; -): Şapka türü.

ķurban ayi (FÖZF I: 752; ÖZTİL II: 621): Kurban ayı, zilhicce.

ķuräläyköz (FÖZF I: 754; ÖZTİL II: 620): Ceylan gözlü; büyük ve siyah göz, ceylanın gözüne benzeyen göz.

ķuruķsavuķ (ķarā savuķ) (FÖZF II: 865; ÖZTİL II: 63): Kuru soğuk.

ķuruķsay (FÖZF I: 757; -): Kurumuş ırmak. 2. Dere, vadi. 3. İki dağ veya iki tepe arasındaki uzun çukur.

ķuruķsüt (Yarkın, 1386 / 2007: 87): Süt tozu.

ķuruķ suyāk (ķaķsuyak) (FÖZF II: 886; ÖZTİL II: 91): Zayıf, etsiz.

ķuşburun (FÖZF I: 765; ÖZTİL II: 629): 1. Kuşun gagasına benzeyen

burun. 2. Burnu kuşun gagasına benzeyen kimse.

kuşciydä (FÖZF I: 765; ÖZTİL II: 629): İğdegillerden, ufak iğdeli ağaç.

kuşkonmäs (FÖZF I: 765; ÖZTİL II: 629): Çok dikenli yabanî bir bitki.

kuştili (FÖZF I: 765): 1. İnce hamurdan üçgen ve dörtgen biçiminde yapılan, yağda pişirilen yiyecek. 2. Yaprakları bademe, meyvesi serçenin diline benzeyen, büyük gövdeli, meyvesi ilaç olarak kullanılan bir ağaç (lisan-ül-Asafir).

kuşuykusi (pişäkuyku) (FÖZF II: 1078; ÖZTİL II: 269): Tavşan uykusu, kuş uykusu.

kuyan yili (FÖZF I: 763; ÖZTİL II: 613): Tavşan yılı.

kuyanyüräk (FÖZF I: 763; ÖZTİL II: 613): Tavşan yürekli.

kuyasyili (FÖZF II: 885): Güneş yılı; güneş takvimi.

kuyavçäkirdi (FÖZF II: 1387, 1388; ÖZTİL II: 360): Evlenme sürecinden sonra gelinin ailesi damadı davet ederek verdiği ziyafet.

küngäbäqar (FÖZF I: 438; ÖZTİL I: 405): Ay çiçeği.

küräktiş (FÖZF I: 439; ÖZTİL I: 406): Öndeki iki büyük diş; ısırın diş, kesici diş.

L

laçiräfatir (FÖZF I: 471; -): Açılan yufkaya yağ sürülüp yumak haline getirilip el ile açılarak hazırlanan ve tandırda pişirilen yiyecek.

laläkızıgaldak (FÖZF I: 468; ÖZTİL I: 435): Süsengillerden, kırmızı çiçekli, İlbaharda yetişen bir bitki; gelincik.

layçakır (FÖZF I: 470; ÖZTİL I: 434): Giysilerin üzerine sıçrayan çamur parçaları.

layhanä (FÖZF I: 469; ÖZTİL I: 434): Çamur hazırlanan veya alınan çukur.

layhoräk (FÖZF I: 470; ÖZTİL I: 434): Ördeğe benzeyen uzun kanatlı, bataklıklarda yaşayan, sineklerle beslenen bir kuş.

längärçöb (FÖZF I: 459; ÖZTİL I: 426): Jimnastikçilerin halat üzerinde yürürken dengelerini korumak için ellerinde tuttıkları direk.

läşkärbaşı (ÖZTS: 353; FÖZF I: 463; ÖZTİL I: 429): Komutan.

lättäçäynär (FÖZF I: 461; ÖZTİL I: 428): Sürekli bir konuyu tekrarlayarak konuşan; boş konuşan.

läyläkkar (FÖZF I: 462; ÖZTİL I: 426): Lapa lapa kar.

läzzätbahş (FÖZF I: 463; -): Zevkli, haz dolu.

M

mahtäl'ät (FÖZF I: 911; ÖZTİL II: 112): Ay yüzlü, güzel.

malbakar (ÖZTS: 357; FÖZF I: 516; ÖZTİL I: 470): İnek, öküz gibi büyük baş hayvanların bakıcısı.

malcällab (FÖZF I: 377; -): Celep.

mal dosti (FÖZF I: 240; -): Hedefli, amaçlı arkadaş; mal arkadaşı.

malyağı (FÖZF I: 1203; -): Kuyruk yağı; hayvanlardan elde edilen yağ.

malyayâr (tahtcâmi; tahtyîgar) (FÖZF I: 516; ÖZTİL I: 470): Dügün gecesinin ertesi günü çeyiz yayma töreni ve verilen ziyafet.

malyîgar (FÖZF I: 516; ÖZTİL I: 470): Dügünden yaklaşık yirmi otuz gün geçtikten sonra çeyizi toplama töreni.

mamâguldurâk (FÖZF I: 516; ÖZTİL I: 421): Yıldırım.

mamâkaldıraç (ÖZTS: 357; FÖZF I: 517; ÖZTİL I: 471): Yıldırım.

mamâkaymak (FÖZF I: 517; ÖZTİL I:): Karahindiba.

mamäsirkä (FÖZF I: 517; ÖZTİL I: 471): Karahindibaya benzeyen bir çiçek.

mamätälak (ÖZTS: 357; FÖZF I: 517; ÖZTİL I: 471): Sert bir darbenin sonucunda vücutta oluşan mavimsi leke.

maşabä (FÖZF I: 520; ÖZTİL I: 473): Yeşil mercimek ve kabaktan yapılan sulu yemek.

maşkiçiri (FÖZF I: 520; ÖZTİL I: 473): Yağ, pirinç ve yeşil mercimekten yapılan yemek.

maşpayä (FÖZF I: 520; ÖZTİL I: 473): Yeşil mercimeğin gövdesi.

matämhanä (FÖZF I: 518; ÖZTİL I: 472): Yas evi.

maycuvaz (FÖZF I: 519; ÖZTİL I: 470): Bitkilerin yağını elde etmek için kullanılan geleneksel araç.

mayçeçäk (FÖZF I: 519; ÖZTİL I: 470): Sarıpatatya.

mayçiraç(ğ) (FÖZF I: 519; ÖZTİL I: 470): Don yağı lambası, gaz lambası.

mayhoräk (FÖZF I: 519; ÖZTİL I: 470): İnsanın başında, atın yelesinde bulunan dermatolojik bir hastalık.

mäcnuntal (ÖZTS: 360; FÖZF I: 480; ÖZTİL I: 440): Salkım söğüt.

mäcnuntut (FÖZF I: 480; ÖZTİL I: 440): Dalları yüksek ve ince olan süs dutu.

mu'ayenähänä (Yarkın, 1386 / 2007: 63): Muayenehane.

mä'lumatnamä (ÖZTS: 369; FÖZF I: 500; ÖZTİL I: 454): Bilgi mektubu.

mägribzämin (FÖZF I: 497; -): Batı; Avrupa ve Amerika kıtaları.

mäkkäcohari (FÖZF I: 480; ÖZTİL I: 443): Mısır.

mäkkäkadi (Peygamberkul: 78; -): Kestane kabağı.

mäkkäsaçık (FÖZF I: 480; ÖZTİL I: 443): Kabak türü.

mäkkäsupurgi (FÖZF I: 480; ÖZTİL I: 443): 1. Ada çayı. 2. Süpürge darısı.

mälikuşşu'ära (FÖZF I: 482; ÖZTİL I: 444): Şairlerin büyüğü, reisi.

mänmänlik (FÖZF I: 484; ÖZTİL I: 445): Benbencilik, kibirlilik.

märällkulaq (FÖZF I: 486; ÖZTİL I: 447): Gövdesi kalın, büyük yapraklı, zehirli bir bitki.

märvaridgül (FÖZF I: 489; ÖZTİL I: 447) Papatya, yoğurt çiçeği.

märvaridut (FÖZF I: 489; ÖZTİL I: 447): 1. Dutgillerden, yeşil yapraklı, ufak meyveli ağaç. 2. Bu ağacın tatlı, sulu meyvesi.

mäşlihätaşi (FÖZF I: 490; ÖZTİL I: 450): Dügün töreninin düzenlenmesiyle ilgili yapılan istişare ziyafeti.

mästuyku (FÖZF II: 1078; ÖZTİL II: 269): Uykusu ağır, uykusu derin.

mäşriqzämin (FÖZF I: 499; -): Doğu; Asya ve Afrika kıtaları.

mäydägäp (FÖZF I: 494; ÖZTİL I: 441): Ucuz konuşma, değersiz söz.

mäymunbazar (FÖZF I: 495; ÖZTİL I: 442): Aşırı kalabalık, düzensizlik, karışıklık.

mäymuncan (FÖZF I: 495; ÖZTİL I: 442): 1. Ahududu; ağaç çileği. 2. Bu bitkinin duta benzeyen kırmızı renkli, sulu, kokulu, tatlı ve ekşi yemişi.

mäzähöräk (FÖZF I: 497; -): 1. Bir yiyeceğe aşırı derecede düşkün olan. 2. Elde edilen bir şeyi tekrar elde etmek için temayül gösterme.

mäzarbasgän (FÖZF I: 520; ÖZTİL I: 469): Başka bir şehirden ya da ülkeden gelen yiyecek.

mehmandost (ÖZTS: 377; FÖZF I: 502; ÖZTİL I: 462): Konuksever, misafirperver.

mehmanhanä (ÖZTS: 377; FÖZF I: 502; ÖZTİL I: 462): 1. Otel. 2. Konukları ağırlamakta kullanılan ev, salon.

mehñätsevär (FÖZF I: 502; ÖZTİL I: 462): Bir amaç olarak faaliyeti, çalışmayı seven kimse.

mehrigiya (FÖZF I: 502; ÖZTİL I: 462): Adamotu. 2. Başkaların ilgisini kendine çekme gücü olan, kendini başkalarına sevdirebilen.

meşkabkuş (FÖZF I: 506; ÖZTİL I: 461): Pelikan, kaşıkçı kuşu.

mihçop (FÖZF I: 513; ÖZTİL I: 468): Sinir otu. 2. Ağaçtan yapılan çivi.

miladiyil (FÖZF II: 1179; ÖZTİL I: 464): Miladi yıl, miladi takvim.

milligram (ÖZTS: 378; FÖZF I: 508; ÖZTİL I: 464): Miligram.

millimetr (ÖZTS: 378; FÖZF I: 509; ÖZTİL I: 464): Milimetre.

miñayaq (ÖZTS: 378; FÖZF I: 510; ÖZTİL I: 465): Kırkayak.

miñbaşı (FÖZF I: 510; ÖZTİL I: 465):
Binbaşı.

miñdevanä (bãñdevanä) (FÖZF I: 510;
ÖZTİL I: 465): Uyuşturucu ve ilâç
olarak kullanılan bitki.

mirab (ÖZTS: 377; FÖZF I: 512;
ÖZTİL I: 467): Suyu ırmaktan arıklara
pay etmeyi ve tarlalara ulaştırma işini
üstlenen kimse.

mirabbaşı (FÖZF I: 512; ÖZTİL I:
467): Suyu ırmaktan arıklara pay etmeyi
ve tarlalara ulaştırma işini üstlenen
kişilerin başkanı.

mirkuruş (FÖZF I: 512; ÖZTİL I:
467): Beş parası olmayan.

mirişikar (FÖZF I: 512; ÖZTİL I: 467):
1. Avcıların başkanı. 2. İşini bilen,
tecrübeli. 3. Düzenli, tertipli (bayan
hakkında)

mirzabaşı (FÖZF I: 512; ÖZTİL I:
466): Münşilerin başkanı.

mirzateräk (FÖZF I: 512; ÖZTİL I:
466): Dümdüz yetişen kavak.

mişigi aqkan (FÖZF I: 514; ÖZTİL I:
468): Deneyimsiz, tecrübesiz; hayatın
sıcaklık ve soğukluğunu bilmeyen.

miyâkarinçäsi (FÖZF I: 738; ÖZTİL II:
603): Beyin lobları.

muguzpârdä (FÖZF I: 522; ÖZTİL I:
475): Gözbebeği üzerindeki ince tabaka.

mulläkä (mulla äkä) (FÖZF I: 524;
ÖZTİL I: 478): Bir kişinin kendisinden

daha büyük kişilere kullandığı saygı
sözü.

mulläväççä (mullabäççä) (FÖZF I: 524;
ÖZTİL I: 478): Medrese öğrencisi.

munçaqsaldi (uziksaldi) (FÖZF I: 527; -
): Nevruz bayramında uğut (sümelek)
pişirilirken genç kızların bir kâseye
koydukları suyun içine oradaki gençler
adına boncuk veya yüzük atıp sebzvan
koşıkları söylemeleri geleneği. Bu
geleneğe göre şarkı söylenen çocuk
gelip kâsedan boncuk ya da yüzük
çıkartır. Söylenen şarkı sonucunda
kâsedan çıkan boncuk ya da yüzük,
hangi gence aitse, bu onun falı olarak
kabul edilir.

muracä'âtnamä (ÖZTS: 362; ÖZTİL I:
482): Çağrı mektubu, davetiye.

murçämiyan (FÖZF I: 538; -): Karınca
belli.

murdähanä (FÖZF I: 529; ÖZTİL I:
481): Ölüevi.

muzdävri (FÖZF I: 534; ÖZTİL I: 476):
Buz devri

muztağ (FÖZF II: 1004; -): Buz dağı.

N

naşşalmä (raşşalmä) (FÖZF I: 545;
ÖZTİL I: 499): Kabuğunun üzerinde
kırmızı çizgileri olan elma.

namä-i-ä'mal (FÖZF I: 561; ÖZTİL I:
508): İnsanın yaptığı iyilik ve
kötülüklerinin belgesi.

nancydä (FÖZF I: 563; ÖZTİL I: 510): İğdegillerden, dolgun ve etli olan iğde.

nangäday (FÖZF I: 562; ÖZTİL I: 510): Bir şeye gereksinim duyan; yoksul, fakir, muhtaç.

nanhamir (FÖZF I: 563; ÖZTİL II: 315): Ekmek hamuru.

nankör (FÖZF I: 563; ÖZTİL I: 510): Nankör.

nantepki (FÖZF I: 563; ÖZTİL I: 510): Nankör.

naskavaq (FÖZF I: 741; ÖZTİL I: 511, II: 591): Armuda benzeyen bir kabak türü.

naşikänşişä (FÖZF I: 1356; -): 1. Mikalı cam. 2. camdan yapılan bir tür kap.

naziktäbi'ät (FÖZF I: 566; ÖZTİL I: 507): Alıngan; çabuk gücenen, kırılan.

näfsbändäsi (FÖZF I: 542; ÖZTİL I: 498): Nefis kulu, nefsinin emrinde olan.

näfsibuzuq (FÖZF I: 542; ÖZTİL I: 498): Açgözlü, hırslı.

näfsi ölik (FÖZF I: 542): Nefsine hâkim olan.

nämaz(di)gär (FÖZF I: 544; ÖZTİL I: 494): 1. İkinci namazı. 2. Öğle ile akşam arasındaki zaman dilimi.

nämazşam (FÖZF I: 544; ÖZTİL I: 494): Akşam namazı.

nämazşamgöl (FÖZF I: 544; ÖZTİL I: 495): Çiçekleri gece açılıp sabah kapanan çiçek; akşamsefası.

närgöl (ÖZTS: 382; FÖZF I: 564; ÖZTİL I: 511): 1. İri yapılı, gövdeli. 2. Edepsiz, terbiyesiz.

närtut (Peygamberkul: 80; -): Meyvesi yenmeyen dut.

nävbahar (FÖZF I: 549; ÖZTİL I: 491): İlkbaharın başlaması.

nävçävan (FÖZF I: 549; ÖZTİL I: 491): 1. Delikanlı. 2. Çocukluktan gençliğe geçme süreci.

nävroz (ÖZTS: 386; FÖZF I: 550; ÖZTİL I: 492): Nevroz.

nävrozi'äcäm (FÖZF I: 550; ÖZTİL I: 492): Özbek Türklerinin klâsik şarkılarından birinin adı.

näyşäkär (FÖZF I: 550; -): Şeker kamışı.

nekbäht (FÖZF I: 553; ÖZTİL I: 501): Bahtlı, mesut.

neknam (FÖZF I: 553; -): Tanınmış, ün kazanmış kimse.

nicatbaş (ÖZTS: 382; -): Kurtarıcı.

nirhnamä (ÖZTS: 382; -): Fiyatlandırma; fiyatlandırma çizelgesi.

nişamnamä (FÖZF I: 558; ÖZTİL I: 502): Tüzük.

noşpiyaz (FÖZF I: 570; ÖZTİL I: 515): Taze soğan.

nurididä (FÖZF I: 569; ÖZTİL I: 513): Evlât.

O

oğul toyi (FÖZF II: 1293; ÖZTİL II: 528): Sünnet düğünü.

oğribası (FÖZF II: 1294; ÖZTİL II: 529): Hırsızların, eşkıyaların lideri.

oğsaçâr (FÖZF II: 1268; ÖZTİL II: 528): Makineli tüfek.

oğuvyili (FÖZF II: 1180; ÖZTİL I: 348): Öğretim yılı.

olkäsevâr (ulkäsevâr) (FÖZF II: 1259; -): Yurtsever, vatansever.

onbaşı (FÖZF II: 1262; ÖZTİL II: 505): Onbaşı.

on säkkiz miñ 'aläm (FÖZF II: 580; ÖZTİL II: 529): Kainat.

orinbasâr (ÖZTS: 96; FÖZF II: 1272; ÖZTİL II: 511): Yardımcı, muavin.

ortähal (FÖZF II: 1275; ÖZTİL II: 514): Orta hâlli.

ortäkoltapâr (FÖZF II: 580; -): Bir elin parmakları kapatılıp başka el ile gizlendiği hâlde ortaparmağı bulma oyunu; çocuk oyunu.

ortämäktäb (FÖZF II: 1275; ÖZTİL II: 514): Ortaokul.

ortäpişâr (ÖZTS: 94; FÖZF II: 1275; ÖZTİL II: 515): Mevsim ortasında olgunlaşan meyve.

otinhanä (ÖZTS: 93; FÖZF II: 1280; ÖZTİL II: 518): Odunluk, kömürlük.

Ö

ölikhanä (FÖZF II: 1259; ÖZTİL II: 503): Morg.

öliket (FÖZF II: 1259; ÖZTİL II: 503): Vücutun bir bölümünde her hangi bir

nedenden dolayı hareket ve hissetmenin olmaması.

öliktäbi'ät (FÖZF II: 1259; ÖZTİL II: 503): Cansız nesnelere.

ölikuyku (FÖZF II: 1078; ÖZTİL I: 269): Gaflet, derin uyku.

örgimçäkkänä (FÖZF II: 1271; ÖZTİL II: 510): Örümcekler takımından, bitkilerin şırasıyla beslenen örümcek.

ösimlik yağı (näbatı yağı) (FÖZF II: 1203; -): Bitki yağı; bitkilerden elde edilen yağın genel adı.

ötmäsburçäk (FÖZF II: 1282; ÖZTİL II: 520): Doğru aç.

ötmäsmäta' (FÖZF II: 693; ÖZTİL I: 452): Alıcısı olmayan mal; ihtiyaç duyulmayan mal.

ötmäsmal (FÖZF II: 1282; ÖZTİL II: 520): Müşterisi, alıcısı olmayan mal.

ötpufägi (FÖZF II: 1279; -): Safra kesesi, öd kesesi.

özära (ÖZTS: 96; FÖZF II: 1290; ÖZTİL II: 495): Karşılıklı, karşılıklı olarak, arasında.

özbaşımçä (ÖZTS: 96; FÖZF II: 1290; ÖZTİL II: 596): Başına buyruk.

özbilärman (ÖZTS: 96; FÖZF II: 1290; ÖZTİL II: 495): 1. Bencil. 2. İnatçı.

P

paçakırkar (FÖZF I: 661; ÖZTİL I: 600): Çok dikenli ve beyaz çiçekli kuşburnu.

paçäpostin (FÖZF I: 661; ÖZTİL I: 600): Tilki vb. hayvanların bacaklarının derisinden yapılan cübbeye benzeyen giysi.

padähanä (FÖZF I: 655; ÖZTİL I: 594): Ahır, hayvan damı.

pahtä almä (FÖZF I: 640; ÖZTİL I: 580): Uzun süre saklanamayan bir tür yumuşak elma.

pahtädağ (FÖZF I: 640; ÖZTİL I: 580): Yağda veya ateşte ısıtılarak yara üzerine konan pamuk.

pakdamän (ÖZTS: 140; ÖZTİL I: 596): Namuslu, iffetli.

paykadäm (FÖZF I: 661; ÖZTİL I: 596): 1. Adım. 2. Ayak izi..

paytaht (ÖZTS: 140; ÖZTİL I: 596): Başkent.

payteşä (FÖZF I: 661; ÖZTİL I: 596): Balta.

pälävhorlik ton (FÖZF I: 629; -): Yemekli toplantılarda giyilen hırka.

pärçinmlı (FÖZF I: 637; ÖZTİL I: 576): Döşemeci çivisi.

päriçehrä (FÖZF I: 634; ÖZTİL I: 574): Çok güzel, alımlı.

päripäykär (FÖZF I: 634; ÖZTİL I: 573): Peri gibi güzel.

pärişanhal (FÖZF I: 634; -): Endişeli, kaygılı.

päşşahanä (ÖZTS: 143; FÖZF I: 643; ÖZTİL I: 581): cibinlik.

pätäkildiz (FÖZF I: 638; ÖZTİL I: 578): Ek kök.

pätiruşätiş (fätir) (FÖZF I:634; ÖZTİL I: 578): Nişanlanma.

pättüggül taqqı (Peygamberkul: 81; -): Şapka türü.

päytäväkulağ (paytabä..) (FÖZF I: 642): Zeka düzeyi gelişmeyen.

peçäkgül (FÖZF I: 647; ÖZTİL I: 582): Sarmaşıkgillerden, mor, mavi ve pembe renkli çiçekleri olan bir süs bitkisi.

peşanäteri (FÖZF I: 646): Zahmet.

peşkadäm (ÖZTS: 147; FÖZF I: 646; ÖZTİL I: 584): Öncü, ilerici.

peştähtä (FÖZF I: 646; ÖZTİL I: 584): Tezgah.

pillägozä (Peygamberkul: 82; -): Koza.

piltäbähmäl (çiydohabä) (FÖZF II: 1410; ÖZTİL II: 366): Kumaş türü.

pirurgän (FÖZF I: 649; ÖZTİL I: 587): Kötü adam, soysuz insan.

piyazdağ (ÖZTS: 145; FÖZF I: 651; ÖZTİL I: 585): Yağda kızartılan soğan.

piyazgül (FÖZF I: 651; ÖZTİL I: 585): Zambak.

poçaqpillä (FÖZF I: 647; ÖZTİL I: 585): İpek böceğinin deldiği ağı.

popänäkot (FÖZF I: 668; ÖZTİL I: 609): Su yosunu.

popıkuş (FÖZF I: 1058; -): Çavuş kuşu, hüthüt.

postdunbä (ÖZTS: 144; FÖZF I: 668; ÖZTİL I: 610): Koyun kuyruğunun derisi.

puçkällä (FÖZF I: 667; ÖZTİL I: 607): Akılsız, bilgisiz.

puçmäğz (FÖZF I: 667; -): İçi boş çekirdek.

R

rahätbälş (FÖZF II: 798; ÖZTİL I: 628): Rahat verici, huzur verici.

rahätican (FÖZF II: 798; ÖZTİL I: 628): Rahat verici, rahat bir yaşam.

rähmdil (FÖZF II: 783; ÖZTİL I: 618): Merhametli.

räsädhanä (ÖZTS: 234; FÖZF II: 786; ÖZTİL I: 615): Gözlemevi.

roznamä (ÖZTS: 236; FÖZF II: 804; ÖZTİL I: 631): Gazete.

S - S - Ş

sabitkadäm (FÖZF II: 858; ÖZTİL II: 61): Sözüne sadık, sözünü tutan ve yerine getiren.

saçbağ (FÖZF II: 868; ÖZTİL II: 71): Yaşı büyük kadınların saçlarına taktıkları gümüş gibi şeylerle süslü bağ.

saçsunbul (baltırıq) (FÖZF II: 869, 157; ÖZTİL II: 71): Çok yıllık bir bitki.

saçpopäk (saçpapuk) (FÖZF II: 869; ÖZTİL II: 71): Kadınların saçlarına taktıkları siyah ip veya ipekten yapılan süs.

saddälävḥ (ÖZTS: 242; -): 1. Safdil. 2. Aptal, alık.

saddädil (ÖZTS: 242; FÖZF II: 858; ÖZTİL II: 64): Saf, iyi niyetli.

şafdil (ÖZTS: 271; FÖZF II: 859; ÖZTİL II: 69): İyi niyetli.

safköngil (FÖZF II: 859; ÖZTİL II: 70): İyi niyetli.

sağmsigir (sağın inek) (FÖZF II: 868; ÖZTİL II: 73): 1. Süt veren inek; sağmal. 2. Sağmal inek; Aptal yerine konularak kendisinden sürekli çıkar sağlanan kimse.

şahibcämäl (ÖZTS: 271; FÖZF II: 859; ÖZTİL II: 74): 1. Güzellik sahibi, güzel. 2. kadın adı.

şahibkıran (ÖZTS: 271; FÖZF II: 859; ÖZTİL II: 75): Sahipkıran.

sağakuš (birkaçan) (FÖZF II: 819; ÖZTİL I: 121, II: 30): Saka kuşu.

santimetr (ÖZTS: 244; ÖZTİL II: 20): Santimetre.

savukayağ (şum ayak) (FÖZF I: 614, II: 1368; ÖZTİL I: 523, II: 431): Uğursuz.

savukқан (ÖZTS: 244; FÖZF II: 865; ÖZTİL II: 63): Soğukkanlı.

savukuruş (FÖZF II: 865; ÖZTİL II: 63): Soğuk savaş.

şayibi üzüm (Peygamberkul: 84; -): İnce kabuklu, pembe ve erik renkli üzüm türü.

saztoprak (saġtoprak) (FÖZF II: 867; ÖZTİL II: 65, 74): Yeni veya taze toprak.

şāfabāḥş (FÖZF II: 808; ÖZTİL II: 28): Rahat ve huzurlu olma, gönül rahatlığı.

şāfbaşi (FÖZF II: 808; ÖZTİL II: 28): 1. Sırada en önde olan kişi. 2. Bir grubun lideri.

sāfarāthānā (FÖZF II: 808; ÖZTİL II: 28): Elçilik.

sāfārbaşi (FÖZF II: 808; ÖZTİL II:): Yolculukta liderlik eden kişi.

sālķıntab (FÖZF II: 813; ÖZTİL II: 16): Üşengeç; keyfine bakan.

sāllāgūl (FÖZF II: 812; ÖZTİL II: 14): Bir bitki türü; rododendron.

sāmāntoriķ (FÖZF II: 814; ÖZTİL II: 16): Sarıya yakın kırmızı at; doru.

sāmān at (Peygamberkul: 83; ÖZTİL II: 16): At türü.

sāmanḥānā (ÖZTS: 249; ÖZTİL II: 68): Samanlık.

sāmbitgūl (FÖZF II: 814; ÖZTİL II: 17): Zakkum.

sāmbitķamāt (FÖZF II: 814; ÖZTİL II: 17): Uzun boylu, servi boylu.

sāriķari (FÖZF II: 77; -): Sarı renkli arı; altın arı.

sāriķçāķa (FÖZF II: 821; ÖZTİL II: 23): Bozuk para, çok az para.

sāriķpālāk (FÖZF II: 822; ÖZTİL II: 23): Bir tür bitki hastalığı.

sāriķsar (FÖZF II: 822; ÖZTİL II: 23): Kartalgillerden, yırtıcı bir kuş.

sāriķsuv (FÖZF II: 822; ÖZTİL II: 23): Nezle.

sāriķtal (FÖZF II: 822; -):

Sөгütgillerden, sarı dallı bir ağaç.

sāriķyaġ (sarıyaġ, saryāġ) (ÖZTS: 247; FÖZF II: 1203; ÖZTİL II: 23):

Tereyağı, sarı yaġ.

sārimāġız (sāriķmāġz) (FÖZF II: 821; ÖZTİL II: 23): Buğday türü; buğday rengi.

sārviķamāt (FÖZF II: 824; ÖZTİL II: 22): İnce ve uzun boylu.

sārvinaz (FÖZF II: 824; ÖZTİL II: 22): 1. Servigillerden, bir süs ağacı. 2. İnce boylu, edalı kız veya kadın.

sārvirāvan (FÖZF II: 788): Servi boylu; ince ve uzun boylu.

sāvāçob (FÖZF II: 825; ÖZTİL II: 7): Yün çubuġu.

sāvātķalpāk (FÖZF II: 825; ÖZTİL II: 7): Hasır şapka.

sāyilbaġ (FÖZF II: 827; ÖZTİL II: 11): Nevruz bayramı gibi büyük kutlama törenleri yapılan bahçe.

siçķanyili (FÖZF II: 857; ÖZTİL II: 58): Sıçan yılı.

sigirķuyruķ (FÖZF II: 840; ÖZTİL II: 42): İki veya üç tarafında yokuşu olan yer.

siltanpaşşayi (Peygamberkul: 84; -): Bir tür elma ağacı ve bu ağcın meyvesi.

simyağaç (FÖZF II: 1204; ÖZTİL I: 267, II: 49): Elektrik, telefon direği.

siyka baş (FÖZF II: 855; ÖZTİL II: 46): Kel.

sofiṭābi't (FÖZF II: 890; -): 1. Karakteri, huyu, davranışı sofilerin tabiatına benzeyen kimse. 2. Hoşgörülü.

sofitorāgay (FÖZF II: 890; ÖZTİL II: 100): Serçegillerden, böceklerle beslenen bir kuş.

solkıldaḳyer (FÖZF II: 892; ÖZTİL II: 97): Ekmeye hazırlanan yer.

soḳḳabaş (ÖZTS: 255; FÖZF II: 893; ÖZTİL II: 100): Hiç kimsesi olmayan, yalnız; bekâr.

sözāmal (ÖZTS: 254; ÖZTİL II: 94): Güzel konuşan.

sözbaşı (ÖZTS: 255; ÖZTİL II: 94): Önsöz, söz başı.

sözoyini (FÖZF II: 895; ÖZTİL II: 94): Kelime oyunu.

şubhişadik (FÖZF II: 873; ÖZTİL II: 79): Şafak.

suçuktamak (çuçuktamak) (FÖZF II: 890; ÖZTİL II: 90): Tatlıyı çok seven.

su'ikaşd (ÖZTS: 254; FÖZF II: 875; ÖZTİL II: 83): Suikast.

su'istifadā (ÖZTS: 254; -): Görev, yetki vb.ni şahsî çıkarı için kötüye kullanma.

su'isti'mal (FÖZF II: 875; ÖZTİL II: 83): suiistimal.

supātağ (FÖZF II: 877; ÖZTİL II: 85): Doruğunda düz yeri olan dağ.

supaltabaḳ (Peygamberkul: 84; -): Özlü kilden yapılan derin tabak.

surbet (ÖZTS: 251; ÖZTİL II: 86): Küstah, utanmaz.

surmäçob (FÖZF II: 880; ÖZTİL II: 87): Sürme çubuğu.

surmärāñ (FÖZF II: 880; ÖZTİL II: 87): Koyu gri.

suvānbari (FÖZF II: 589; -): Baraj.

suvasti (ÖZTS: 253; FÖZF II: 885; ÖZTİL II: 80): Su altı.

suvḳar (FÖZF II: 885; -): İki su veya ırmağın kesişme noktası.

suvḳavaḳ (FÖZF II: 885; ÖZTİL II: 81): Kabuğu sert ve dayanıklı bir tür kabak.

suvpārisi (FÖZF I: 633; ÖZTİL I: 573): Deniz perisi.

suvpiyaz (FÖZF II: 885; ÖZTİL II: 81): Sulu bataklık yerlerde yetişen bir bitki.

suvrāñ (FÖZF II: 885; ÖZTİL II: 81): Dağlarda ve tepelerde yetişen bir ot.

suvtekin (FÖZF II: 949; ÖZTİL II: 155): Çok ucuz, sudan ucuz; bedava.

suyuḳaş (FÖZF II: 888; ÖZTİL II: 90): 1. Sulu yemeklerin genel adı. 2.

Hamurdan hazırlanan sulu yemek.

suyuḳayaḳ (FÖZF II: 888; ÖZTİL II: 90): Fahişe, orospu.

sünnättoyı (ÖZTS: 250; ÖZTİL II: 84): Sünnet düğünü.

sütemizuvçı (ÖZTS: 251; -): Memeli hayvan.

süthäqkı (FÖZF I: 312; ÖZTİL II: 692): Başlık parası.

Ş

şatut (şahtut) (ÖZTS: 262; FÖZF II: 1362; ÖZTİL II: 425, 428): Dutları siyah ve kırmızı, ekşi veya tatlı olan dut ağacı ve bu ağacın meyvesi.

şäbbadä (FÖZF II: 1323; ÖZTİL II: 389): Hafif rüzgâr; yazın sıcak gecelerde esen serin rüzgâr.

şäbkör (ÖZTS: 263; FÖZF II: 1323; ÖZTİL II: 389): Gece körlüğü; tavukkarası.

şäbçirak (FÖZF II: 1324; ÖZTİL II: 390): Karanlıkta lâmba gibi parlayan efsanevi mücevher.

şäfaqräñ (FÖZF II: 1324; ÖZTİL II: 402): Şafak rengi; kırmızımsı.

şäftaliqaçı (FÖZF II: 1325; ÖZTİL II: 403): Kuru şeftali.

şähärberdim (FÖZF II: 1324; ÖZTİL II: 405): Bilmece oyununda bilmecenin anlamını bulamayan kişi “şehir verdim” derse bilmecenin anlamını karşı taraftaki söyler.

şähadätbärmağı (FÖZF II: 1326; ÖZTİL II: 406): İşaret parmağı, şahadet parmağı.

şähadätnamä (ÖZTS: 268; FÖZF II: 1326; ÖZTİL II: 406): 1. Diploma,

sertifika. 2. Bir işin yapıldığını gösteren, yetkilisi tarafından verilmiş olan onaylı belge.

şahkoçä (FÖZF II: 1359; -): Ana cadde, ana yol.

şahnaz (FÖZF II: 1326; ÖZTİL II: 406): 1. Özbek Türklerinin klasik ezgilerinden biri. 2. Kadın adı.

şäkärängur (FÖZF II: 1327; ÖZTİL II: 392): İnce derili, açık yeşil bir çeşit üzüm.

şäkärabsayä (FÖZF II: 1327; ÖZTİL II: 392): Ağaçların gölgesi.

şäkärğuftar (FÖZF II: 1327; ÖZTİL II: 392): Tatlı konuşan.

şäkärkämış (näyşäkär) (FÖZF II: 1327; ÖZTİL II: 392): Şeker kamışı.

şäkärkäsäli (FÖZF II: 1326; ÖZTİL II: 392): Şeker hastalığı; diyabet.

şäkärpäläk (FÖZF II: 1327; ÖZTİL II: 392): Etili ve tatlı kavun türlerinden biri.

şälpänkülak (FÖZF II: 1329; ÖZTİL II: 395): Kepçe kulak.

şamçirag (FÖZF II: 1331; ÖZTİL II: 396) Mum.

şämsiyil (FÖZF II: 1180; -): Güneş yılı, güneş takvimi.

şämşadqamät (FÖZF II: 1331; ÖZTİL II: 396): İnce ve uzum boylu.

şäpälakgöl (FÖZF II: 1332; ÖZTİL II: 369): Alman süseni.

şärtkesär (FÖZF II: 1337; ÖZTİL II: 400): Yüzsüz, utanmaz, çekinmez.

şārtnamä (ÖZTS: 264; FÖZF II: 1338; ÖZTİL II: 400): Sözleşme, antlaşma, mukavele.

şāşkaṭar (FÖZF II: 1343; ÖZTİL II: 404): Gözyaşının durmadan akması.

şāşmäkam (FÖZF II: 1343; ÖZTİL II: 404): Altı makamdan ibaret olan (buzurg, neva, düğah, segah, rast ve irak) Özbek Türklerinin klâsik musikisi.

şäyṭanbäççä (FÖZF II: 1342; ÖZTİL II: 392): Şeytan yavrusu; çok kurnaz ve uyanık çocuk.

şäyṭanbutäsi (Hadim: 3; -): Haşhaş.

şäyṭankasä (FÖZF II: 1342; ÖZTİL II: 392): Şeytan otu.

şäyṭankavuş (FÖZF II: 1342; ÖZTİL II: 392): 1. İlbaharda yetişen, kökü soğanlı, uzun yapraklı çok yıllık bir bitki. 2. Bu bitkinin yapraklarından ayakkabı şeklinde yapılan çocuk oyuncuğu.

şäyṭanteri (FÖZF II: 1342; ÖZTİL II: 392): Pamuktan yapılan bir tür kalın dokuma.

şerändam (FÖZF II: 1343; ÖZTİL II: 407): Aslan gibi güçlü vücuda sahip olan.

şerbäççä (FÖZF II: 1343; ÖZTİL II: 407): 1. Aslan yavrusu. 2. Çok yiğit, hiçbir şeyden korkmayan.

şeryüräk (FÖZF II: 1343; ÖZTİL II: 407): Aslan yürekli.

şifabähş (ÖZTS: 265; FÖZF II: 1345; ÖZTİL II: 418): Şifalı, şifa verici.

şifahänä (ÖZTS: 265; ÖZTİL II: 418): Hastane.

şikästäbänd (ÖZTS: 266; FÖZF II: 1346; ÖZTİL II: 410): İnsanın kırılan kemiklerini tedavi eden kişi; sınıkçı.

şikästähäl (FÖZF II: 1346; ÖZTİL II: 410): Üzüntülü, kaygılı.

şikästänäfs (ÖZTS: 266; FÖZF II: 1346; ÖZTİL II: 410): Alçak gönüllü.

şikayätnamä (ÖZTS: 266; FÖZF II: 1347; ÖZTİL II: 410): Şikâyet mektubu.

şipirmä kılıç (FÖZF II: 1351; ÖZTİL II: 414): Bir tür ucu eğik kılıç.

şirbirinc (şirguruç) (ÖZTS: 269; FÖZF II: 1353; ÖZTİL II: 416): Pirincin süt ve şekerle pişirilmesiyle hazırlanan yiyecek; sütlaç.

şirçay (ÖZTS: 269; FÖZF II: 1355; ÖZTİL II: 416): Süt, siyah çay ve tereyağının biraz tuz karıştırılarak kaynatılmasıyla hazırlanan süt.

şirinmiyä (şirinbuyä) (FÖZF II: 1354; ÖZTİL II: 416): Meyan kökü.

şirinsöz (FÖZF II: 1354; ÖZTİL II: 417): Tatlı dilli.

şirkaṭak (FÖZF II: 1355; ÖZTİL II: 417): Sütle pişirilen kabak.

şoräciriḳ (FÖZF II: 1372; ÖZTİL II: 435): Buğdaygillerden, tuzlu yerlerde yetişen bir ot.

şorbaht (ÖZTS: 267; -): Talihsiz, bahtsız.

şorpähtä (FÖZF II: 1372; ÖZTİL II: 435): Bir organın yaralı veya enfeksiyonlu kısmının ağrı ve şişkinliğini gidermek için tuzda kaynatılarak kullanılan pamuk.

şorpeşanä (FÖZF I: 646, II: 1372; ÖZTİL II: 436): Bahtsız, mutsuz, talihsiz, zavallı.

şortumşuq (ÖZTS: 268; FÖZF II: 1372; ÖZTİL II: 436): Topluluktan kaçan, sosyal ilişkisi olmayan; münzevi, asosyal.

şöhretäläb (FÖZF II: 1367; ÖZTİL II: 434): Şöhret peşinde olan.

şumhabär (FÖZF II: 1368; ÖZTİL II: 431): Kara haber.

şumkadäm (şum ayak) (FÖZF II: 1368): Uğursuz.

şumtākä (FÖZF II: 1368; ÖZTİL II: 432): Haşarı, yaramaz.

şumtal (FÖZF II: 1368; ÖZTİL II: 432): Zeytingillerden, 15–20 m yüksekliğinde, yaprakları açmadan çiçek açan, meyvesi zeytine benzeyen bir ağaç.

T - T̡

tacbähş (FÖZF II: 989; -): Taç veren, hükümdar yapan.

tağalçä (FÖZF II: 1004; ÖZTİL II: 212): Dağ eriği.

tağburni (FÖZF II: 1004; -): Dağın dışarıya doğru kabaran kesimi.

tahtirävan (FÖZF II: 937; ÖZTİL II: 136): Dört kişi tarafından taşınan hükümdarların oturduğu büyük koltuk.

takaşi (FÖZF II: 989; ÖZTİL II: 198): Yaprak dolması.

takilan (FÖZF II: 989; ÖZTİL II: 198): Sürüngenlerden, gri renkli, hızlı sürünen, otlaklarda yaşayan yılan.

taqmägül (FÖZF II: 922; ÖZTİL II: 146): Kızılıcıkçillerden, gövdesi çok dikenli, ufak ve kokulu çiçekli yabâni bir bitki.

talkučuk (FÖZF II: 991; ÖZTİL II: 199): Söğüt ağacının yaprakları açmaya başlayan yeni dalları.

tamtepär (FÖZF II: 993; ÖZTİL II: 202): Toprak evlerde çatıdaki damlamayı kesmek için damlayan kısma basarak toprağı sıkıştırma.

tamteşär (FÖZF II: 993; ÖZTİL II: 202): Evin çatısını delerek hırsızlık yapan kimse.

tañ şämali (Altay, 1386 / 2007: 12; -): Tan yeli.

tañtel (Yarkın, 1389 / 2010: 27; -): Benzinlik.

taşbaqa (FÖZF II: 1005; ÖZTİL II: 210): Kaplumbağa.

taşbaqa kadäm (FÖZF II: 1005; ÖZTİL II: 210): Kaplumbağa yürüyüşü.

taşbaş (FÖZF II: 1005; ÖZTİL II: 210):
Denizin altında yaşayan, kemikli bir tür
küçük balık.

taşboran (ÖZTS: 150; FÖZF II: 1005;
ÖZTİL II: 210): 1. Yukarıdan aşağıya
şiddetle düşmekte olan taşlar. 2.
Taşlama, recm.

taşkavak (FÖZF II: 1006; ÖZTİL II:
211): Çok sert kabuğu olan bir tür
kabak.

taşkesâr (FÖZF II: 1005; ÖZTİL II:
210): Taşçı, taş kırıcı.

taşkömir (ÖZTS: 150; FÖZF II: 1005;
ÖZTİL II: 210): Taş kömürü.

tavanbâlik (FÖZF II: 1001; ÖZTİL II:
195): Tatlı sulara yaşayan bir balık
türü.

tâbriknâmâ (ÖZTS: 152; FÖZF II: 901;
ÖZTİL II: 103): Tebrik yazısı, kutlama
yazısı.

tâgçârm (FÖZF II: 904; ÖZTİL II:
106): Ayakkabıların tabanında
kullanılan dayanıklı deri parçası, pençe.

tâgnuşâ (FÖZF II: 903; ÖZTİL II:
105): Asıl nüsha.

tâ'birnamâ (FÖZF II: 944; ÖZTİL II:
140): Tabirname.

tâharâthanâ (FÖZF II:904; ÖZTİL II:
149): Abdesthane, tuvalet.

tâkâsakal (FÖZF II: 907; ÖZTİL II:
109): Keçi sakal.

tâklifnamâ (FÖZF II: 907; ÖZTİL II:
109): Davetiye, davetname.

tâkyâhanâ (FÖZF II: 907; ÖZTİL II:
110): Şiaların aşure ayında yas tutma
amacıyla toplandıkları yapı.

tâlakḫaṭ (FÖZF II: 910; ÖZTİL II:
112): Boşanma ilamı.

tâlaknamâ (FÖZF II: 910; ÖZTİL II:
112): Boşanma ilamı.

tâlḫanḫâlva (hâlvatalkan) (FÖZF II:
991; ÖZTİL II: 199): Şeker, yağ ve unla
yapılan bir tür helva.

tândurust (FÖZF II: 915; -): Sağlam,
sağlıklı.

târci'bând (FÖZF II: 928; -):
Terciibent; divan edebiyatında uyakları
başka başka olan birkaç bentten oluşan
ve her bendin sonunda tekrarlanan bir
beyit bulunan bir manzume biçimi.

târcimâiḫal (FÖZF II: 928; ÖZTİL II:
126): Öz geçmiş.

târkbağı (FÖZF II: 928; -): Atın terkisi,
terki kayışı, eğerin arkasındaki tasma, at
eğerinin arkasında bulunan ve eşya
bağlamaya yarayan kayışlar.

târkibibând (FÖZF II: 907; -):
Terkibibent; divan edebiyatında
uyakları başka başka olan birkaç
bentten oluşan ve her bendin sonunda
kafiyeleri aynı birer beyiti bulunan
manzume biçimi.

tâşâkkürnamâ (ÖZTS: 156; FÖZF II:
940; ÖZTİL II: 136): Okullarda belli bir
başarı düzeyinin üzerine çıkan

öğrenciye karnesiyle birlikte verilen belge.

täypakayak (FÖZF II: 928; ÖZTİL II: 108): Düztabanlı ayak; ayaklarının tabanı düz olan.

tekintamak (FÖZF II: 949; ÖZTİL II: 155, 202): Başkalarının sırtından geçinen kimse; otlakçı, asalak, bedavacı.

tekturmas (FÖZF II: 949; ÖZTİL II: 156): 1. Faal. 2. Yaramaz, uyanık çocuk.

temirdäftär (FÖZF II: 952; ÖZTİL II: 158): Yasal yazıların defteri.

temirintizam (FÖZF II: 952; ÖZTİL II: 158): Sıkı düzen.

temiriradä (FÖZF II: 952; ÖZTİL II: 159): Sabit irade, iradesi değişmeyen.

temirkafas (FÖZF II: 952; ÖZTİL II: 159): 1. Demirden yapılan kafes. 2. Tahammül edilemeyen durum.

temirkanat (FÖZF II: 952; ÖZTİL II: 159): Bir tür ördek. 2. Henüz kanat çırpamayan kuşların yavrusu.

temirkanun (FÖZF II: 952; ÖZTİL II: 159): Sert uygulanan kanun.

temirkazik (FÖZF II: 953; ÖZTİL II: 159): Demirkazık; kutup yıldızı.

temirpāncä (FÖZF II: 952; ÖZTİL II: 159): Parmakları güçlü olan.

temirtäk (FÖZF II: 953; ÖZTİL II: 159): 1. Demir parçası. 2. İşe yaramayan eskimiş bıçak.

temirtaş (FÖZF II: 953; ÖZTİL II: 159): Demir madeni, demir cevheri.

tentäkkuş (FÖZF II: 953; ÖZTİL II: 161): Baykuşgillerden, kısa kanatlı, büyük kafalı yırtıcı bir kuş.

tepakäl (FÖZF II: 954; ÖZTİL II: 162): Kel.

teşikkulak (FÖZF II: 964; -): Vurdumduymaz, umursamaz, aldırılmaz.

te zab (FÖZF II: 962; ÖZTİL II: 154): Asit.

tezäççik (FÖZF II: 961; -): Sinirli, asabi.

tezaķar (FÖZF II: 962; ÖZTİL II: 154): Debi, hızlı akım.

tezatär (FÖZF II: 962; ÖZTİL II: 154): Makineli tüfek.

tezgāzäk (FÖZF II: 962; ÖZTİL II: 153): Kenegillerden, insanı ısırduğunda acıyla kaşındıran böcek.

tezuçär (FÖZF II: 962; ÖZTİL II: 155): Hızlı uçan.

tikçizik (FÖZF II: 964; ÖZTİL II: 172): Dikey.

tilhaţ (FÖZF II: 969; ÖZTİL II: 178): Belge, senet.

tilläkaş (FÖZF II: 962; ÖZTİL II: 177): Altından yapılan ve süs için alına takılan bir takı.

tilläkongız (FÖZF II: 969; ÖZTİL II: 177): Altın böcek.

tillätiş (FÖZF II: 986; -): Altından yapılan diş, diş kaplaması.

- tilyağlāmā** (FÖZF II: 970; ÖZTİL II: 176): Dalkavuk, yağcı.
- tinçliksevār** (FÖZF II: 974; ÖZTİL II: 182): Barışsever.
- tiprätikān (kirpitikān)** (ÖZTS; 176; FÖZF I: 422, II: 975; ÖZTİL II: 183): Kirpi.
- tiriktavan** (FÖZF II:1001; ÖZTİL II: 195): Hayat ve memadı başkasının elinde olan kişi.
- tirikyetim** (FÖZF II: 977; ÖZTİL II: 184): Anne babası olduğu hâlde herhangi bir nedenden dolayı onların eğitiminden uzak kalan çocuk.
- tirmağādasi** (FÖZF I: 283; ÖZTİL I: 182): Çocuğu olmayan, çocuğa muhtaç olan.
- tişagrıq** (Altay, 1386 / 2007: 32; -): Diş ağrısı.
- tizimgül** (FÖZF II: 984; ÖZTİL II: 171): Yabanî mine çiçeği.
- toğriyol** (FÖZF II: 1223; -): Doğru yol.
- toqımtäbi't** (FÖZF II:1045; ÖZTİL II: 257): Anlayışsız, ferasetsiz.
- toqkızıtavak** (FÖZF II:1001; ÖZTİL II: 195): Her şeyden dokuz adet.
- toqpillä** (FÖZF I: 647; ÖZTİL I: 585): Sert ve dayanıklı olan koza.
- tolānay (tolinay)** (FÖZF II:1013; -): Dolunay.
- tongızkarāş** (FÖZF II: 1043; ÖZTİL II: 250): Koyun bakışlı olan, şaşkın.
- tongızoz** (FÖZF II:1043; ÖZTİL II: 250): Yabanî domuzları avlamak için kullanılan büyük ok.
- tongıztāraq** (FÖZF II:1043; ÖZTİL II: 250): Domuz dikenini.
- tongızıyili** (FÖZF II:1043; ÖZTİL II: 250): Domuz yılı.
- topgül** (FÖZF II:1043; ÖZTİL II: 250): Başak biçiminde olan çiçekler; salkım baş çiçeklerin genel adı.
- tophanā** (FÖZF II:1045; ÖZTİL II: 252): Savaş toplarının saklandığı yer; tophane.
- torqavak** (FÖZF II: 1048; ÖZTİL II: 284): Akbaba kuşunu barındırmak için alt kısmı kabak kabuğundan veya tahtadan çember şeklinde yapılan özel örgü kafesi.
- toybaşi** (ÖZTS: 175; FÖZF II:1052; ÖZTİL II: 244): Dügüne rehberlik eden kişi.
- toyhanā** (ÖZTS: 175; FÖZF II:1052; ÖZTİL II: 244): Dügün evi.
- toyhat** (ÖZTS: 175; FÖZF II:1052; ÖZTİL II: 244): Davetiye.
- tört anā** (FÖZF II: 1049; -): Dört unsur.
- törtburçäk** (FÖZF II: 1049; ÖZTİL II: 253): Dörtgen.
- törtäftär** (FÖZF II: 1048; -): Dört kutsal kitap; Kuran, İncil, Zebur ve Tevrat.
- törtköz** (FÖZF II: 1049; ÖZTİL II: 253): 1. Gözlüklü. 2. Köpek adı.

törttäräf (FÖZF II:928; ÖZTİL II: 123):
Dört yön.

törtulus (FÖZF II: 1049; -): Türk
boylarından olan dört boy (Arlat,
Barlas, Tarhan ve Sulduz); eski
literatürlerde: Hint, Rum, İran ve Turan
ülkeleri olarak geçer.

törb(v)ä kaxdi (FÖZF II: 1049; ÖZTİL
II: 253): En son doğan çocuk, tekne
kazıntısı.

tugmägül (tugmâçägül) (FÖZF II:1012;
ÖZTİL II: 217): 1. Dalya. 2. Yabanî
ebem gömeci.

tumarçägül taqqı (Peygamberkul: 86; -
): geleneksel baş giysisinin bir türü.

tumarnuşa (FÖZF II:1014; ÖZTİL II:
223): Muska biçiminde yazılan yazı.

turptäraş (FÖZF II: 1022; ÖZTİL II:
228): Rende.

tustavuk (FÖZF II:1024; ÖZTİL II:
230): Sülün.

tuyäkuş (ÖZTS:171; FÖZF II: 1030;
ÖZTİL II: 240): Deve kuşu.

tuyäpäypak (FÖZF II: 1030; ÖZTİL II:
240): Çöllerde ve tepelerde yetişen çok
yapraklı yabanî bitki.

tuyäşändik (FÖZF II: 1030; ÖZTİL II:
240): Büyük sandık

tuyätiş (FÖZF II: 1030; ÖZTİL II:
240): Tahıl ve meyvelerin tanelerinin
büyük olması.

tuzgolça (FÖZF II: 1321; -): Su ile
tuzun karıştırıldığı derin bir tabak.

tuzhäkkı (FÖZF I: 312; ÖZTİL II:
692): Birisinin yaptığı iyiliğin karşılığı
olarak iyilik yapma.

U

ubukkuşı (popikuş) (FÖZF II: 1058; -):
İbibik, çavuş kuşu.

uçäryulduz (FÖZF II: 1086; ÖZTİL II:
286): Gök taşı, uzay taşı, meteor taşı.

ulaqçı at (FÖZF II: 1061; ÖZTİL II:
272): Oğlak sporu için hazırlanan özel
at.

uluşşifät (FÖZF II: 1062; ÖZTİL II:
273): Onurlu, şerefli; cömert; oturaklı.

umidbaşş (FÖZF II: 1062; ÖZTİL II:
274): Umut verici.

‘umrbaqi (FÖZF II: 1063): Ölümsüz,
ebedi, kalıcı.

‘umrbaqi (FÖZF II: 1063; ÖZTİL II:
274): Uzun zaman saklanabilen sert ve
sarı kabuklu kavun türü.

‘umryoldaşi (FÖZF II: 1063; ÖZTİL II:
275): Karı koca.

‘umr päymanäsi (FÖZF I: 641; -):
Ömür ölçütü.

‘umumdävlät (FÖZF II: 1063; ÖZTİL
II: 275): Tüm devleti ilgilendiren.

‘umumhalk (FÖZF II: 1064; ÖZTİL II:
276): Tüm halk.

‘umumittifaq (FÖZF II: 1063; ÖZTİL
II: 275): Genel birlik, sendika
koordinasyonu.

‘umummilli (FÖZF II: 1064; ÖZTİL II: 276): Tüm millete ait, kamuya ait.

urgāncikadi (Peygamberkul: 87; -): Turuncu renkli, boyunlu bir tür kabak.

uytoyi (tamtuvi) (FÖZF II: 1049; -): Yeni ev alma veya yapma münasebetiyle yapılan kutlama töreni.

uzunkanat (FÖZF II:1084; ÖZTİL II: 268): Bir tür kırlangı

Ü

üçtälak (FÖZF II: 910; ÖZTİL II: 112): Şeriat kurallarına göre erkeğin üç defa “boş ol” diyerek eşini boşaması.

üçyulduz (FÖZF II: 1089; -): Terazi; Zodyak üzerinde Başak ile Akrep arasında bulunan takımyıldızın adı.

V

vaktçağlık (FÖZF II: 1096;): Eğlence.

vaktHuşlık (FÖZF II: 1096; ÖZTİL I: 175): Eğlence, keyif.

vāhdätivucud (FÖZF II: 1092; -): Panteizm; tüm tanrıçılık.

vākalätnamä (FÖZF II: 1093; ÖZTİL I: 171): Vekâletname.

vāline‘mät (ÖZTS: 392; ÖZTİL I: 172): Velinimet.

vāsiyätnamä (ÖZTS: 390; FÖZF II: 1098; ÖZTİL I: 173): Vasiyetname.

vātāngāda (FÖZF II: 1098; ÖZTİL I: 173): Vatanından uzak olan kişi, yad ellerde dolaşan kimse.

vicdan‘āzabi (FÖZF II: 1102; ÖZTİL I: 177): Vicdan azabı.

Y

yağaçayağ (çobayağ) (FÖZF II: 1204; ÖZTİL I: 267): Cambaz ayaklığı.

yağaväyran (FÖZF II: 1193; ÖZTİL I: 265; II: 54): Yakası açık olan kişi.

yalğanbārg (FÖZF II: 1186; ÖZTİL I: 80): İki yapraklı tomurcuk.

yanbaş (ÖZTS: 401; FÖZF II: 1188; ÖZTİL I: 258): Yanı baş.

yarākimağız (yalākimagız) (FÖZF II: 1151; -): 1. Çift çekirdekli badem veya kayısı . 2. Çocuk oyunu.

yarқанat (yargāğқанat) (FÖZF II: 1196; ÖZTİL I: 262): Yarasa.

yastıkıld (FÖZF II: 1197; -): Yastık kılıfı.

yaşkalāmlār (FÖZF I: 676; -): Genç yazarlar.

yākkābaş (FÖZF II: 1150; ÖZTİL II: 477): Kimsesiz, yapayalnız.

yākkāçob (FÖZF II: 1150; ÖZTİL II: 477): Köprü olarak kullanılan direk.

yākkākol (yākkādäst) (FÖZF II: 1150; ÖZTİL II: 477): Yalnız, tek başına çalışan.

yākkāmāhav (FÖZF II: 1150; ÖZTİL II: 477): Toplumdan ya da gruptan dışlanan kimse.

yälämätuz (FÖZF II: 1152; ÖZTİL II: 478) İneklerin yalaması için yalalara konulan tuz.

yäläñayak (ayak yäläñ) (FÖZF II: 1152; ÖZTİL II: 479): Yalın ayak.

yäläñbaş (baş yäläñ) (FÖZF II: 1152; ÖZTİL II: 478): Açık baş.

yäläñkavät (FÖZF II: 1152; ÖZTİL II: 479): Astarsız, bir kattan oluşan.

yäläñtoş (OTS: 406; FÖZF II: 1152; ÖZTİL II: 479): Cesur, yürekli, mert.

yältir(ä)baş (FÖZF II: 1154; ÖZTİL II: 481): 1. Çöllerde ve kumlu yerlerde yetişen pırıltılı yapraklı yabanî bir ot. 2. Kel.

yängi ay (FÖZF II: 1156; ÖZTİL II: 483): Yeni ay, hilal.

yängi mehman (FÖZF II: 1156; ÖZTİL II: 483): Yeni doğan bebek.

yäpälakkuş (FÖZF II: 1157; ÖZTİL II: 485): Baykuş.

yärimay (FÖZF II: 1161; -): Hilal, yeni ay.

yärimcan (FÖZF II: 1161; ÖZTİL II: 486): Güçsüz, cılız, yaralı.

yärimkeçä (FÖZF II: 1161; -): Gece yarısı.

yäsavulbaşı (FÖZF II: 1164; ÖZTİL II: 488): Orta Asya hanlıkları döneminde yüksek makamda olan beylerin korumalarının başkanı.

yäşilbaş (FÖZF II: 1167; -): Ördekgillerden, yeşilbaşlı bir ördek.

yävüm-ül-ħaşär (ÖZTS: 209; -): Kıyamet günü, mahşer günü.

yebkaçär (FÖZF II: 1168; ÖZTİL I: 245): Hak yiyen kişi.

yebtoymäs (FÖZF II: 1168; ÖZTİL I: 245): Obur.

yelimbälik (FÖZF II: 1169; ÖZTİL I: 245): Sazan balığı.

yelpiştabaq (FÖZF II: 1170; ÖZTİL I: 246): Tahılı temizlemeye yarayan, ağaçtan yapılan geniş kap.

yengilayak (FÖZF I: 614; ÖZTİL I: 523): Hafif meşrep; fahişe.

yengiluyku (FÖZF II: 1172; -): Hafif uyku.

yerkabıgı (FÖZF I: 726; -): Yer kabuğu.

yeroçaq (FÖZF II: 1174; ÖZTİL I: 248): Yere kazılan ocak.

yertolä (ÖZTS: 418; ÖZTİL I: 249): Bodrum.

yeryağı (FÖZF II: 1203; -): Petrol; yer yağı.

yeryangak (FÖZF II: 1174; ÖZTİL I: 249): Yer fıstığı.

yetimb(v)äççä (FÖZF II: 1175; ÖZTİL I: 250): Yetim, öksüz.

yetimħakkı (FÖZF II: 1175; ÖZTİL I: 250): Yetim hakkı; yetimin babasından kalan miras.

yetimħana (FÖZF II: 1175; ÖZTİL I: 250): Yetimhane.

yetimkabirğa (yetim kavurğa) (FÖZF II: 1175; ÖZTİL II: 592): Göğüs kemiğine ulaşmayan küçük kaburga.

yetti iklim (FÖZF II: 1176; ÖZTİL I: 251, 346): Yedi iklim.

yılaşi (FÖZF II: 1179; ÖZTİL I: 348): Rahmetli olan kişinin yıl dönümünde hatim indirilerek verilen yemek.

yilayağı (FÖZF II: 1179; -): Yılsonu.

yılbaşi (FÖZF II: 1179; -): Yılın ilk günleri; yılbaşı.

yilboyi (FÖZF II: 1179; -): Yıl boyunca.

yılkıbaçar (FÖZF II: 1180; ÖZTİL I: 348): Seyis.

yilnamä (FÖZF II: 1180; ÖZTİL I: 348): Bir yılda bir kez basılan dergi; bir yılın olaylarını kapsayan kitap.

yolbaşçı (ÖZTS: 414; FÖZF II: 1223; ÖZTİL I: 353): Lider, önder, rehber.

yolkira (FÖZF II: 1224; ÖZTİL I: 352): Yol parası.

yolpäsşä (FÖZF I: 969; ÖZTİL II: 354): Ev sineklerine benzeyen ve daha büyük kül renkli bir sinek.

yoltosär (FÖZF II: 1224; ÖZTİL II: ; ÖZTİL I: 354): Eşkiya, haydut.

yorgäkbağ (FÖZF II: 1226; ÖZTİL I: 354): Kundak bağı.

yüräkqarinçäsi (FÖZF I: 738; ÖZTİL II: 602): Karıncık.

yüzbaşi (ÖZTS: 410; FÖZF II: 1221; ÖZTİL II: 464): Yüzbaşı.

yüzi issik (FÖZF II: 1220; ÖZTİL II: 463): Yüzü sıcak.

yüziqarä (FÖZF II: 1220; ÖZTİL II: 463): Yüzü kara.

yüziyaruğ (FÖZF II: 1120; ÖZTİL II: 463): Yüzü ak.

yüzkörär (FÖZF II: 1221; ÖZTİL II: 463): Nikâhın ertesi günü, yüz görümlüğü ile gelin görme töreni.

yüzkörümçi (Hadim: 5; -): Yüz görümlüğü.

Z - Ẓ - Ž

zağaräbälik (FÖZF II: 1251; ÖZTİL I: 310): Sazan.

zağçäköz (FÖZF II: 1251; ÖZTİL I: 310): Karganın gözüne benzeyen; açık mavi gözlü.

zäfärnamä (FÖZF II: 1230; ÖZTİL I: 301): Savaşlarda kazanılan başarıları hikâye eden yapıt.

zährihälahlil (FÖZF II: 1230; -): Efsanelere göre hemen öldürücü zehir.

zähriqatil (FÖZF II: 1230; ÖZTİL I: 302): Ölümcül zehir.

zämbileşik (FÖZF II: 1233; ÖZTİL I: 296): Dallardan dokunan perde veya kapı.

zämbilgaltäk (FÖZF II: 1233; ÖZTİL I: 296): El arabası.

zäncirgöl taqqı (Peygamberkul: 72; -): Çiçekleri zincirli olarak dikilen şapka.

zärbcädväli (ÖZTS: 187; -): Çarpım çizelgesi.

zärbülacäl (ÖZTS: 68; FÖZF II: 1238; -): Belirlenmiş olan süre.

zärgaldakşaftali (FÖZF II: 1241; ÖZTİL I: 301): Sarı ve büyük bir tür şeftali.

zärkakil (FÖZF II: 1239; ÖZTİL I: 300): Bayanların saçlarına taktıkları gümüşten yapılan bir süs takısı.

zärpeçäk (FÖZF II: 1239; ÖZTİL I: 300): Sarmaşıkgillerden, başka bitkilerin gövdesine yapışarak tırmanan, sarımsı ince gövdeli yapraksız bir bitki.

zäytunyağı (FÖZF II: 1203; -): Zeytinyağı.

zifafkeçäsi (FÖZF II: 1243; -): Gerdek, zifaf.

zigırpayä (FÖZF II: 1248; ÖZTİL I: 308): Susamgillerden; susama benzeyen bitkinin gövdesi.

zinäpayä (FÖZF II: 1245; ÖZTİL I: 306): Merdiven.

zıknäfäs (FÖZF II: 1245; ÖZTİL I: 308): Astım, nefes darlığı.

Kaynaklar

- ABDURAHMANOV, G.A., ŞAABDURAHMANOV, Ş. Ş., HACIYEV, A. P., (1975). *Özbek Tili Grammatikasi*. (1. Tom, Morfologiya), Taşkent.
- ABDÜLHAMİTOĞLU, Necip, (1982). "Afganistan Türkleri ". Türk Kültürü, S. 229, Mayıs, s. 413-421(17-25).
- Afganistan Esasi Kanuni* (Afganistan Anayasası), (1382h / 2003), Kabul, Afganistan.
- AKSAN, Doğan, (2009). *Her Yönüyle Dil, Ana Çizgileriyle Dilbilim*. 5. Baskı, TDK Yayınları, Ankara.
- AKSAN, Doğan, (2009). *Anlambilim, Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*. Engin Yayınevi, 5.Baskı, Ankara.
- ALPARGU, Mehmet, (2007). "Özbekler". İslam Ansiklopedisi, TDV, 38.c., İstanbul.
- ALTAY, Nurullah, (1386h / 2007). *Hamma Gap Pulda*. Naşir: Afganistan Kalem Encümeni, Afgan Mesleki Matbuası, Kabul.
- ALTAY, Nurullah, (1386h/2007). *Özbek Tili Sözlüğü*. Cahani Hemkarlikler İdaresi, Maliziya.
- AMİD, Hasan, (2004). *Ferheng-i Fârsî*. Emir Kebir Yayınları, Tahran.
- ATALAY, Besim, (1943). Kaşgarlı Mahmud, *Divanu Lûgat-it-Türk Dizini (İndeks)*, c. IV., TDK Yayınları, Ankara.
- ATALAY, Besim, (1946). *Türkçede Kelime Yapma Yolları*. İbrahim Horoz Basımevi, İstanbul.
- ATAYİ, M. İbrahim, (1384h / 2005). *Nigah-i Muhtasar be Tarih-i Afganistan*. İntişarat-i Maywand, Kabul.
- AYMAK, Fayzullah (1387h/2008). *Halq Durdaneleri*. Naşir: Cehani Hemkarlikler İdaresi, Çap nevbeti törtinçi, Mirza Ulugbeg Basmahanesi, Mezar-i Şerif.
- BANGUOĞLU, Tahsin, (2011). *Türkçesinin Grameri*. 9. Baskı, TDK Yayınları, Ankara.
- BAHADIR, Ebülğazi Han, (1343 h /1925). *Türk Şeceresi*. (Çeviren: Rıza Nur), İstanbul.
- BARLAS, Kiyameddin, (1987). "Afganistan Türklerinin Dünü ve Bugünü ". Türk Kültürü, S. 290, Haziran, s. 335-334 (1-10).
- BARLAS, Kiyameddin, (1996). "Afganistan Türk Şiiri ". Türk Dili, S. 351, Mart, s. 980-997.

- BARTOLD, V.V., (2006). *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*. (Yayına Hazırlayanlar: Kazım Yaşar Koprıman, İsmail Aka), TTK Yayınları, Ankara.
- BARUTCU ÖZÖNDER, F. S., (1996). Ali Şir Nevayi: *Muhâkemetü'l-Lugateyn*. TDK Yay, Ankara.
- BEYOĞLU, Ali Mehmet, (2002). *Afganistan Üzerine Araştırmalar*. İstanbul.
- BİRAY, Himmet, (1999). *Batı Grubu Türk Yazı Dillerinde İsim*. TDK Yayınları, Ankara.
- DEVELLİOĞLU, Ferit, (2010). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. 26. Baskı, Ankara.
- DİZDAROĞLU, Hikmet, (1962). *Türkçede Sözcük Yapma Yolları*. TDK Yayınları, Ankara.
- ECKMANN, J., (2003). *Çağatayca El Kitabı*, (Çev. Günay Karaağaç), Akçağ Yayınları, Ankara.
- ERGİN, Muharrem, (2007). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul.
- EROL, M.S., BURGET, F.A., (2001). "Afganistan Özbekleri ". Avrasya Dosyası, C. 7, S. 3, Sonbahar, s. 103-137.
- GABAİN, A., Von (2007). *Eski Türkçenin Grameri*. (Çev: Mehmet Akalın), TDK Yay., Ankara.
- GANIYEV, Fuat, A., (2010). *Tatarcada Birleşik Kelime Teşekkülü*. (Çev: Çaşteğin Turgunbayar), TDK Yayınları, Ankara.
- GENCAN, Tahir Necat, (2007). *Dilbilgisi*. Tek Ağac Yayınları, Ankara.
- GÖĞÜŞ, Beşir, (1962). "Türkçede Birleşik Kelimelerin Oluşumu ve Nasıl Yazılması Gerektiği ". TDAY Belleten, ss.245-264.
- GÖMEÇ, S., (2003). *Türk Cumhuriyetleri ve Topulukları Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- GÜNDOĞDU, Abdullah, (2000). "Şiban Han Sülalesi ve Özbek Ulusunun Teşekkülü ". Türkler Ansiklopedisi, VIII.c., Yeni Türk Yayınları, Ankara.
- HACIYEV, A., (1985). *Linguistik Terminlerinin İzahlı Lugatı*. Taşkent.
- HACIYEV, A., (1989). *Özbek Tili Söz Yeselişi*. Taşkent.
- HACIYEV, A., (1963). *Özbek Tilide Koşma, Cuft ve Tekrariy Sözlər*. Taşkent.
- HAMRAYEV, M., MUHAMMEDOVA, M., ŞADMANKULOVA, D., GULAMOVA, H., YOLDAŞEVE, Ş., (2007). *Ana Tili*. Taşkent.

- HASSAS, S. Muhammed, (1387h/2008). *Suvdan Kasallik*. Mezar-i Şerif: Mirza Ulugbeg Basma Uyi.
- HAYRÎ, Aysultan, (2007). *Afganistan'da Türkçe Eğitiminin Tarihi*. (Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara.
- HAZRETKULOV, A., HORRAMOV, K., MURATOV, Z., RAHMATULLAYEVE, Ş., MOMİNOVA, S., (2007). *Hazirgi Özbek Edebi Tiliden Maruzeler Metni*. Karşı.
- İBRAHİM, Rahim (1386h / 2007). *Çumçukçe*. Naşir: Afganistan Kalem Encümeni, Kabul: Afgan Mesleki Matbuası.
- JARRİNG, Gunnar, (1939). *On the Distribution of Turk Tribes in Afghanistan An Attempt at a Preliminary Classification*. (Farsça'ya Çeviren: Celayir Azimi), Leipzig.
- KALAFAT, Yaşar, (1995). *Güney Türkistan'dan Türkiye'ye Meseleler ve Türk Kültür Kimliği*. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul.
- KHAYAMPUR, Aburrasul, (1388h / 2009). *Destür-i Sâde-yi Zebân-i Fârsî*. Tebriz.
- KORKMAZ, Zeynep, (1999). "Türkiye Türkçesinde Benzetme Yoluyla Kurulan Birleşik Kelimeler Üzerine". 3. *Uluslar Arası Türk Dil Kurultayı 1996*, s. 679-683.
- KORKMAZ, Zeynep, (2003). *Türkiye Türkçesi Grameri, Şekil Bilgisi*. TDK Yayınları, Ankara.
- KORKMAZ, Zeynep, (2009). *Gramer Terimleri Sözlüğü*. TDK Yayınları, Ankara.
- MAHTİYAN, Şehrızad, (1378h / 1999). *Destür-i Sâde-yi Zebân-i Fârsî ez Dîdgah-i Rede Şinâsî*. (Çev: Mehdi Semayi), Tahran.
- MARUFOV Z.M., (1981). *Özbek Tilining İzahli Lugati I-II*. Moskva: "Rus Tili" Naşriyatı.
- MERÇİL, Erdoğan, (1965). "Afganistan Türkmenleri" Türk Kültürü, S. 32, Haziran, Ankara, s. 550-552 (50-52).
- MERÇİL, Erdoğan, (1966). "Afganistan Özbekleri". Türk Kültürü, S. 39, Öcak, Ankara, s. 269-270 (61-63).
- MİRZAYEV, M., USMANOV, S., RESULOV, İ., (1970). *Özbek Tili*. Taşkent.
- MO'İN, Muhammed, (1371h / 1992). *Ferheng-i Fârsî*. VI, c. Çâphâne-yi Spehr, Tahran.
- ORAKOV, H., TAYÇİYEVE, A., İBRAHİMOVA, L., MANNANOVA., HAYDAROV, Ş., (2007). *Özbek Tili Praktikumidan Laboratoriye İşlanmasi*. Cizzah.
- ÖZ, Aynur, (1999). *Özbek Türkçesinde İsimler*. (Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara.

- ÖZDEMİR, Serdar, (2007). *Özbek Türkçesinde Eylemsilerin Batı Türkçesindeki Eylemsilerle Karşılaştırılması*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Manisa.
- ÖZEL, Sevgi, (1977). *Türkiye Türkçesinde Sözcük Türütme ve Birleştirme*. TDK Yayınları, Ankara.
- Peygamberkul, (1984). *Afganistandeki Serepul Özbek Şevesining Leksik Hususiyetleri*. (yüksek lisans tezi), Özbek Filalogya Fakültesi, Özbek Tilşunasligi Kafediryası, Taşkent.
- RASULY PALECZEK, Gabriele (2004). "*Afganistan'da Devlet Kurma Mücadelesi*". (Çeviren: S. SAMANCIOĞLU), Orta Asya ve İslam Dünyasında Kimlik Politikaları, İstanbul, s. 191-237.
- SARAY, Mehmet, (1993). *Özbek Türkleri Tarihi*. İstanbul.
- SARAY, Mehmet, (1997). *Afganistan ve Türkler*. 2.Baskı, İstanbul.
- SAYFULLAYEVE, R., MENGLİYEV, B., BAKIYEVE, G., KURBANOVA, M., YUNUSOVA, Z., ABUZALOVA, M., (2009). *Hazirgi Özbek Edebi Tili*. Taşkent.
- ŞAABDURAHMANOV Ş., ASKAROVA, M., HACIYEV, A., RASULOV, İ., DANİYAROV. H., (1980). *Hazirgi Özbek Edebiy Tili*. Taşkent: Oqıtuvçı.
- ŞARİAT, M. Cevad, (1384h / 2005). *Destür-i Sâde-yi Zebân-i Fârsî Herâh bâ Tecziye ve Terkiib*. Tahran.
- TARZI, Abdülvehab (1964). *Afganistan*. İslam Ansiklopedisi, 4.c, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
- TOGAN, A.Z. Velidi, (1981). *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*. II. Baskı, İstanbul.
- TURNİYAZOV, N., RAHİMOV, A., (2006). *Özbek Tili*. Samarkand.
- Türkçe Sözlük* (2009), TDK Yay. 10. Baskı, Ankara.
- VARDAR, Berke, (2007). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. 2. Baskı, İstanbul.
- VOGELSİNG, Willem, (2002). *The Afghans*. (Farsça'ya Çeviren: Suhil Sabzvari), Lieden.
- YARKIN, M. Halim (1386h/2007) *Yengi Reis Hem Keldi*. Naşir Etuvçı: Afganistan Kalem Encümeni, Kabil: Afgan Mesleki Matbuası.
- YARKIN, M. Halim, (1386h / 2007). *Vekalet Dağdağaları*. Naşretuvçı: Aydın Afganistan Farhangi Encümeni, Kabul: Bahir Matbuası.
- YARKIN, M. Halim, (1388h/2009) *Bargha-i ez Tarih-i Özbekan-i Afganistan*, Çaphane-i Mirza Ulugbeg, Mezar-i Şerif.

- YARKIN, M. Halim (1389h/2010). *Sokiş hem Pul Boler Eken*. Horasan İntişarat Müessisesi, Kabul.
- YARKIN, Şefika ve YARŖIN, M. Halim, (1386h/2007). *Özbekçe-Farsça Sözlüğü*, Tahran.
- YARKIN, Şefika, (1386h / 2007). *Yene Korişgunçe*. Naşir: Afganistan Kalem Encümeni, Kabul: Afgan Mesleki Matbuası.
- YILDIRIM, Hüseyin, (2009). *Özbek Türkçesi*. Gazi Kitabevi, Ankara.
- YILMAZ, Hakkı Dursun, (1993). *Büyük İslam Tarihi*. XIII, İstanbul.
- YUSUF, Berdak, (1993). *Türkçe-Özbekçe ve Özbekçe-Türkçe Sözlük*. Taşkent.
- <http://www.ethnologue.com>
- <http://www.afghanpaper.com/info/joghrafia/jameiat.htm>
- <https://www.tika.gov.tr>
- <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/af.html>
- <http://www.mahaknews.com/sections.php?section=news&do=show&id=5129>
- <http://www.loghatnaameh.org>
- <http://www.indexiran.ir/directory/linkpreview.aspx?linkid=9840>
- <http://www.rismoon.com/moeensearchresult-fa>

ÖZET

Sayed Mahmod, Sayed Farid, Afganistan Özbek Türkçesinde Birleşik İsimler,
Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Doç.Dr. Aynur Öz Özcan, X+209 s.

Yüzyıllar boyunca sosyokültürel ve sosyo-politik etkenler karşısında yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalan Afganistan Özbek Türkçesi üzerinde yabancı araştırmacılar tarafından yapılan birkaç çalışmanın dışında önemli bir çalışma yapılmamıştır. Yapılan çalışmalar da, ya tarihi-coğrafi ya da folklorik çalışmalardan oluşmaktadır. Kelime yapımında ek ekleme yolu dışında oldukça işlevsel bir görevi olan birleştirme yolunun Afganistan'da konuşulan Özbek Türkçesindeki durumunun yani birleşik isimlerin incelenmemiş olması, bu konuyu tez çalışması olarak seçmemizde önemli bir etken olmuştur.

"Afganistan Özbek Türkçesinde Birleşik İsimler" konusuyla ele aldığımız bu çalışma, Önsöz, İçindekiler, Kısaltmalar, İşaretler ve Giriş başlıklarını takip eden üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, Özbek Türkçesinde kelime yapımı ve kelime yapma yolları hakkında genel bilgi verildikten sonra ek ekleme yoluyla kelime yapımı ve birleştirme yoluyla kelime yapımı incelenmiştir. Ayrıca birleşik kelimelerin yapım yolları, birleşik kelimelerin türemiş kelimelerden, tamlamalardan ve deyimlerden farkı üzerinde de durulmuştur. İkinci bölümde, birleşik isimler, kelime türlerine göre gruplandırılmış ve bu gruplar semantik gruplara da ayrılarak incelenmiştir. Birleşik isimlerin anlamları Türkçeye de aktarılmıştır.

Tezimizin son kısmını oluşturan üçüncü bölümde, birleşik isimler sözlüğüne yer verilmiştir. Sözlük malzemesi, son yıllarda Afganistan'da yayımlanan "Özbek Tili Sözlüğü", "Ferhengi Farsi be Özbeki" sözlüklerinden ve birçok hikaye kitaplarından fişlenerek oluşturulmuştur. Birleşik isimlerin, transkripsiyonu yapılmış ve Türkçe anlamları da verilmiştir. Ayrıca birleşik isimler, Standart Özbek Türkçesinin "Özbek Tilining İzahli Lugati I-II" ile de karşılaştırılmıştır. "Özbek Tilining İzahli Lugati"inde bulunmayan birleşik isimler, birleşik isimler sözlüğünde işaretlenmiştir.

ABSTRACT

Sayed Mahmud, Sayed Farid, Compound Names in Afghanistan Uzbek Turkish,
Master's Thesis, Advisor: Assoc. Prof. Aynur Öz Özcan, X+209 p.

No significant study has been performed on the Afghanistan Uzbek Turkish, which is facing the threats of extinction for centuries because of socio-cultural and sociopolitical effects, except for a few studies conducted by foreign researchers. Those performed include either historical-geographical or folkloric studies. Lack of studies on the status of compounding, that is, compound words, which is rather functional through suffixes to create words, in the Uzbek Turkish spoken in Afghanistan led us to select this issue as the subject of our thesis study.

This study that we conducted with the subject "Compound Names in Afghanistan Uzbek Turkish" consists of three sections following the headlines, Foreword, Contents, Abbreviations, Signs and Introduction. In the first section, after presenting general information about creation of words and methods of formation of words in the Uzbek Turkish, the issue of word formation by suffixing and compounding was analyzed. Also, methods of formation of compound words, and the distinction of compound words from the derived words, phrases and idioms have been highlighted. In the second section, the compound words were grouped according to word types, and these groups were also analyzed after re-grouping in semantic groups. Meanings of the compound words were translated into Turkish.

In the third section, which is the last section of our thesis, a dictionary of compound words has been included. Material of this dictionary was derived from the "Özbek Tili Sözlüğü" and "Ferhengi Farsi be Özbeki" dictionaries, which were published in Afghanistan in the recent years and by card-indexing from several story books. Transcription of compound names has been prepared and Turkish meanings have also been given. In addition, the compound names have been compared to the "Özbek Tilining İzahli Lugati I-II", descriptive dictionary of the Standard Uzbek Turkish. The compound names included in the "Özbek Tilining İzahli Lugati" are marked in the dictionary of the compound names.